

Міністерство освіти та наук України
Донецький національний університет

На правах рукопису

СЕНЬКІВ

Михайло Васильович

УДК 947.084(477.8)

**КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО СЕЛА
40 – поч. 50-х рр. ХХ ст.**

Спеціальність 07.00.01 – Історія України

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант
Добров Петро Васильович
доктор історичних наук, професор

Донецьк – 2008

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	3
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. Історіографія, джерела та методологія	14
1.1. Стан розробки проблеми	37
1.2. Джерела	44
1.3. Концепція дослідження.....	
РОЗДІЛ 2. З історії української сільськогосподарської кооперації	60
РОЗДІЛ 3. Підготовка радянським режимом колекти- візації	115
3.1. Політика радянської влади щодо селянства	
3.2. Соціально-політичні передумови суцільної колективізації	138
РОЗДІЛ 4. Відчуження селянства від власності та його спротив колективізації	180
4.1. Етапи та методи колективізації	222
4.2. Боротьба селянства проти колективізації	
РОЗДІЛ 5. Організація колгоспного виробництва	254
5.1. Кадрова політика	
5.2. Технічне оснащення та ефективність виробництва	288
РОЗДІЛ 6. Повсякденне життя селянства	325
6.1. Матеріально-побутове становище	359
6.2. Духовне життя	380
ВИСНОВКИ	380
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	391

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АК – Армія Крайова

АЛ – Армія Людова

АПК – Агропромисловий комплекс

ВБ – Винищувальний батальйон

ВіН – Вольність і Незалежність

ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)

ВО – Військова округа

ВП – Військо Польське

ДАВО – Державний архів Волинської області

ДАЗО – Державний архів Закарпатської області

ДАІФО – Державний архів Івано-Франківської області

ДАЛО – Державний архів Львівської області

ДАРО – Державний архів Рівненської області

ДАТО – Державний архів Тернопільської області

ДАЧО – Державний архів Чернівецької області

ДКО – Державний комітет оборони

ЗУЗ – Західноукраїнські землі

ККОК – Крайовий комітет організації кооперативів

КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України

КСР – Крайовий союз ревізійний

МВС – Міністерство внутрішніх справ

МДБ – Міністерство державної безпеки

МТС – Машинно-тракторна станція

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

НКДБ – Народний комісаріат державної безпеки

НСЗ – Народні сили збройні

НТШ – Наукове товариство ім. Шевченка

Обком – Обласний комітет

Облвиконком – Обласний виконавчий комітет

ОСК – Окружний союз кооперативів
ОУН – Організація українських націоналістів
ПКНВ – Польський комітет національного визволення
ПСК – Повітовий союз кооперативів
Раднарком – Рада народних комісарів
Райвиконком – Районний виконавчий комітет
РВ – Районний відділ
РК – Районний комітет
РМ – Рада Міністрів
РМС – Районна молочарська спілка
РНК – Рада народних комісарів
РПЦ – Руська православна церква
РСУК – Ревізійний союз українських кооперативів
СБ – Служба безпеки
СКВ – Самооборонний кущовий відділ
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
СУЗ – Східноукраїнські землі
УАПЦ – Українська автокефальна православна церква
УВО – Українська військова організація
УГВР – Українська Головна Визвольна Рада
УГКЦ – Українська греко-католицька церква
УНДО – Українське національно-демократичне об'єднання
УПА – Українська повстанська армія
УСРП – Українська соціалістично-радикальна партія
УССД – Українська самостійна соборна держава
ФЗН – Фабрично-заводське навчання
ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ВСТУП

Актуальність теми. У часи тоталітарного режиму доленосні етапи минулого українського народу фальсифікувались або замовчувались. Особливо послідовно і ретельно спотворювався радянський період історії України, зокрема політика більшовицької партії щодо селянства, шляхи і методи колективізації та її наслідки, руйнація віковичних традицій селянського господарства, бережливе ставлення хлібороба до землі-годувальниці.

Радянська історіографія характеризувала колективізацію, здійснену шляхом терору, масових депортацій та голодомору десятків мільйонів селян як їх добровільне волевиявлення будувати своє світле майбутнє. Сучасні апологети колгоспного ладу настирливо ігнорують здобутки країн Європи та Америки, а головне трагічний досвід радянської імперії, продовжують експлуатувати демагогічні гасла про щасливе колективне господарювання. При цьому вони забувають, що Україна під сонцем сталінської конституції перетворилася із житниці Європи в імпортера зерна та інших продуктів сільського господарства, а селянин – з господаря землі у наймита і жертву перманентних експериментів та голодоморів.

Колективізація сільського господарства не була історичною необхідністю. Ця модель соціально-економічного устрою села штучно нав'язувалась радянським режимом як безальтернативна. Для більшовицької влади колгоспна форма організації селянства виступала нагальною життєвою потребою.

Колективізація була засобом, за допомогою якого радянський тоталітаризм прагнув знищити український національно-визвольний рух, докорінно змінити на свою користь економічну, суспільно-політичну та соціально-психологічну ситуацію на селі, а в кінцевому підсумку –

знівелювати його історичні особливості, впливовість української селянської традиції на суспільне життя та забезпечити необхідні передумови радянзації регіону в цілому.

Без глибокого аналізу колективізації та викликаних нею суспільних процесів не можливо зрозуміти суть багатьох сучасних проблем селянства. Адже форми господарювання, які утвердилися на селі після завершення процесу колективізації в 50-ті роки минулого століття, формували суспільні і, зокрема, аграрні відносини західноукраїнського села майже півстоліття. Історично склалося так, що вони довели свою малоефективність, засвідчили неспроможність задовольнити зростаючі соціально-економічні потреби селянства.

Духовне буття західноукраїнського селянства було неоднозначним і суперечливим. З одного боку, відбувся значний поступ в розвитку освіти. Сотні тисяч селян подолали неграмотність та малограмотність, здобули початкову, семирічну, середню та вищу освіту. На селі була створена широка мережа культосвітніх закладів. Зріс культурно-технічний рівень селянства, але з другого боку, посилилася його духовна деградація. Радянська влада нищила національну свідомість, християнську мораль, селянський уклад та побут, насаджувала комуністичну догматику.

Досліджувана тема набуває актуальності ще й тому, що нині спеціального, комплексного дослідження колективізації західноукраїнського села у вітчизняній історіографії на сьогодні немає. Не применшуючи заслуг вчених-істориків, які в період командно-адміністративної системи вивчали дану тематику, автор намагався критично підійти до оцінки окремих розрізнених проблем, викладених в опублікованих розвідках. Водночас позбутися емоційності та надмірної політизації процесів, які притаманні багатьом публікаціям, що з'явилися в світ у перші роки незалежності України.

Саме ці обставини та непрості проблеми пошуків українським народом шляхів виходу з гострої і тривалої соціально-економічної,

політичної, морально-духовної кризи актуалізують потребу дослідження першопричин і наслідків колективізації. Життя нагально диктує відтворення правдивої картини одного з найбільш драматичних періодів історії України, коли волею більшовицьких вождів над головою українського селянина нависла смертельна загроза втрати не тільки соціального, а й національного феномена.

Михайло Драгоманов писав: “Плакати про старовину, бажати повернути її – завжди даремне діло... Одначе заглядати назад треба, щоб знати, через що тепер стало так гірко, щоб не помилитись знову, як колись помилялись” [521, с.559].

Зв’язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертація є складовою частиною планової науково-дослідної теми “Суспільно-політичний та національно-визвольний рух в Україні (західні землі) – кінець XVIII-XX ст.” Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України.

Об’єкт дослідження – західноукраїнське село 40-поч.50-х років XX століття.

Предмет дослідження – колективізація селянських господарств, її соціально-економічні та політичні наслідки.

Хронологічні рамки роботи – 40- поч. 50-х рр. XX ст. – початковий етап становлення та утвердження в західних областях України радянської тоталітарної системи, завершення колективізації селянських господарств.

Географічні межі дослідження – західні землі України – Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області, що у міжвоєнний період входили до складу Польщі, Румунії та Чехословаччини, а на початку Другої світової війни та після її завершення увійшли до Радянського Союзу, як складова частина Української РСР.

Методологічна основа та методи дослідження.

Методологічною основою вивчення проблеми є, насамперед, принцип об'єктивності, який передбачає на базі сукупності усіх фактів робити неупереджені висновки і узагальнення з досліджуваної теми. Автор намагався спиратися на достеменні факти, не перекручувати та не підганяти їх під наперед підготовлену схему.

Універсальною парадигмою для дисертанта слугував принцип історизму. Саме він дозволив розглядати процес колективізації західноукраїнського села у динаміці, в конкретно історичних обставинах періоду 40–поч.50-х рр. ХХ століття, у взаємозв'язку з національно-визвольною боротьбою українського народу, утвердженням тоталітарного режиму, його репресивної політики та інших суспільних подій того часу.

Принцип історизму допоміг автору прослідкувати причини колективізації, її головні етапи та методи, соціально-політичні, економічні, духовні наслідки колгоспного виробництва. Розгляд колективізації у взаємозв'язку з іншими факторами сприяв визначенню її місця в системі суспільних відносин тоталітарної держави, баченню взаємовпливу, взаємообумовленості історичних процесів, осмисленню їх з висоти сьогодення, зокрема тих наслідків, до яких привела насильницька колективізація західноукраїнського села.

У процесі вивчення проблеми дисертант користувався різноманітними дослідницькими методами: загальнонауковими, міждисциплінарними, спеціально-історичними.

Загальнонаукові методи – порівняння, індукція, дедукція, системний підхід, аналітико-синтетичний, аксіоматичний, моделювання, логічний, узагальнення – дозволили простежити синхронні процеси в ході колективізації західноукраїнського села, їх перебіг у конкретних регіонах краю.

Серед загальнонаукових методів слід виділити логічний, при якому явище розглядається в кінцевій стадії її розвитку, як би в „чистому виді”, на момент, коли воно вже сформувалося і всі його властивості отримали розвиток. Формою реалізації логічного методу виступає системний аналіз. При цьому об’єкт та предмет вивчення – західноукраїнське село та колективізація селянських господарств – як система, тобто сукупність елементів, які знаходяться у взаємозв’язку, що створює нову якість, властиву саме цій системі.

Міждисциплінарні методи – конкретних соціальних досліджень, статистичний, кількісний дозволили залучити великий масив джерел, що сприяло більш об’єктивному вивченню проблеми. Статистичний метод мав неоціненне значення для вивчення репресивної політики радянської влади щодо селянства динаміки колективізації, технічного, кадрового забезпечення та ефективності колгоспного виробництва, розвитку освіти і культури на селі, рівня життя селянства.

Історичні методи – хронологічний, генеалогічний, історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний – застосовувалися при дослідженні змін, що відбувалися в житті селянства в процесі колективізації. Хронологічний метод спонукував розташувати події, явища й процеси в часовій послідовності. Генеалогічний метод слугував для з’ясування походження спротиву селянства колективізації, визначення напрямків розвитку аграрного сектора, системи зиску колгоспників. За своєю логічною природою він є аналітично-індуктивним (від конкретних явищ до загальних висновків), а за формою вираження інформації – описовим. Саме він дозволив показати „біографію” історичного об’єкта, спрямованого на аналіз динаміки процесів і допоміг виявити їхні причинно-наслідкові зв’язки та

закономірності історичного розвитку. Історико-типологічний метод – засіб виявлення загальних рис у просторових групах історичних подій і явищ і виокремлення однорідних стадій в перманентно-часовому розвитку. Типологізація за формою – різновид класифікації, а по-суті – один з прийомів якісного аналізу. Ретроспективний метод дозволив за допомогою наслідків визначити причини процесів, явищ тощо.

Вельми принципове значення мало застосування порівняльного методу з уваги на дещо специфічний історичний розвиток західноукраїнського села, його соціальну структуру та ментальність селянства, а також врахування тієї обставини, що колективізація у цьому регіоні здійснювалася значною мірою інакше, ніж свого часу у Радянській Україні, а окремі регіони краю – Галичина і Волинь, Буковина та Закарпаття мали певні особливості цього процесу. Йдеться не тільки про різночасові рамки подій, дещо відмінні засоби і методи здійснення колективізації, але неоднакову реакцію селянства на утвердження тоталітаризму, що позначилося на інтенсифікації руху опору, радянзації, загалом на політиці керівництва Радянського Союзу та УРСР. Цей метод широко застосовувався також і при аналізі наслідків колективізації та матеріально-побутових умов життя селянства тощо.

Виокремлено критичний метод аналізу джерел – інформацію про тодішні події від політичних та ідейно-ворогуючих сторін, яка тією чи іншою мірою присутня в науковій, публіцистичній, мемуарній літературі та пресі. Саме врахування всіх цих обставин дозволило всесторонньо і об'єктивно відтворити складний і драматичний процес колективізації селянських господарств та визначити його вплив на подальшу долю західноукраїнського селянства, першопричини тривалої кризи в сільському господарстві України у наступні десятиліття.

Мета і завдання роботи. Враховуючи специфічний шлях розвитку західноукраїнського села автор зробив спробу дослідити:

- ◆ соціально-політичні передумови колективізації селянських господарств західного регіону України;
- ◆ аграрну політику більшовицької партії та радянського уряду щодо західноукраїнського селянства;
- ◆ етапи і методи колективізації селянських господарств;
- ◆ боротьбу селянства та національного підпілля проти примусової колективізації;
- ◆ кадрову політику радянської влади, спрямовану на утвердження колгоспного ладу;
- ◆ технічне оснащення колективних господарств;
- ◆ структуру сільськогосподарського виробництва, його продуктивність;
- ◆ матеріально-побутове та духовне життя селянства.

Наукова новизна дисертації. На основі залучення різноманітних архівних документів та їх критичного переосмислення, а також історіографії відтворено один з найбільш драматичних етапів історії селянства західного регіону України періоду Другої світової війни та перших післявоєнних років, наповнений подіями доленосного характеру, насамперед змінами системи державної влади й соціально-економічних відносин, репресивними діями радянських каральних органів та відчайдушною боротьбою селянства проти тоталітарного режиму. Проаналізовано технічне та кадрове забезпечення колгоспного виробництва, його структуру, ефективність та матеріально-побутові умови життя колгоспників, і таким чином по-новому розкрито ключові аспекти суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку регіону у 40-х – початку 50-х рр. ХХ ст. Виокремлено ряд наукових проблем, які заслуговують подальшого

вивчення.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що положення й висновки дисертації узагальнюють один із найдраматичніших періодів історії українського селянства ХХ ст. Вони й фактичний матеріал можуть бути використані для подальших досліджень з історії України новітнього часу, підготовки узагальнюючих праць, підручників і науково-методичних посібників, розробки лекційних курсів з історії селянства, в історико-краєзнавчій роботі.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і висновки роботи апробовані на засіданні відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, оприлюднювалися на міжнародних, республіканських, регіональних наукових конференціях та конгресах: “Культура українських Карпат: традиції і сучасність” (Ужгород, 1993), “Проблеми кооперації в сільському господарстві” (Львів, 1995), “Українська історіографія на рубежі століть” (Кам’янець-Подільський, 2001), “Українська повстанська армія. До 60-річчя створення” (Львів, 2002), “Український національно-визвольний рух 20 – 50-х років ХХ ст.” (Дрогобич, 2002), „Українська історична наука на сучасному етапі розвитку” (Кам’янець-Подільський, 2003), „Поляки, українці, білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі (Дрогобич 2004)”, „Дрогобицько-Самбірське Підгір’я крізь призму століть” (Дрогобич, 2005), „Українсько-польсько-білоруське сусідство: ХХ ст.” (Дрогобич, 2008), „Українсько-польсько-білоруське сусідство: ХХ століття” (Дрогобич, 2008), “Минуле і сучасне Волині” (Луцьк, 1988), “Розвиток освіти і культури в західних областях УРСР (1939-1989 рр.)” (Тернопіль, 1989), “Розвиток освіти в західних областях України за роки Радянської влади” (Львів, 1990) та інших.

Публікації. Основні положення дисертації викладено у чотирьох монографіях, трьох брошурах, тридцяти статтях у

наукових журналах та збірниках, двох матеріалах і трьох тезах міжнародних, республіканських та регіональних конференцій.

Структура роботи побудована за проблемно-хронологічним принципом. Дисертація складається із вступу (с.5-13), шістьох розділів(с.14-379), висновків (с.380-390), списку використаних джерел та літератури (с. 391-462, 1023 найменування).

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ

1.1. Стан дослідження проблеми

Об'єктивне дослідження колективізації можливе тільки внаслідок глибокого осмислення світового та вітчизняного розвитку аграрного сектора, взаємодії селянства і землеробства як природно-історичного явища, а також репресивної суті тоталітарної системи, аграрної політики більшовицької партії, національно-визвольної боротьби українського народу 40-50-х років ХХ століття, менталітету, національних і релігійних традицій українського селянства.

Ключ для розуміння колективізації західноукраїнського села великою мірою дає вивчення досвіду кооперативного руху з кінця ХІХ ст. Саме він переконливо показує безперспективність колгоспного ладу, який перервав еволюційний процес розвитку сільського господарства.

Основні принципи функціонування селянських господарств за умов кооперації відображені в публікаціях керівників та ідеологів вітчизняного кооперативного руху: М.Левитського [660,661], М.Туган-Барановського [907-910], К.Левицького [704,705], А.Палія [789], О.Луцького [727,728], Ю.Павликовського [785-787], К.Коберського [643-646], Є.Храпливого [923-932], А.Качора [627-632], А.Гаврилка [506-510] та інших. Їх теоретичні висновки, узагальнений практичний досвід й сьогодні не втратили своєї значимості та актуальності.

Відаючи належне дослідженням К.Маркса, М.Туган-Барановський одночасно застерігав про обмеженість його моністичного погляду на розвиток людського суспільства. На

відміну від марксистів, він трактував економічні явища не тільки як наслідок економічних факторів, а й як продукт свідомої діяльності людей. М.Туган-Барановський розглядав суспільство як сукупність індивідуальностей, кожна з яких прагне реалізувати свої інтереси і потреби. Критерієм об'єктивності він вважав загальнолюдські цінності – етику, право, мораль. Саме з цих позицій слід оцінювати наміри, вчинки та результати дії кожної людини, громадсько-політичних організацій.

М.Туган-Барановський висвітлював господарську діяльність як безперервну взаємодію людини з природою, акцентував увагу на всезростаючу роль усвідомлення дій людини. Тим самим М.Туган-Барановський відійшов від трактування економічних явищ як вияву відносин, що складаються в процесі виробництва незалежно від волі людей.

Аналізуючи ситуацію, яка склалася у сільському господарстві краю, А.Жук зазначав, що невпорядковані аграрні стосунки, роздробленість ґрунтів, екстенсивний характер землеробства в селянських господарствах не оплачують вкладеної у виробництво праці хлібороба. Його становище погіршують неорганізований збут продукції, відсутність дешевого кредиту, пограбування з боку лихварів та посередників. Тому насамперед слід організувати споживчі спілки, товариства для збуту сільськогосподарської продукції, кооперативні молочарні, ощадно-позичкові товариства. Він доводив, що кооперація “згуртує нас в націю”, а відтак пов'язував економічне піднесення українських господарств із національним визволенням [568,569].

Б.Мартус у своїх працях обґрунтував історичні причини виникнення кооперації, визначив організаційні засади побудови кооперативних спілок, їх суть і завдання. К.Коберський велику увагу приділив вивченню сільськогосподарської кооперації, яка, на

його думку, мала стати важливим чинником соціально-економічного, політичного, культурного розвитку краю, відродження української нації.

Стратегічною метою кооперації Ю.Павликовський вважав удосконалення існуючого суспільного ладу шляхом еволюції на засадах загальної справедливості. Для досягнення цієї мети потрібна велика праця в економічній галузі та піднесення бідних і поневолених на вищий культурний рівень. Саме на цих двох основних ділянках, на його думку, й мали працювати українські кооператори.

Важливого значення у процесі реалізації кооперативних ідей Ю.Павликовський надавав культурно-просвітницькій роботі. Освітню працю він вважав передумовою кооперації, а виховання кооператора – складовою частиною загального процесу формування людини і громадянина. Ю.Павликовський обґрунтовував такі функції кооперації: захист слабших верств від гніту капіталу, піднесення матеріального добробуту, підвищення культурно-освітнього рівня населення, демократизацію всіх сфер суспільного життя, самоврядування народу (нації).

Він також підкреслював, що кооперація має бути нейтральною щодо політики, зауважуючи, однак, що вона не повинна ототожнюватись з політичною відсталістю. Кооперативний рух, як суспільно-економічний процес, має стежити за боротьбою народу і повинен узгоджувати свою діяльність з його інтересами. Разом з тим кооперація, не може бути засобом класової боротьби і відстоювати інтереси окремих партій. Обороняючи демократію, кооперативний рух підтримує всі демократичні сили у боротьбі за прогрес, а відтак на цій основі тяжіє до всенародного.

О.Луцький вважав, що першим ступенем розвитку кооперації є піднесення добробуту людей, а наступними завданнями —

запровадження справедливого ладу, здобуття свободи і незалежності українського народу, формування «нової, кращої, справдішньої людини».

Великий вплив на розвиток сільськогосподарської кооперації, особливо кооперативного молочарства, мала діяльність Є.Храпливого, який вбачав у кооперуванні сільськогосподарських трудівників дієвий засіб відновлення зруйнованого господарства хліборобів і шлях, яким село має прийти до добробуту. Загальним гаслом сільськогосподарської кооперації має бути господарське та культурне відродження села.

Отже, український сільськогосподарський кооперативний рух на західноукраїнських землях у 20-30-х рр. розвивався на глибоких теоретичних та ідеологічних засадах. Вони базувалися на ідеях видатних теоретиків світового і вітчизняного кооперативного руху кінця XIX-початку XX ст. Саме вони дослідили історичні передумови виникнення кооперації, її соціально-економічну основу, конкретизували ряд важливих категорій (кооперація, кооператив), визначили основні економічні та організаційні принципи кооперування.

Щодо ідеологічних засад, то теоретики 20-30-х років дещо ідеалізували кооперацію, вбачаючи в ній чи не єдиний засіб для вирішення економічних, політичних, соціальних та національних проблем. Проте очевидним є те, що вони намагалися сформуванати кооперацію як національно-господарський рух, який мав слугувати справі захисту трудівників села від визиску й експлуатації, сприяти економічному піднесенню західноукраїнських земель.

Вагомий внесок у розробку проблеми кооперації зробили закордонні українські науковці: С.Бородаєвський [473], І.Витанович [498], О.Моргун [756]. Вони намагалися розглядати її в загальноукраїнському й навіть у західноєвропейському контексті.

Їхні праці цінні тим, що ввели до наукового обігу нові, невідомі вітчизняним історикам джерела, які дозволяють зробити принципово важливі висновки щодо характеру, особливостей, темпів поступу української кооперації. Певний інформативний матеріал містять збірники “Крайове господарське товариство “Сільський господар” у Львові 1899-1944рр.” [686], “Стрийщина” [889,890], “Зборівщина” [539], “Дрогобиччина – земля Івана Франка” [558], “Надбужанщина: історико-меморіальний збірник” [767] та інші, опубліковані в українській діаспорі.

Російські економісти-аграрники О.Чаянов [936-939], Л.Юровський [966], М.Кондратьєв [670,671], Б.Бруцкус [477] обґрунтували теорію самоколективізації селянських господарств, виступили проти волюнтариського втручання держави в сільське господарство, відстоювали приватну ініціативу хлібороба.

Найефективнішими формами сільської економіки О.Чаянов вважав сімейні трудові господарства, які усупільнюють не виробництво, а сферу обігу, де економічні відносини регулюються торговельною, збутовою і кредитною кооперацією [938,с.62]. На його думку, полегшити свою працю і підвищити життєвий рівень селяни зможуть шляхом поступового кооперування тих виробничих процесів, які їм вигідні. Така кооперація набуває вертикальної концентрації, пов’язаної органічно з сільськогосподарським виробництвом [936,с.24]. Водночас О.Чаянов розкрив перспективи розвитку і фермерського господарства “як варіанта сімейного трудового господарства”, де “поряд з робочою силою сім’ї використовується наймана праця” [938,с.137].

Хоча погляди О.Чаянова у багатьох випадках не співпадали з програмними настановами більшовицької партії, високий професіоналізм ученого, знання селянського господарства та міжнародний авторитет давали йому можливість у перші роки

радянської влади успішно займатися науково-пошуковою і практичною діяльністю. Під тиском офіційної критики прихильники організаційно-виробничої школи переглянули чимало наукових позицій, “уточнили” ряд важливих тверджень і висновків, та й самі марксисты-аграрники, переймаючись ідеями О.Чаянова, його учнів, використовували їх методику і формували науковий напрям виробничої характеристики різних суб’єктів власності.

“Диференційований погляд на селянські господарства, – писав О.Чаянов, – замість аналізу селянського масиву дозволив із великою точністю вивчати господарства різних соціальних груп села і тим самим уточнити всі висновки, пов’язані з організацією виробництва” [939,с.106,107]. Однак таке співробітництво тривало недовго. Після XV з’їзду ВКП(б) вчення економіста про селянське господарство, його важливість, а також про самоколективізацію явно суперечили офіційній лінії партії. У грудні 1929 р. сумнозвісна конференція аграрників-марксистів засудила “дрібнобуржуазні теорії” в аграрній науці. Їдке зауваження Сталіна, “чому антинаукові теорії “радянських” економістів типу Чаянових вільно розповсюджуються в нашій пресі?” [881,с.282], спровокувало негайну реакцію – праці дослідника були заборонені, а його ім’я приречене забуттю. Замовчування творчості всесвітньо відомого економіста серйозно перешкодило об’єктивному аналізу проблем функціонування селянських господарств, зокрема фермерських.

Аналіз опублікованої літератури, яка побачила світ в дорадянський період переконує, що їх автори були поборниками християнської моралі і, висвітлюючи організацію та поширення кооперативних товариств, виступали за утворення на їхній базі таких асоціацій, через які поступово, оволодівши всіма галузями господарства, можна було прийти до всенародного добробуту.

Проблема української кооперації на теренах Західної України знайшла певне відображення у працях польських науковців, хоча спеціальним об'єктом їхнього вивчення вона не була. Тут знаходимо цікаві факти, великий документальний матеріал. Проте чимало досліджень польських авторів, особливо написаних у період між двома світовими війнами позначені ейфорією великодержавного шовінізму щодо українських проблем.

Аналізу історичних передумов реформування аграрної системи Польщі присвячені монографічні дослідження Ф.Буяка [986] та Л.Яворського [994]. Економічні аспекти розвитку аграрного сектора вивчали В.Броніславський [985], А.Шветоховський [1017]. Заслужують на увагу узагальнюючі праці з історії Польщі А. Альберта [978] і Є.Топольського [1019]. У них досить повно змальовано процеси, які відбувалися в соціально-економічному житті польської держави між двома світовими війнами. Згадані дослідники певною мірою торкалися й життя Галичини. З них довідуємося про методи парцеляції, комасації селянських володінь, що були в центрі уваги й українських кооперативів.

Особливо цінною є монографія польського науковця М.Сича [1018], у якій досліджено стан української кооперації в тридцяті роки, розкрито її організаційну структуру, показано ставлення до неї з боку польської влади.

Вивчення літератури радянського періоду засвідчує, що за умов панування командно-адміністративної системи історія українського кооперативного руху не могла висвітлюватися об'єктивно. Концепції наукових праць, у яких йшлося про соціально-економічний розвиток Західної України, зокрема й про кооперативний рух, відповідали канонам теорії історичного матеріалізму і подавалися виключно у контексті критики буржуазного способу життя. У зв'язку з цим немало аспектів

розвитку західноукраїнського кооперативного руху у 1921-1939 роках, потребують критичного переосмислення або ж більш ґрунтовного дослідження.

Водночас окремі публікації, що побачили світ в радянський період, заслуговують на увагу сучасних дослідників. Певний інтерес викликають праці М.Герасименка і Б.Дудикевича [525] та М.Зільбермана [580], присвячені суспільно-політичному та соціально-економічному розвитку Західної України. На тлі загальних процесів, які відбувалися у західноукраїнських землях автори побіжно зробили декілька спостережень й щодо кооперативного руху в краї.

С.Макарчук, розкриваючи етносоціальні та національні процеси в краї в 20-30-х роках, особливу увагу звернув на економічні фактори, що у значній мірі обумовили й характер західноукраїнської кооперації. При цьому увів до наукового обігу багатий фактологічний, статистичний матеріал, без якого важко обійтися при вивченні західноукраїнського кооперативного руху [733].

Цікавими спостереженнями і висновками відзначається робота Ю.Сливки. Дослідник висвітлив основні риси політики уряду Польщі в економічній сфері, державну підтримку торгово-промислової буржуазії. На базі архівних матеріалів розкрив заходи уряду, спрямовані на розвиток підприємництва, що певним чином також позначилися на українських кооперативах, зокрема виробничо-збутових й торговельних [872].

Економічний розвиток західноукраїнських земель з найдавніших часів аж до 80-х рр. ХХ століття став предметом дослідження праці Г.Ковальчака, один з розділів якої присвячений власне міжвоєнному періоду. Широко використовуючи матеріали тогочасних польських статистичних джерел, автор відобразив

динаміку розвитку сільського господарства, промисловості, ремесла, стан зовнішніх економічних зв'язків та внутрішньої торгівлі в краї, в тому числі кооперації [653].

До найгрунтовніших досліджень з проблем аграрної історії, яка була часткою кооперативної історії, належать праці І.Васюти [488], Л.Корнійчука [678] та П.Свежинського [845]. І.Васюта особливу увагу звернув на еволюцію соціально-економічної структури західноукраїнського села, проаналізував зміни у селянському землеволодінні, які відбулися під впливом аграрної реформи 1919-1925 років. Водночас досить повно розкрив проблеми розвитку аграрного землеробства і тваринництва й побіжно відтворив діяльність сільськогосподарської кооперації в регіоні. Відчувається, однак, що висновки, зроблені автором, не завжди є вільними від відомих стереотипів радянської історіографії. П. Свежинський і Л.Корнійчук на основі архівних матеріалів, фактологічних даних, почерпнутих із різних статистичних звітів, ілюструють аграрні процеси, що відбувалися в Західній Україні на зламі XIX-XX ст., а також у міжвоєнний період.

Розвиток кооперативного руху на західноукраїнських землях висвітлено в монографії Л.Олесевича [778], яка не позбавлена ідеологічних штампів. Проте в ній міститься багатий фактичний матеріал з досліджуваної теми.

Наприкінці 80-х років радянські історики спробували подолати розрив між теорією і практикою кооперації. З'явилося багато цінних і об'єктивних наукових праць. У них на багатій документальній базі, що раніше не використовувалася, по-новому стали досліджуватися й проблеми теорії і практики кооперативного руху. Це торкається передусім праць А.Ципка [934], О.Морозова [759] та ін.

Від початку 90-х років інтерес до діяльності кооперації значно поживавився. Оpubліковано колективні праці “Історія кооперативного руху” [605], “Українські кооператори” [915], “Історія споживчої кооперації” [615], в яких проаналізовано теорію світового та вітчизняного кооперативного руху, відтворено яскраві постаті видатних громадсько-політичних діячів-учених, правників, що були подвижниками кооперативної ідеї в Україні, подається їх науковий та практичний доробок.

У монографії В.Морочка “Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.)” відтворено основні етапи кооперативного руху в Наддніпрянській Україні [761]. Зокрема, автор досліджує споживчі і кредитні товариства, хліборобські артілі та сільськогосподарські громади в дорадянському селі як природно-історичний процес. Показує, що в 20-х роках більшовики поступово ліквідували кооперативну систему в Україні, фахові кооперативні товариства перетворили в державні заготівельні контори, які виконували плани хлібозаготівлі, і тим самим сприяли насильному залученню дрібних товаровиробників до колгоспів.

В останні роки вийшли в світ публікації молодих науковців, що прямо чи опосередковано аналізують розвиток кооперацій на західноукраїнських землях. Це, зокрема, розвідки В.Смоля [879], О.Вербової [492,493], З.Струк [891,892]. Найбільшу цінність серед них мають праці З.Струк, в яких відзеркалено процес відбудови, форми і методи творення та діяльності українських кооперативів.

У розвідках І.Васюти [488], М.Голуба [529], С.Злупка [583-586], В.Плисюка [807-809], С.Гелея [519-524], Р.Матейка [747,748], М.Алімана [446], В.Дякіної [564], Г.Шеремети [957], Р.Пастушенка [797,798], М.Павлишенка [788] та інших охарактеризовано

господарську діяльність різних типів кооперації, її роль в аграрній еволюції та розвитку підприємництва тощо.

Отже, огляд наукової літератури показує, що незважаючи на наявність низки праць, у яких певним чином розкривається становлення, функціонування і роль західноукраїнської кооперації в житті української нації, ця проблема висвітлюється відокремлено, в розриві від більшовицької колективізації. Такий підхід не дає можливості простежити загальну тенденцію розвитку села, а відтак більш глибоко осмислити більшовицьку аграрну політику, яка перервала природний плин села і спричинила кризові явища в аграрному секторі.

Суть більшовицької аграрної політики найбільш повно розкрито у працях В.Леніна. Критикуючи позиції народників і соціалістів-революціонерів, котрі категорично виступали проти надання кожному селянинові права вільно купувати і продавати землю, напередодні революції 1905 р. В.Ленін писав, що "селянин повинен дістати повну свободу розпоряджатися своєю землею: віддавати її і продавати кому хоче, нікого не питаючи" [710, с.174,175]. Однак через три роки у брошурі "Перегляд програми робітничої партії" він виступив за конфіскацію, а опісля й націоналізацію всієї поміщицької землі [717,с.247]. Необхідність таких заходів аргументував тим, що в російського селянина, який має тривалу традицію общинного землеволодіння, начебто повністю відсутній потяг до одноосібного володіння землею. Цей аргумент залишався в силі аж до жовтневого перевороту 1917 року.

Усупільнення сільськогосподарського виробництва впливало із комуністичної доктрини про прямий продуктообмін між містом і селом. В.Ленін писав, що головним завданням нашої партії є перехід до соціалістичного господарства, до колективного землеробства, до громадського обробітку землі [721,с.68].

Аграрну програму більшовиків селянство не підтримувало. Воно симпатизувало есерівській ідеї конфіскації поміщицької землі і передачі її селянам за зрівняльним принципом. Щоб залучити селян на свій бік у боротьбі за політичну владу, більшовики тимчасово взяли на озброєння есерівську аграрну програму, використавши її у Декреті про землю [713,с.21-25].

Після приходу до влади більшовиків селяни одержали безкоштовно понад 150 млн. га конфіскованих поміщицьких та інших земель [461,с.158,159,172,173]. Владою визнавалися “вільні форми” землекористування – одноосібна, хутірська, общинна, артільна. Але незабаром більшовики розпочали реалізацію комуністичної доктрин – насадження радгоспів, колгоспів, комун, товариств для спільного обробітку землі та продрозкладки. В.Ленін так мотивував її впровадження: “Хлібна монополія, хлібна карточка, загальна трудова повинність являються в руках пролетарської держави, в руках повновладних рад дійсно могутнім засобом обліку і контролю... Цей засіб контролю і примусу до праці сильніше законів конвенту і його гільйотини. Гільйотина тільки застрашувала, тільки ламала активний опір. Нам цього мало. Нам треба не тільки застрашити капіталістів у тому плані, щоб відчули всесилля пролетарської держави і забули думати про активний опір їй. Нам треба зламати також і пасивний, безумовно, ще більш небезпечний і шкідливий опір. Нам треба не тільки зламати будь-який опір. Нам треба примусити працювати в нових організаційних рамках. І ми маємо засіб для цього... Це засіб – хлібна монополія, хлібна карточка, загальна трудова повинність” [481,с.16].

У зв’язку з тим, що комуністична доктрина викликала загальне невдоволення селянства, більшовики змушені були запровадити нову економічну політику [461,с.158,159,172,173]. До початку 20-х

років В.Ленін стверджував, що ринок і кооперація є атрибутами капіталізму, а відтак несприйнятливими. У праці “Про продовольчий податок”, яка теоретично обґрунтувала перехід до непу, він писав: “Політика кооперативна, в разі успіху, дасть нам піднесення дрібного господарства і полегшення його переходу в невизначений строк до великого виробництва на началах добровільного об’єднання” [719,с.208]. Отже, кооперування селянських господарств розглядалось як передумова колективізації, але “в невизначений термін”.

Дещо інший підхід міститься в статті “Про кооперацію”. В.Ленін наголошував, що саме в кооперації знайдено ту міру поєднання приватного інтересу із загальнодержавним, яка раніше була каменем спотикання для марксистів [718,с.352]. Життя показало, що обійтися без ринку і налагодити безгрошовий продуктообмін – неможливо. Цей “камінь спотикання” пропонувалося оминати завдяки запровадженню кооперативної форми власності. Тут же формулювався висновок: лад цивілізованих кооператорів – це є лад соціалізму. Далі В.Ленін подає ремарку: “Ми змушені визнати докорінну зміну всієї точки зору нашої на соціалізм” [718,с.357].

Таким чином, у статті “Про кооперацію” В.Ленін підкреслив, що суспільна власність на засоби виробництва (висловлюючись точніше, контрольовані державною партією “командні висоти” економіки) у поєднанні з “ладом цивілізованих кооператорів” утворюють соціалістичне суспільство. Кооператив, як форма колективного виробництва, в середовищі дрібних товаровиробників (селян, кустарів, ремісників) принципово відрізнявся від комуністичного за своєю природою колективного господарства (колгоспу), що виникло шляхом колективізації, тобто відчуження засобів виробництва – повного (комуна) або часткового (артіль,

товариство спільного обробітку землі). Кооператив же нездатний існувати без ринку і товарно-грошових відносин. Виробник у кооперативі залишається господарем і власником, а ефект колективності у праці виявляється через товарно-грошові відносини, наприклад, при спільній закупівлі сировини і матеріалів або спільному продажу готової продукції.

Селянин-власник і комунізм були явищем несумісним. Допуск кооперативного селянина-власника в економічну систему, що її мала побудувати партія більшовиків наочно доказує: В.Ленін не відмовився від комуністичної доктрини, а всього-на-всього відстрочував її реалізацію. Він писав, що неп “всерйоз і надовго”, але звичайно не назавжди [712,с.304,305,315]. Тому безпідставним є твердження багатьох дослідників, які вважають, що В.Ленін наприкінці свого життя дійшов до розуміння нової соціально-економічної парадигми.

У кінці 20-х років НЕП був викинутий на узбіччя історії. І це було зроблено більшовиками під керівництвом Й.Сталіна. Розпочався другий комуністичний штурм. Шляхом масових репресій та голодомору більшовики повсюдно нав’язали колгоспний лад, економічну основу тоталітаризму [337,349,689, 544,823].

Сталінська колективізація ігнорувала не тільки об’єктивну зумовленість приватної власності в сільському господарстві, але й віковичний досвід та менталітет селянина. “Соціал-демократичний пролетаріат не може міняти своєї програми залежно від того, чи “згодяться” національності, – писав свого часу В.Ленін. – Наша справа – згуртовувати й концентрувати рух, пропагуючи найкращий шлях, найкращий у буржуазному суспільстві земельний устрій, борючись із силою традиції, пересудів, косного провінціалізму” [712,с.368]. Запопадливі “учні” ревно виконували

настанову вождя світового пролетаріату у всіх регіонах імперії, в т.ч. у західноукраїнському селі.

Усю сукупність публікацій, присвячених колективізації західноукраїнського села, можна умовно поділити на літературу радянської доби, діаспорну, зарубіжну та сучасну українську.

Стан дослідження даної проблеми в радянській історіографії на 1981 рік був проаналізований в дисертації В.Ульянича [916]. Публікації радянської доби характеризувалися ідеологічною зашореністю та односторонніми поглядами авторів, які в оцінках колективізації керувалися офіційними компартійними документами.

До кінця 50-их років праці про колективізацію західноукраїнського села мали переважно популярно-пропагандистський характер [483,485,516,539,805,826,877], а з 60-их років автори монографій Л.Корнієць [677], К.Сироцинський [866], І.Богодист [468], В.Варецький [486], М.Івасюта [595,596], Й. Черниш [940] та інші залучили до наукового обігу багатий фактологічний матеріал, у тому числі архівний.

Водночас у радянську добу були написані книги, які розкривали окремі аспекти досліджуваної теми, зокрема масово-політичну роботу компартійних організацій [639,672,751], партійний вплив на відносини робітництва і колгоспного селянства [941], технічне забезпечення сільського господарства [680], організаційно-господарське зміцнення колгоспів [888], культурне будівництво [682,808], боротьбу радянської влади проти формувань ОУН-УПА в процесі колективізації [745] та інші.

Проблема колективізації західноукраїнського села висвітлена в узагальнюючих працях з історії України та компартії на прикладах республіки [577,606,614,621,693,772,790,803,876,968,968], регіону [573,654,809,878,904], областей [607-613,771], автори яких

залишалися на позиціях досліджень першої половини 60-х років, а щодо критичного аналізу навіть їм поступалися.

Загалом основний зміст публікацій радянської доби про колективізацію західноукраїнського села вкладався у таку схему. Обґрунтовувалася неперспективність індивідуальних селянських господарств, необхідність колгоспного ладу як закономірного процесу, зазначалося, що колективізація проводилася “добровільно”, але проходила у гострій боротьбі проти “куркульства”, “українських буржуазних націоналістів”, “банд ОУН-УПА”, що колгоспний лад забезпечив “прогрес” сільськогосподарського виробництва, “заможне” і “культурне” життя селянству. Колгоспному селянству буцімто були притаманні риси колективізму, патріотизму, відданості комуністичній ідеї, високий професійно-технічний рівень, а його доходи безпосередньо залежали від підсумків діяльності господарства, а також ніби хлібороби керували громадським виробництвом через загальні збори уповноважених та виборність керівників.

Керуючись ідеологічними постулатами комуністичної партії, радянська історіографія трактувала соціально-економічні та культурно-політичні процеси в західних областях України з позицій апологетів більшовицько-радянського тоталітарного режиму. У зв'язку з цим всі дії партійного і радянського керівництва розцінювалися як свідчення турботи про долю селянства та реалізацію його багатовікових прагнень, а все те, що не вкладалося у заздалегідь визначені ідеологічні рамки, трактувалось як реакційне, буржуазно-націоналістичне, вороже інтересам трудящих. Під цим кутом зору характеризувалася як об'єктивна закономірність не тільки політика встановлення тоталітарного режиму, знищення селянина-власника під час примусової колективізації, але й виправдовувалася жорстока

розправа з непокірним селянством, масові репресії проти учасників національно-визвольних змагань.

Цілком зрозуміло, що радянська історіографія замовчувала те, що абсолютна більшість селян не підтримувала ідею колгоспного ладу, чинила впертий опір колективізації, а спротив ОУН-УПА проти тоталітарної системи був не рухом бандитів і головорізів, а героїчним виявом національно-визвольної боротьби, яка захищала селянство від утвердження новітніх кріпосницьких відносин. Перекручувалися методи і шляхи запровадження колгоспного ладу, яке здійснювалося грубим насиллям, масовими депортаціями селян у віддалені регіони СРСР. Приховувалася і система зиску та експлуатації селянства, неефективність і безперспективність колгоспного виробництва тощо. Загалом, формувалася спотворена картина колективізації. “Новітня історія України, – зазначає Ярослав Дашкевич, – в концептуальному відношенні і значною мірою у фактологічному плані – це фальсифікована історія” [824].

Певна ревізія установлених принципів дослідження колективізації розпочалася вже за часів перебудови, тобто з другої половини 80-их років. Це були тільки перші, несміливі кроки, які загалом не розвінчували генеральної лінії в оцінці колективізації [545,587-589,665,666,700,760,827]. Серед цих праць найбільшу цінність становлять розвідки С.Кульчицького [688] та І.Рибалки [830] про насильницькі методи колективізації та відособлення селянина від засобів виробництва. У монографіях “Возз’єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною”, “Украинские Карпаты. История” робилася спроба дещо по-новому оцінити ряд проблем з історії регіону [499,912].

З початком 90-х років розпочалося переосмислення вітчизняної історії, в тому числі драматичних подій післявоєнного часу в західному регіоні. Найбільш істотно це позначилося на переоцінці

суті радянської влади, її політики щодо селянства, характеристики дій національного підпілля, боротьби загонів УПА. Відбувся повний розрив з старою методологією і визначилися якісно нові погляди на проблему. Українська історіографія вступила в період концептуальних засад. Почалася розробка багатьох наукових проблем, до недавню цілком “закритих” для дослідників.

На рубежі 80-90-х років з’явилося кілька статей, присвячених репресіям НКВС проти населення західних областей України [463,478,795,812]. Найширше механізм функціонування радянської репресивно-каральної системи дослідили І.Білас [464], Б.Ярош [975-977], С.Білокінь [465]. Вони використали широке коло недоступних раніше архівних документів, які було оприлюднено вперше. Цю ж тему продовжив розробляти І.Винниченко у монографії “Україна 1920-1980-х: депортації, заслання, вислання” [496], а також І.Андрухів [451], К.Кондратюк [674], І.Павленко [783], М.Марущак [743], Р.Попп [820], І.Ситар [867] та інші.

Становище західноукраїнських земель за умов тоталітарного режиму дослідив Ю.Шаповал, зокрема складний перебіг подій 30-40-их років ХХ ст. [946-952]. Особливу цінність становлять праці В.Барана, в яких на широкій документальній базі розкрито суспільно-політичні, соціально-економічні, національно-духовні процеси в Україні, у тому числі її західних землях у післявоєнний період [455-458].

М.Литвин, О.Луцький та К.Науменко з’ясували трагічний злам у долі населення, в тому числі селянства Західної України та Північної Буковини після возз’єднання цих земель у 1939-1940 роках з Радянською Україною [724].

Боротьба західноукраїнського селянства проти радянського тоталітарного режиму відтворено у публікаціях з історії ОУН-УПА

40-х – початку 50-х рр. ХХ ст. Йдеться, насамперед про монографічні дослідження А.Кентій [633-635], Ю.Киричука [637], М.Присяжного [821], А. Русначенка [837], М.Вегеша [491], А.Дуди і В. Старика [563], Г.Дем'яна [547,548]. Заслуговує на увагу праця А.Русначенка, яка відтворює національно-визвольний рух в Україні, Білорусії, Литві, Латвії й Естонії. Автор використовує величезну кількість архівних документів та різних публікацій, що вийшли за кордоном, а за останні роки – в Україні, наводить багато фактів, які дозволяють вийти на рівень оцінки визвольного руху народів радянської імперії.

У роботах Ю.Сливки [870-874], С.Макарчука [732-736], Л. Зашкільняка [575], В.Сергійчука [864,865], М.Швагуляка [953], Я. Дашкевича [546], М.Кучерепи [695], Т.Гонтара [531-533], В.Трофимовича [906], Г.Щерби [963,964], Д.Ядловського [970] відображено переселенсько-депортаційні акції, а також українсько-польське протистояння 40-50-х років ХХ ст.

Багато фактичного матеріалу автор почерпнув із збірників „Український визвольний рух” [914б], „Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість” [914а], „Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, доховна і матеріальна культура вродовж віків” [915а], в яких містяться наукові праці присвячені визвольній боротьбі українського народу, депортаціям українців і поляків у середині ХХ століття.

Ряд важливих сюжетів історії селянства 40-50-х років ХХ ст. віддзеркалюються у розвідках О.Гараня [518], І.Маковійчука [737], П.Брицького [476], колективних книгах “Галичина у Другій світовій війні (1939-1945 рр.)” [514], “Нариси з історії суспільних рухів та політичних партій в Україні (ХІХ-ХХ ст.)” [768] та інших.

Окремі вузлові аспекти досліджуваної проблеми висвітлено у працях С.Кульчицького [688-692], П. Панченка [790-794], Г.Сургая

[896], В.Калініченка [623], І.Рибака [828,829], Б.Хоршуна [922], О.Ганжі [515], І.Воронова і Ю.Пилявця [504], В.Нечитайла [775], О.Жука [569], Б.Кузняка [687], Ю. Дубана [561] та інших.

В.Нечитайло у монографії “Українське селянство: важкий шлях до волі” на основі історико-філософського, соціологічного, архівного матеріалу робить спробу подолати стандартний підхід до проблеми і розглядає селянство та землеробство як природно-історичні явища, обґрунтовує об’єктивну зумовленість становлення вільного селянина-господаря, аналізує діяльність фермерських господарств в Україні.

Соціально-політичні процеси в західноукраїнських землях у перше повоєнне десятиріччя розкрив В.Ткачук [903]. Проте колективізації сільського господарства автор торкається лише в загальних рисах.

У дисертації В.Гаврилюка проаналізовано радянізацію економічного і духовного життя західноукраїнського села [511]. Автор відзначив, що колгоспна система була підґрунтям утвердження економічного і духовного тоталітаризму. Проте питання, пов’язані із політикою радянської влади щодо селянства, етапів та методів колективізації, спротив селянства тоталітарній системі, більшовицька кадрова політика на селі, технічне оснащення та ефективність колгоспного виробництва, автор розглядає тільки принагідно. Соціально-економічні процеси у волинському селі дослідила І.Сушик [898].

Аграрну політику на Закарпатті у 1944-1950 рр. простежив В.Міщанин. Зокрема, розглянув форми і методи проведення колективізації, питання земельної реформи, особливості податкової політики в галузі сільського господарства [753]. Н.Жулканич вивчила формування аграрно-виробничих і соціально-економічних відносин на Закарпатті у 1945-1990 роках [571].

Цікавою є монографія М.Лендела „Аграрні відносини на Закарпатті: уроки минулого і сучасність”, у якій системно досліджено формування та становлення аграрних відносин на теренах краю. В історичному аспекті висвітлено етапи аграрних перетворень на Закарпатті, в основному, за 1965-1990 роки. Однак слід відзначити, що проблеми сільськогосподарського виробництва подано переважно в економічному зрізі [709]. Корисну інформацію про аграрні перетворення на Закарпатті автор також почерпнув із публікацій В.Ілька та І.Ілька [599,600], В.Лемака [706,707], О.Довганеча [554].

В узагальнюючих працях з історії України з нових концептуальних позицій висвітлено зміст, методи, шляхи, наслідки колективізації, але недостатньо аналізується відчуження селянина від власності та його наслідки для сільськогосподарського виробництва, відчувається брак фактологічного матеріалу [469, 538,616,617,619,777,914].

Однією з перших вдалих спроб сучасної історіографії в Україні підійти до розв’язання цієї проблеми стала робота О.Ленартовича “Селянство Західної України у національно-визвольній боротьбі 1944-1950 рр.” [708]. У монографії йдеться про збройну боротьбу ОУН та УПА проти відновлення радянської влади, охарактеризовано опір селянства тоталітарному режиму, а відтак колективізації. П.Когут відтворив економічний та соціально-політичний аспект проблеми. Відзначимо, що національні, духовні, релігійні чинники залишилися поза увагою дослідника [658-661].

Історичний досвід засвідчив цілковиту обмеженість економічного детермінізму щодо вивчення соціально-політичних процесів. Відмежуватися від хибних ідей та ілюзій, вирватися з пут економічної логіки стосовно людини, рушійних методів її діяльності, соціальних структур і утворень – таке завдання ставить перед дослідниками життя.

У загальних рисах колективізація західноукраїнського села подана у новому виданні „Історія українського селянства”[619а]. Проте питання етапів та методів колективізації, більшовицька кадрова політика на селі, технічне оснащення та ефективність колективного виробництва, матеріально-побутові умови життя селянства, духовні, релігійні чинники розглядаються ними побіжно.

Науковій розробці теми сприяло також використання загальнотеоретичних положень, висновків відомих українських і зарубіжних етнографів – В.Борисенка [471], О.Кравця [684], А.Пономарьова [818], Б.Кравченка [685], М.Юрія [965], Р.Чмелика [942] та інших. Зокрема, в праці Р.Чмелика обґрунтовується, що для західноукраїнського села була традиційно властива приватна форма землеволодіння. Селянська сім'я була основним носієм ідей, способу мислення, традицій і звичаїв, що передавалися з покоління в покоління. Вона була найважливішою структурною одиницею суспільства для збереження етнічної культури і психології.

Чимало праць опубліковано про духовне життя, зокрема селянства та вплив тоталітаризму на його ментальність і психологію. У цьому контексті заслуговує особливої уваги монографія О.Рубльова і Ю.Черченка про західноукраїнську інтелігенцію, яка мала великий вплив на селянство, сприяла формуванню його ідеології та морально-етичних принципів [836]. На численних фактах автори переконують, що, будуючи тоталітарну державу сталінське керівництво свідомо спрямовувало удари проти інтелігенції як носія національної самосвідомості українського народу, у тому числі селянства.

Цікаві факти з цієї тематики знаходяться у публікаціях В.Даниленка [951], В.Юрчука [968], О.Луцького [730], І.Лучаківської [731], В.Ковалюка [656], Т.Першиною [802], С.Дорошенка і Б. Крачковського [556] та інших.

У працях істориків української діаспори колективізація західноукраїнського села досліджується головним чином в контексті національної політики комуністичної партії та радянської держави стосовно України, а також антитоталітарного руху, насамперед ОУН-УПА.

Цінність цієї літератури полягає в тому, що вона при всіх більш-менш помітних проявах суб'єктивності вигідно відрізняється від радянської історіографії, яка ідеалізувала політику комуністичної партії та радянської держави загалом і соціально-політичну ситуацію в тодішній Україні зокрема, в тому числі у її західних землях.

Серед робіт істориків української діаспори слід відзначити збірник статей під редакцією Мілени Рудницької, в якому висвітлена політика радянської влади на західноукраїнських землях у довоєнний період, зокрема щодо селянства [574]. У працях О.Субтельного [895], Т.Гунчака [542], П.Мірчука [752], В.Косика [679], Ю.Бойка [470], С.Галамая [512], Л. Шанковського [945], А.Бедрія [460], М.Прокопа [825] та в інших публікаціях розкривається репресивна політика радянської влади щодо селянства, спротив учасників національно-визвольного руху колективізації та радянзації села, насильницьке відчуження селянства від власності. Однак в розвідках істориків діаспори етапи, методи колективізації, її наслідки аналізуються схематично, побіжно.

Цінний матеріал з досліджуваної теми дають монографії західних авторів: Я.Гросса [988], С.Бов'єра [984], В.Голубнічого [993], Р.Конквеста [987], Т.Ольшанського [1006], Д.Марплеса [1003,1004], Д.Армстрона [979], П.Едельгардта [992], Ю.Білінського [980], В.Бонусяка [982], Б.Левицького [1001,1002], Р.Торчецького [1020,1021], В.Дмитришина [990] та інших. Серед

них необхідно виділити роботи Я.Гросса, С.Бов'єра та В. Голубнічого. У першій з них надзвичайно ґрунтовно досліджено радянський тоталітарний режим на приєднаних восени 1939 р. територіях. Автор зміг відтворити процес встановлення радянської влади через призму особистісного сприйняття, змалювати соціально-психологічну атмосферу, що його супроводжувала, а також зробити ряд оригінальних теоретичних висновків щодо природи тоталітарного радянського режиму. В другій – аналізується колективізація сільського господарства в країнах Східної Європи, СРСР та Китаю, в третій – у загальних рисах комунізація українського села.

Публікації зарубіжних вчених дають цікаві інтерпретації з різних проблем історії селянства загалом й українського зокрема. Слід зазначити, що західні дослідники, так само як історики діаспори, надають перевагу вивченню насильницького характеру встановлення радянського режиму в Західній Україні. Багато аспектів колективізації сільського господарства опинилися поза полем зору зарубіжної історіографії або розглядаються нею в загальних рисах.

Отже, проблема колективізації західноукраїнського села привертає увагу дослідників, що свідчить про її актуальність та наукову значимість. Але час настійливо вимагає нового концептуального осмислення цієї драматичної сторінки історії України, зокрема західноукраїнських земель середини ХХ ст.

1.2. Джерела

Джерельну базу дослідження становлять головним чином архівні матеріали, збірники документів, спогади та періодика. Головний корпус неопублікованих джерел зберігається у київських

архівосховищах. У Центральному державному архіві вищих органів та управління України у Ф.2 (Рада Міністрів), Ф.27 (Міністерство сільського господарства), Ф.166 (Міністерство освіти), Ф.582 (Центральне статистичне управління), Ф.5116 (Міністерство культури), містяться відомості про утворення радянської влади, про структури селянських господарств, діяльність ОУН, УПА, репресивну та депортаційну політику тоталітарного режиму, його боротьбу з національним підпіллям, а також матеріали про етапи колективізації, структуру сільськогосподарського виробництва, його технічне оснащення, продуктивність землеробства і тваринництва, кадрову політику на селі, матеріально-побутові умови життя селянства, розвиток освіти і культури на селі.

У Центральному державному архіві громадських об'єднань України у Ф.1 (Центральний Комітет Компартії України) зосереджена велика кількість документів і матеріалів періоду 40-50-х років, які відображають політику більшовицької партії щодо західних областей у процесі становлення радянської влади, колективізації та боротьби з національно-визвольним рухом. Це головним чином матеріали конференцій, пленумів, активів і бюро обласних і районних комітетів компартії, довідки, доповідні записки, листування та звернення.

Багато матеріалів з історії кооперативного розвитку на західноукраїнських землях автор віднайшов у фондах воєводських управлінь та повітових старост державних архівів Волинської, Львівської, Рівненської та Тернопільської областей. У згаданих фондах зберігаються звіти, рапорти, донесення, огляди воєводських управлінь і повітових старост про стан сільського господарства, будівництва, також накази і розпорядження польських міністерств та відомств щодо реалізації аграрної реформи, звіти воєводських

земельних та інших управлінь, що містять інформацію про різні аспекти розвитку кооперативного сектора тощо.

Вагомий фактологічний матеріал зібраний також у фондах окремих управлінь та староств. У цих фондах зберігаються статистичні дані про кількість промислових підприємств, зокрема й деяких кооперативних, довідки про їх власників, прейскуранти цін на основні товари, списки великих землевласників та підприємців, керівників кооперативних установ, військових та цивільних осадників тощо. Документи цього змісту допомогли певною мірою відтворити деякі аспекти розвитку кооперативного руху в краї.

Дисертант також опрацював фонди обласних управлінь сільського господарства, освіти і культури, політвідділів МТС, міжобласних управлінь трудових резервів, обласних і районних Рад, їх виконкомів, обкомів та райкомів партії й комсомолу, технікумів і вузів західного регіону тощо. Використав, наприклад, Ф.1 (Львівське воєводське управління), Ф.П.3 (Львівський обком Компартії України), Ф.Р.6 (Львівська міська Рада і її виконком), Ф.П.21 (Золочівський райком Компартії України), Ф.П. 66 (Львівський обком комсомолу), Ф.Р.165 (Львівське обласне управління сільського господарства), Ф.Р.221 (Львівська обласна Рада і її виконком), Ф.Р.772 (Львівська сільськогосподарська школа по підготовці голів колгоспів), Ф.Р.834 (Львівське міжобласне управління трудових резервів і підвідомчих йому закладів), Ф.Р.1338 (Управління культури виконкому Львівської обласної Ради), Ф.П.1643 (Політвідділ Грядівської МТС), Ф.Р.1805 (Новояричівська райрада і її виконком), Ф.Р.2022 (Дрогобицька облрада і її виконком), Ф.П.2752 (Політвідділ Неслухівської МТС), Ф.П.5001 (Дрогобицький обком Компартії України) Державного архіву Львівської області; Ф.1 (Воєводська команда двірцевої поліції), Ф.36 (Луцьке повітове староство), Ф.46 (Волинське

воєводське управління), Ф.158 (Луцьке міське управління), Ф.198 (Волинське Українське об'єднання) Ф.П.1 (Волинський обком Компартії України), Ф.П.6 (Горохівський райком Компартії України), Ф.Р.32 (Волинське обласне управління сільського господарства), Ф.Р.420 (Управління культури виконкому Волинської обласної Ради) Ф.П.2318 (Політсектор Волинського обласного управління сільського господарства), Ф.П.2329 (Політвідділ Ковельської МТС) Державного архіву Волинської області; Ф.П.1. (Чернівецький обком Компартії України), Ф.Р.4. (Чернівецьке обласне управління сільського господарства), Ф.П.1228. (Політвідділ Садгірської МТС), Ф.П.1253. (Політвідділ Сокирянської МТС), Ф.П.1503. (Політсектор Чернівецького обласного управління сільського господарства), Ф.Р.2329. (Управління культури виконкому Чернівецької обласної Ради) Державного архіву Чернівецької області та ін.

У роботі використано стенографічні звіти та матеріали з'їздів, пленумів ЦК компартії України і ЦК КПРС, сесій Верховної Ради УРСР і Верховної Ради СРСР. Багато документів центральних партійних органів міститься в : “Известиях ЦК КПСС”, журналах “Исторический архив” та “Источник”.

Цікава інформація є у звітах колгоспів Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Рівненської, Тернопільської і Чернівецької областей за 1951-1960 рр., які зберігаються в архіві Інституту українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України.

Статистичні збірники подають відомості про сільськогосподарське виробництво, урожайність, продуктивність тваринництва, структуру колгоспів, підготовку спеціалістів [391, 392,406-414]. Значна частина матеріалів до теми міститься у збірниках документів. Опубліковані за радянських часів [335,365,

370-375,381], вони, як і вищезгадані джерела, мають тенденційно підібрану інформацію, яка не суперечила офіційній ідеології, а тому вимагають обережного і критичного ставлення до себе.

Окремо слід виділити збірник „З історії колективізації сільського господарства західних областей УРСР” [347]. Упорядники видання, публікуючи велику кількість документів й матеріалів, головне своє завдання вбачали в тому, що підвести читача до висновку, що „із завершенням колективізації в західних областях УРСР, як і в всьому Радянському Союзі, встановився єдиний тип виробництва, на базі якого почалося зростання продуктивних сил в сільському господарстві, неухильне піднесення добробуту і культурного рівня колгоспного селянства”.

У дисертації використані збірники документів, що побачили світ у роки незалежності України. У збірнику В.Сергійчука “Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944-1953 рр.” [378] подаються документи і матеріали про національно-визвольну боротьбу, в т.ч. спротив ОУН-УПА сталінській колективізації. У тритомнику “Депортації. Західні землі України кінця 30-х-початку 50-х рр.” [339,340] містяться документи і спогади учасників подій про репресії, депортаційні акції, зокрема про насильне встановлення радянської влади та колгоспного ладу.

Про репресії щодо селянства, інтелігенції, духовенства, інакомислячих, про політику русифікації, а також рух опору тоталітарному режиму є чимало документів та матеріалів у збірниках “Культурне життя в Україні. Західні землі. 1939-1953 рр.” [354], “Літопис нескореної України” [363,364], “Національні відносини в Україні у ХХ ст.” [368].

Суттєвим кроком на шляху відновлення об’єктивності щодо проблеми українського національно-визвольного руху у 30-50-х роках стала нова серія „Літопису УПА”, що почала видаватися

Національною Академією наук України, Інститутом української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського, видавництвом „Літопис УПА” та Головним архівним управлінням при Кабінеті міністрів України.

Найбільшу цінність з нової серії „Літопису УПА” складає для автора третій том, в якому подаються документи і матеріали ЦК КП(б)У по організації боротьби з національно-визвольним рухом протягом 1943-1959 рр. Окремі документи віддзеркалюють різні сторони насильницької колективізації західноукраїнського села [361].

У середині 90-х років вийшов у світ збірник „Голод в Україні. 1946-1947”, до якого увійшло 214 документів та 21 свідчення. Всі вони були знайдені в колишніх спецфондах архівів Міністерства внутрішніх справ, Служби безпеки України, ряді інших архівів [336].

Значний інтерес викликають збірники документів і матеріалів, видані західною українською діаспорою, – П. Мірчука “Українська Повстанська Армія. Документи і матеріали 1942-1952 рр.” [366], “Літопис Української Повстанської Армії” [355-360], “Широке море України” [386], “Національне питання в СРСР” [367], “Українська суспільно-політична думка в 20 столітті” [383] та інші.

Великий фактичний матеріал містять довідники і збірники документів, видані в Російській Федерації. Вони стосуються різних суспільно-політичних проблем, перш за все діяльності партійних і державних структур. Серед них варто виділити довідник “Система виправно-трудових таборів в СРСР. 1923-1960” [379], збірники: “Депортації народів СРСР (1930-ті-1950-ті роки)” [338], “Лаврентій Берія. 1953” [362], “Військовополонені в СРСР. 1939-1956” [334], “Реабілітація як це було” [376] та інші.

Депортаційна політика польської влади щодо українців Закерзоння широко віддзеркалена у збірнику документів варшавського дослідника Є.Місило [390]. Основу його складають оригінальні польські джерела, причому з 241 документа тільки 12 раніше публікувалися. Виданий у Польщі в 1993 р., збірник відразу привернув увагу вчених багатьох країн. У 1997 р. він з'явився в перекладі українською мовою.

Важливим джерелом досліджуваної теми є спогади учасників національно – визвольного руху, в тому числі І.Кривуцького [432], А.Грущака [426], О.Крайківського [431], Д.Куняка [433], Н. Яхненка [443], І.Самчука [439] та інших очевидців [419,421,423-425,430,434-438]. Вони не позбавлені певного суб'єктивізму, проте їх цінність полягає в тому, що в них зафіксовані такі факти і явища, про які не залишилося документальних свідчень.

Документальну базу повоєнної історії останнім часом поповнили численні видання мемуарів, зокрема осіб, які стояли на чолі партійно-радянського керівництва в Україні: М.Хрущов [440], Л.Каганович [427] та ін. Хоча слід зазначити, що автори уникли оцінки багатьох власних помилок та злочинів, які мали трагічні наслідки для України.

У періодичних виданнях “Кооперативна республіка”, “Господарсько-кооперативний часопис”, “Кооперативне молочарство”, “Кредитова кооперація”, “Хліборобська молодь” та ін. публікувались статті і наукові студії з історії, теорії, організації й практики кооперативного руху, біографічні нариси про визначних кооперативних мислителів і практиків, огляди і рецензії на нову кооперативну й загальну суспільно-економічну літературу.

Поряд з відомими західноукраїнськими кооператорами (Ю. Павликовським, О.Луцьким, А.Жуком, К.Левицьким, І.Ольховим, І.Витановичем) дописувачами журналів були професори, доценти і

лектори Української господарської академії, Українського вільного університету з Чехословаччини. Серед них були такі кооперативні діячі: Ф.Щербина, Б.Мартос, О.Мицюк, В.Садовський, В. Доманицький, В.Січинський. З іноземних співпрацівників–кооператорів досить часто писав доктор В.Тотоміяц. Часописи друкували уривки творів теоретиків кооперативної справи: М. Туган-Барановського, Ш.Жіда, американського кооперативного ідеолога Дж.П.Ворбасса, д-ра Дж.Фоке, генерального секретаря Міжнародного кооперативного союзу Г. Мея, Дж.Раселя та ін.

Важливу основу джерельної бази дисертації склали опубліковані статuti багатьох кооперативних організацій.

Програмні документи ОУН, УГВР, публікації учасників визвольної боротьби, листівки ОУН-УПА віддзеркалюють політику повстанців щодо радянської західноукраїнського села, зокрема колективізації сільського господарства [344,345,815-817]. Багато таких матеріалів автор почерпнув з часописів “Визвольний шлях”, “Ідея і чин”, багатотомної серії „Літопис УПА”.

У дисертації використано також інформацію з тогочасних радянських газет, журналів, сучасної української періодики.

Узагальнюючи, слід відзначити, що з історії селянства, зокрема колективізації західноукраїнського села збереглася велика кількість архівних та опублікованих документів і матеріалів. Для написання дисертації довелося провести значну пошукову роботу, адже багато джерел знаходяться в різних архівах. Окремі з них частково стосуються даної проблеми, інші мають фрагментарний характер і потребують нового інформаційного доповнення. Багато документів вимагали перевірки і співставлення фактів, їх всебічного аналізу. Осмислення архівних джерел, опублікованих праць, інших інформаційних матеріалів дає можливість ґрунтовно дослідити історію селянства 40-поч. 50-их років ХХ століття.

1. 3. Концепція дослідження

У 20-80-х роках ХХ ст. в СРСР панував тоталітарний режим. Він став трагедією для українського народу, спричинив величезні людські жертви, порушив природний плин історії. Складовою комуністичного тоталітаризму виступав антинародний колгоспний лад, який був всеосяжним засобом контролю з боку більшовицької партії над селянством.

Осмислення феномену тоталітарного режиму в українській історії конче необхідне не тільки для створення наукових концепцій національного історичного процесу, а й для розуміння сучасних соціально-політичних, економічних, духовних процесів в Україні та державах, які утворилися після розпаду СРСР.

Дискусії про сутність „комуністичного експерименту” розпочалися ще з моменту приходу до влади більшовиків. Майже ціле століття точаться гострі суперечки про природу системи, що існувала в СРСР. Одні із пафосом говорять про соціалізм, ототожнюючи його зі свободою, рівністю і братерством. Інші з гіркотою та болем згадують і водночас гостро засуджують репресії, голодомори, зневагу до особистості.

На сьогоднішній день вчені зробили чимало спроб критичного осмислення радянської дійсності. Цьому присвячені численні статті, дисертації, монографії. Як наслідок, сформувався синтетичний напрям, що об'єднав зусилля філософів, істориків, політологів. Вони створили ряд цікавих концепцій, серед яких чільне місце зайняла теорія тоталітаризму.

Витоки слова „тоталітаризм” сягають 1925 року, коли італійський учений і державний діяч Д.Джентіле під час одного із своїх виступів висловився про фашизм як „тотальну концепцію життя” [814,с.352]. Цей термін відразу взяв на озброєння Б.Муссоліні. Він постійно обстоював ідею, що тоталітарна влада здатна запобігти розпаду держави, а відтак відіграти позитивну роль в справі спасіння нації та її піднесенні [765]. У

1930 році даний термін з'явився в публікаціях націонал-соціалістів у Німеччині. Його часто вживав один з провідних ідеологів нацизму – К. Шмідт [458,с.57].

Спочатку поняття „тоталітаризм” використовували виключно в позитивному значенні – для назви тієї політичної системи, яка склалася в Італії. З середини 30-х років ХХ ст. більшість політиків і дослідників почали говорити про тоталітаризм в негативному, критичному значенні, протиставляючи його демократії [764,с.71].

Після підписання у 1939 році пакту Ріббентропа-Молотова посилювався процес зближення Німеччини і СРСР, а відтак ще очевидніше стала близькість нацизму та сталінізму. Саме у цей складний і суперечливий час було визначено тоталітаризм як нову, досі невідому форму диктатури. Водночас окреслено коло держав, у яких найбільш повно і яскраво виявлялись тоталітарні ознаки. До них були віднесені фашистська Італія, нацистська Німеччина та сталінський Радянський Союз [780,с.118].

Однак цілісна концепція тоталітаризму склалася лише у післявоєнний період. На думку дослідника В.Барана, вона з'явилася внаслідок злиття двох теоретичних потоків: внутрішньої критики системи, що велася в СРСР і міжнародному соціалістичному русі, та розвитку західної соціологічної думки, зокрема теорії бюрократизму М.Вебера і багатьох його послідовників [457,с.14].

Розглянемо спочатку те, що дослідник В.Баран називає внутрішньою критикою системи. Прихід до влади в Росії більшовиків викликав гостру реакцію з боку міжнародної соціал-демократії. К.Каутський оцінював жовтневі події 1917 року як політичний переворот, який не відповідав інтересам широкого загалу. За його словами, в Росії формувалась нова державна бюрократія, яка визначала й контролювала всі сторони суспільного життя. Вона творилася на зразок більшовицької партії. Замість

диктатури пролетаріату, яка декларувалася, в країні встановилася диктатура комуністичної партії, а реально її вождів [626,с.84-86,158].

Співзвучну ідею висловлювали російські меншовики. Вони вважали, що пролетарська революція в Росії можлива лише через 50-100 років, за умови, коли капіталізм досягне зрілості, а робітничий клас становитиме більшу частину населення. Меншовики виступали за поступове реформування суспільства, використання буржуазно-демократичних прав і свобод, конституційного ладу для покращання життєвого рівня трудящого люду.

У творах Р.Абрамовича, Ф.Дана, Ю.Мартова характеризувалася радянська політична система. Зокрема, висвітлювалися тенденції громадсько-політичного розвитку, визначалися функції РКП(б) у механізмі влади, показувався процес переродження більшовицької партії з політичної організації у державно-виконавську структуру [444;543;746]. Українські соціал-демократи О.Бочковський, І.Мазепа, П.Феденко та інші також критично оцінювали більшовицьку владу [528].

Гострі дискусії велися в РКП(б), що відображало складну ідейно-політичну боротьбу всередині партії. З різкою критикою бюрократизму, централізму, військово-командних методів керівництва виступили представники „робітничої опозиції” та „демократичного централізму”. Опозиціонери одержали в Україні значно більшу підтримку ніж у Росії. У багатьох партійних організаціях спостерігалися сильні відцентрові тенденції. [483,с.125].

„Робітнича опозиція” настирливо відстоювала, що профспілки є вищою формою класової організації пролетаріату, а відтак вони повинні негайно стати „органами диктатури”. Група пропонувала підпорядкувати їм низку наркоматів, а згодом – усе господарське життя. „Децисти” також засуджували жорсткий централізм в управлінні промисловістю, вказувала на згорання внутріпартійної демократії. Її лідер В.Осинський писав: „Без

зіткнення точок зору, без боротьби течій і груп, без „опозиції” не може існувати пролетарська демократія” [810,с.270].

Поява таких течій була реакцією на крайнощі „воєнного комунізму” і поступовий перехід до мирного будівництва. Заяви фракціонерів відображали занепокоєння частини комуністів надмірною концентрацією влади в руках партапарату, який усе помітніше відривався від основної партійної маси та народу.

Найбільш настійливо, різко критикував партійно-радянську систему Л.Троцький [297,с.13]. Так, 8 жовтня 1923 року він звернувся із листом до керівних органів більшовицької партії, в якому піддав гострій критиці бюрократизацію партійного апарату й згортання внутріпартійної демократії. Економічні труднощі пояснював не плановістю економіки, а перетасуванням господарських та політичних кадрів, неправильним і нездоровим партійним режимом [810,с.272].

Свої апогеї ідейно-політична боротьба набула у 1927 р. з появою опозиційних платформ щодо лінії Й.Сталіна. Найрадикальнішою з них була „платформа 15-ти”. Серед її авторів було чимало тих, хто в різні часи працював в Україні (Т.Сапронов, Т.Харечко, І.Дашковський та ін.). У цьому документі зазначалося, що „партійний апарат перетворюється зі слуги партії в її господаря”, сталінська група застосовує фашистські методи боротьби з опозиційним блоком, заборонені дискусії, практикуються виключення з партії [810,с.272].

Принагідно зауважимо – більшість представників "лівої" опозиції вважала, що бюрократичне переродження радянської влади призвело до виникнення нового правлячого стану, а не класу. Опозиція говорила не лише про моральні, соціальні, політичні наслідки „апаратного самодержавства”, а й про економічну експлуатацію трудящих новою бюрократією. Так, в одній із їх заяв, написаної наприкінці 20-х років ХХ ст., твердилось: „Утримання величезного державного, профспілкового і партійного апарату лягає важким тягарем на плечі всіх трудящих мас, за

рахунок додаткового продукту яких покриваються усі державні витрати” [298,с.11].

Проте критика, розгорнута троцькістами, велася з позицій марксизму. Політичні зміни в країні за часів сталінщини вони розглядали як процес деформації соціалізму, відходу від його ідеалів. Одним з головних факторів цього вважали бюрократизм, коріння якого вбачали у нових функціях партії, що сплелася з державними структурами, поринула у вирішення адміністративних завдань і перейшла від політичних до апаратно-командних методів керівництва.

У розширенні „робітничої демократії” троцькісти вбачали перш за все засіб перерозподілу влади, а не загальний політичний принцип. У багатьох конкретних питаннях Л.Троцький і його прибічники займали ще більш радикальну позицію ніж Й.Сталін та його оточення. Тому перебільшувати значення подібних виступів не слід: розходження опозиції з політичним керівництвом мали частковий, тактичний характер і стосувались насамперед відносин між окремими ланками монопартійного владного механізму [457,с.16].

Зростаючі репресії з боку сталінського режиму змусили багатьох представників опозиції емігрувати з СРСР. Це сприяло глибшому знайомству західної громадськості зі становищем у країні, змістом міжпартійних дискусій і внутрішніх суперечностей в РКП(б)-ВКП(б). Критичний матеріал, який визрів у надрах соціал-демократії, більшовизму, в емігрантській літературі 20-30-х років ХХ ст., відіграв значну роль у формуванні нинішніх концептуальних підходів, сучасного погляду на реальний соціалізм.

У зарубіжній соціології можна виділити два напрямки теорії, які тісно переплелися і привели до появи школи тоталітаризму: загальну концепцію бюрократії, засновану на цілісному вивченні індустріального суспільства, і її конкретні моделі, пов’язані з аналізом новітніх деспотичних режимів. Перший напрям сформулював німецький соціолог М. Вебер. Розробку

проблем бюрократії і одержавлення суспільства продовжили Р.Міхелс, Б.Ріцці, Х.Ортега-і-Гасет, В.Райх, Е. Фромм, Л.фон Хайєк та інші [458, с.60].

М.Вебер розглядав бюрократію як необхідний елемент сучасного суспільства. Він відзначав її професійний характер, вказував на глибоку спеціалізацію знань та поділ праці. Дослідник наголошував, що бюрократична організація – це перш за все добре налагоджена система контролю, спрямованого на досягнення максимальної раціональності та ефективності [458,с.60].

Німецький соціолог Р.Міхелс був першим теоретиком, який пов'язував зростаючу бюрократизацію з олігархічними тенденціями в сучасному суспільстві. Його головний постулат – "залізний закон олігархії" – полягав у тому, що зростання існуючих організацій і ускладнення завдань, які вони вирішували, унеможливлювали участь рядових громадян у прийнятті рішень, а відтак призводило до концентрації всієї влади в руках організаційної еліти чи олігархії.

Висновки та узагальнення Р.Міхелса ґрунтувалися на вивченні політичних партій, що діяли в Німеччині. На його думку, основні зусилля організаційної олігархії були спрямовані на збереження власного панування. Тому вона формувала міцну правлячу групу, яка вже не зважала на інтереси мас. Як наслідок, у суспільстві слабшали демократичні інституції і поступово складався олігархічний політичний режим [457,с.20].

У подібному форматі італійський марксист Б.Ріцці написав книгу „Бюрократизація світу”, у якій показав, що радянська бюрократія була органічним, невід’ємним, більше того становим хребтом політичної системи СРСР. Автор вважав радянську бюрократію не просто привілейованою групою, а новим експлуаторським класом. За переконанням Б.Ріцці, комуністична бюрократія експлуатувала трудящих не менше ніж капіталісти [457,с.21].

Проблему бюрократизації й одержавлення суспільства у філософському аспекті порушував іспанський мислитель Х.Ортега-і-Гасет. У праці „Бунт мас” дослідник стверджував, що найбільша небезпека, яка загрожує цивілізації, є „поглинання державою всякої суспільної спонтанності...” Процес бюрократизації призводить до того, що суспільство впадає у рабство до держави, а людина - до урядової машини [779]. Особливості психіки і поведінки людини в умовах новітньої диктатури, зокрема фашизму дослідив Е.Фромм [919].

Економічну площину даної проблеми вивчали Л.фон Мізес та Ф.фон Хайек. У 30-і роки ХХ ст. вони гостро полемізували з Дж. Кейнсом. Зокрема, заперечували необхідність державного регулювання господарством, відстоювали принципи вільного ринку. Пізніше Ф.фон Хайек піддав різкій критиці соціалізм і тоталітаризм. Вчений показав, що заміна ринкової економіки плановою веде до втрати таких цінностей як свобода, демократія, законність тощо [920].

Формування тоталітарної системи у європейській думці того часу пов'язувалося із загальною тенденцією соціально-політичного розвитку на створення раціонально-технократичного суспільства та виходом на політичну арену маргінальних верств населення.

На зламі 40-50-х років ХХ ст. у черговий раз активізувалася розробка теорії тоталітаризму. Це пояснювалося поразкою 111 Рейху та початком „холодної війни”. З'явилася ціла низка філософських, соціологічних, політичних, економічних, історичних праць. Так, німецька дослідниця Х.Арендт, яка емігрувала до Сполучених Штатів Америки, опублікувала розвідку „Походження тоталітаризму”. В ній показувалося, що в ХХ столітті склалась якісно нова форма деспотизму, заснована на масовій мобілізації, всеохоплюючому підпорядкуванні суспільства політико-ідеологічній владі. Найбільш типовими прикладами такої форми деспотизму були нацизм і комунізм. Французький учений Ж.Моннерот у книзі „Соціологія комунізму” назвав тоталітаризм „абсолютизмом

двадцятого століття” і визначив його як мішанину всіх влад – політичної, економічної, духовної [458,с.61].

Після тривалих пошуків концепція тоталітаризму врешті-решт одержала своє окреслення. 1952 році у США відбувся науковий симпозіум, присвячений з’ясуванню поняття „тоталітаризм”. У результаті дискусії учасники форуму дійшли згоди, що тоталітаризм це „закрита й нерухома соціокультурна та політична структура, в якій будь-яка дія – від виховання дітей до виробництва й розподілу товарів – спрямовується й контролюється з єдиного центру” [839,с.114]. Тоді ж К.Фрідріх та його учень З.Бжезинський запропонували класифікацію ознак тоталітарного суспільства. Згодом вона була доповнена Ф.Ньюманом і стала найбільш відомою [780,с.118,119].

Важливою ознакою тоталітарного режиму є переважання, домінування однієї політичної партії. Її ідеологія — фрагментарна свідомість окремої верстви населення — примусово поширюється на все суспільство як загальнообов’язкова. Встановлюється партійна монополія на засоби масової інформації. Вільнодумство, опозиція, заклики й гасла проти режиму, заперечення догматів пануючої ідеології розцінюються владою як злочин, що вважається більш тяжким ніж будь-який кримінальний – проти особистості [764,с.115].

Основою тоталітарної ідеології виступає міф, тому вона вся або в минулому, або в майбутньому. Громадяни тоталітарного суспільства нерідко щиро вірять у власну обраність, в те, що вони виконують особливу історичну місію у стосунку до всього людства. Цьому сприяє і образ вождя, котрий створюється ще на шляху суспільства до тоталітаризму. Вождь є особливою людиною. Він наділяється всіма мислимими і немислимими позитивними людськими якостями [839, с.115].

У тоталітарному суспільстві фактично ліквідовуються або вихолощуються конституційні гарантії прав і свобод особистості. Головним засобом державної політики є репресії, що виростають до

масового терору держави проти власного населення. Існує державна монополія на зброю та використання збройної сили. Тут зникає грань між політичними та неполітичними сферами життя, все піддається політизації. Бюрократія утворює централізований контроль за всією економікою країни [839,с.115].

Громадсько-політичні організації існують формально і в своїй діяльності підтримують офіційний політичний курс. Тоталітарний режим прагне максимально регламентувати діяльність цих організацій таким чином, щоб перетворити на додаткові органи всеохоплюючого контролю над життям людей, а відтак він руйнує соціально-класову структуру суспільства. Адже природні суспільні структури (сім'я, церква, трудові колективи, класи, нації тощо) при досить сприятливих умовах стають надійними союзниками громадянина у приборканні влади, сприяють становленню цивілізованих відносин [764,с.75,76].

Спочатку зарубіжні дослідники розуміли під тоталітаризмом лише фашистські і комуністичні режими. Наприкінці 50-х років ХХ ст. намітилась тенденція до ширшого тлумачення даного поняття: тоталітарними або такими, що мали певні його елементи стали називати античну Спарту, ідеальну республіку Платона, Індію часів династії Маур'я, римську імперію за правління Діоклетіана, Візантію та імперію інків, Московське царство і Женеvu доби Кальвіна тощо [457,с.24].

Десталінізація радянського суспільства під час хрущовської „відлиги”, пом'якшення політичного клімату між СРСР та Заходом істотно позначились на популярності теорії тоталітаризму. З одного боку, вона зазнала певної ревізії: деяких доповнень і уточнень, що враховували зміну історичних реалій (Р.Такер, А.Майєр, Л.Шапіро та ін.). З другого - стала об'єктом гострої критики, оскільки інтерпретувалась окремими дослідниками не як наукова, а пропагандистська теорія, продукт „холодної війни” (Г.Маркузе, Г.Спіро, Б.Барбер та ін.) [457,с.24].

У царині концепції тоталітаризму працювало чимало вчених, які зосередили основну увагу на вивченні правлячої верхівки радянського суспільства. Югославський комуніст М. Джилас опублікував книгу „Новий клас”, у якій обґрунтував ідею нової бюрократії, висунуту ще марксистами у 20-30-х роках ХХ ст. Автор писав про „тоталітарне панування партбюрократії”, називавши її новим класом, що володіє монополією на владу, ідеологію та власність. Французький учений М.Дюверже у колективній праці „Трактат з соціології” вжив термін „політичний клас”, розуміючи під ним той же партійний апарат [549]. Проблему радянської бюрократії також вивчали А.Авторханов, М.Восленський, І.Земцов та інші [445;505;579].

Щоб пояснити метаморфози радянського суспільства після смерті Сталіна, дослідники почали розрізняти „демобілізаційно-тоталітарні” і „посттоталітарні” режими. Їх ототожнювали з Радянським Союзом часів М.Хрущова та Л.Брежнєва (Х.Лінц). Робилися численні спроби еклектичного поєднання різних теоретичних підходів. Деякі автори твердили, що окремі сторони радянської дійсності можна пояснити з позицій концепції тоталітаризму, інші – на основі загальної теорії індустріалізації, модернізації, геополітики тощо (Б.Мур, Д.Белл, А.Інкелс та ін) [457,с.25].

З середини 70-х років ХХ ст. знову зріс інтерес до теорії тоталітаризму. Каталізатором цього стала поява книги О.Солженіцина „Архіпелаг ГУЛАГ”, яка по-справжньому сколихнула світову громадськість. Праці дисидентів та емігрантів, які покинули країни колишнього соцтабору, відзначались гострою критикою комуністичного режиму. Їх погляди на систему, що розходилися з багатьма „зовнішніми” оцінками, помітно вплинули на переорієнтацію зарубіжних дослідників [458,с.62].

Щоправда, в працях дисидентів не було чітко окресленої моделі тоталітаризму. Проте у них простежувались характерні риси комуністичного суспільства, що відповідали вказаній моделі. Це

стосується публікацій І.Дзюби, В.Мороза, А.Сахарова, О.Зінов'єва, Л. Колаковського, А.Міхніка, В.Гавела, Я.Корнаї, котрі наповнили дану модель багатим фактичним матеріалом часів постсталінського соціалізму [458,с.62].

Новий спалах у розвитку досліджень тоталітарних режимів припав на переддень Східноєвропейської революції 1989 року, що призвело до падіння комуністичних влад. Вона стала могутнім імпульсом для розвитку й використання концепції тоталітаризму з метою пояснення подій кінця 80-х – 90-х рр. ХХ ст. у країнах Варшавського блоку. Подальший розвиток концепції тоталітаризму відбувався в напрямку конкретизації її вихідних положень щодо механізму функціонування тоталітарних систем у різні періоди та особливостей національного характеру [552,с.63]

Принагідно зауважимо – у своєму початковому варіанті концепція тоталітаризму мала значні недоліки. По-перше, її ознаки розглядались як абсолютні категорії, а це дещо розходила з реальною дійсністю. Партійний вплив за всіма сферами суспільного життя хоча був надзвичайно великим, але не таким всепроникливим і всеосяжним як у теоретичній схемі. По-друге, тоталітаризм описувався як застигле соціальне явище. Такий підхід спрощував реальний історичний процес, звужував пізнавальні рамки теорії. Зокрема, не давав можливості об'єктивно оцінити зміни, які відбулися в СРСР після смерті Й.Сталіна.

Деякі дослідники почали розмірковували, що нові явища в країнах соціалізму вже не вписуються у дану парадигму. Висувався апріорій, що радянське суспільство втратило тоталітарний характер, перетворилося в авторитарне. При цьому не враховувалося, що обмеження терору і послаблення контролю означало видозміну кількісних, а не якісних параметрів системи. В ній відбувались певні оновлення, але на старих принципових засадах [458,с.63].

За останні роки, як в Україні так і за рубежем, окреслилась тенденція розглядати тоталітаризм як динамічне явище. Замість „застиглої” картини

системи, запропонованої у середині 50-х років ХХ ст., обґрунтовується концепція змін у рамках тоталітарного суспільства. Саме такий підхід долає схематизм первісної моделі і сприяє конкретно-історичному баченню минулого, дає змогу простежити еволюцію системи: її становлення, розвиток та занепад. Ця концепція, яку дослідник В.Баран називає „еволюційним тоталітаризмом”, може слугувати методологічною основою написання сучасних наукових праць [457,с.27].

Разом з тим теорія тоталітаризму потребує дальшої розробки, з’ясування ряду складних проблем. Погляд на неї як цілісну систему передбачає вивчення різних її аспектів – не тільки політико-ідеологічних, але й соціальних, економічних та духовних. Якщо перші із них розкриті досить широко, то інші – значно гірше.

Концепція еволюційного тоталітаризму, що враховує його внутрішню динаміку і системну цілісність, має значні пізнавальні можливості. Дозволяє глибше проникнути в сутність новітнього історичного процесу, зокрема проблеми колективізації західноукраїнського села 40-поч. 50-х років ХХ ст. Така теоретична модель, водночас позбавлена емоційно-публіцистичних нашарувань та штучної політичної заангажованості, покладена в основу дисертаційного дослідження.

* * *

* *

Усю сукупність публікацій, присвячених колективізації західноукраїнського села, можна умовно поділити на літературу радянської доби, діаспорну, зарубіжну та сучасну українську.

Радянська історіографія, керуючись ідеологічними постулатами комуністичної партії, зводила колективізацію сільського господарства до такої схеми. Обґрунтовувалася не перспективність індивідуальних селянських господарств,

необхідність колгоспного ладу як закономірного процесу, зазначалося, що колективізація проводилася “добровільно”, але проходила у гострій боротьбі проти “куркульства”, “українських буржуазних націоналістів”, “банд ОУН-УПА”, що колгоспний лад забезпечив “прогрес” сільськогосподарського виробництва, “заможне” і “культурне” життя селянству.

Однак вона замовчувала те, що абсолютна більшість селян не підтримувала ідею колгоспного ладу, чинила впертий опір колективізації, а спротив ОУН-УПА проти тоталітарної системи був не рухом „бандитів і головорізів”, а героїчним виявом національно-визвольної боротьби, яка захищала селянство від утвердження новітніх кріпосницьких відносин. Фальсифікувалися методи і шляхи запровадження колгоспного ладу, яке здійснювалося грубим насиллям, масовими депортаціями селян у віддалені регіони СРСР. Приховувалася і система зиску та експлуатації селянства, неефективність і безперспективність колгоспного виробництва тощо.

Основний недолік радянської історичної літератури полягав у висвітленні історії крізь призму партійних рішень, які насправді не відображали реального стану справ, а також вилучення з джерельної бази документів, які висвітлюють події з інших позицій ніж ті, які визнала партія. Це призводило до замовчування багатьох фактів та реальних процесів, що відбувалися на теренах України. Багато історичних джерел опинилося в „спецхранах” бібліотек та секретних фондах архівів і були недоступні для істориків.

Певна ревізія установлених принципів дослідження колективізації намітилася з другої половини 80-их років. Це були перші кроки, які загалом не розвінчували генеральної лінії в оцінці колективізації. Цей етап характеризувався обережною критикою

“деформацій” соціалізму та “відступів від принципів марксизму-ленінізму”.

З початком 90-х років ХХ ст. розпочалося переосмислення вітчизняної історії, в тому числі драматичних подій післявоєнного часу в західному регіоні України. Найбільш істотно це позначилося на переоцінці суті радянської влади, її політики щодо селянства, характеристики дій національного підпілля. З'явилися публікації, які відображають окремі сторони колективізації.

Дослідження істориків діаспори базуються в основному на опублікованих радянських джерелах та літературі, а також на спогадах осіб, які були безпосередніми свідками подій. Цінність цієї літератури полягає в тому, що вона, не дивлячись на її суб'єктивність та односторонність, позбавлена грубої фальсифікації, притаманної для радянської історіографії. У ній розкривається репресивна політика радянської влади щодо селянства, спротив учасників національно-визвольного руху колективізації села, насильницьке відчуження селянства від власності. Проте етапи, методи колективізації, її наслідки аналізуються схематично, побіжно.

Публікації зарубіжних вчених дають цікаві інтерпретації з різних проблем історії селянства взагалі й українського зокрема. Однак західні дослідники, так само як історики діаспори, надають перевагу вивченню насильницького характеру встановлення радянського режиму в Західній Україні. Багато аспектів колективізації сільського господарства опинилися поза полем зору зарубіжної історіографії, або розглядаються нею в загальних рисах.

За роки незалежності України історики зробили лише перші кроки в осмисленні проблем повоєнної історії, зосередивши увагу на окремих, найтрагічніших сторінках українського народу. Але час настійливо вимагає нового концептуального осмислення цієї драматичної сторінки

історії України, зокрема західноукраїнських земель середини ХХ ст. з усіма її здобутками, прорахунками, трагічними помилками.

Джерельною базою дисертації є архівні матеріали, збірники документів, спогади та періодика. Осмислення архівних джерел, опублікованих праць, інших інформаційних матеріалів дає можливість ґрунтовно дослідити історію селянства 40-поч. 50-их років ХХ століття.

Концепція еволюційного тоталітаризму, що враховує його внутрішню динаміку і системну цілісність, є методологічною основою дослідження. Вона дозволяє глибше проникнути в сутність новітнього історичного процесу, зокрема проблеми колективізації західноукраїнського села 40-поч. 50-х років ХХ ст. Така теоретична модель, водночас позбавлена емоційно-публіцистичних нашарувань та штучної політичної заангажованості, покладена в основу дисертаційного дослідження.

РОЗДІЛ 2. З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ

У 20-30-х рр. минулого століття Східна Галичина і Західна Волинь були в складі Польщі, Північна Буковина – Румунії, а Закарпаття – Чехословаччини. Українці зазнавали соціального та національного гноблення, а їх край перетворили в аграрно-сировинний придаток. Розвиток промисловості штучно гальмувався, сільське господарство деградувало. Характерною рисою аграрних відносин було безземелля і малоземелля. Земля сконцентрована в руках поміщиків. Це створювало соціальну напругу. Відтак 1919-1921 рр. у Польщі, Румунії й Чехословаччині були проведені аграрні реформи, внаслідок яких поміщицьке землеволодіння скоротилося на 25 відсотків. Однак у поміщиків і надалі зосереджувалася значна кількість землі. У Західній Україні, наприклад, поміщикам належало майже 34 відсотки землі. Великим землевласником залишалась церква.

Перехід частини поміщицької землі селянам не зупинив дроблення господарств. У Галичині, зокрема, при збільшенні майже на 10 відсотків проти довоєнного часу площі селянської землі загальна кількість сільськогосподарського населення зросла на 12 відсотків [653,с.213]. 1931 р. селянські господарства до 2-х га становили 52,1 відсотка, 2-5 га – 36,8, 5-10 га – 9,4, 10-50 га – 1,7. На Закарпатті у 1930 р. господарства з 2-ма га землі становили майже 45 відсотків, 2-5 – 31,5, 5-10 – 17, 10-50 – 8. Ще більш роздроблені були селянські господарства на Буковині (див. табл.2.1)

Структура селянських господарств Буковини
1902 і 1938 рр. [653,с.213]

Господарства за кількістю землі, га	Відсотках	
	1902 р.	1938 р.
До 2-х гектарів	60,4	66,4
2 – 5	27,3	29,7
5 – 10	8,6	2,9
10 – 50	3,7	1,0
Разом:	100,0	100,0

Земельний голод селянства посилювався і внаслідок створення спеціальних фондів для польських, румунських і чеських колоністів. 1934 р. у Східній Галичині було створено 756 осадницьких поселень з 15 тис. господарств, яким належало 82 тис. га землі. Наприкінці 30-х рр. у Волинському воєводстві нараховувалося 3,6 тис. осадницьких господарств, які володіли 57 тис. га землі. На Буковині було виділено 5 тис. га для румунських, а на Закарпатті – 19 тис. га для чеських колоністів [619,с.290,291].

Карликові господарства – менше 2 га – не забезпечували прожиткового мінімуму селянинові. Міцні фермерські господарства були радше винятком, аніж правилом. Невеликий розмір земельних ділянок унеможлилював впровадження техніки, ведення інтенсивного сільськогосподарського виробництва, а в ширшому плані – і модернізацію всієї економіки, оскільки землеробство становило основу господарського життя. Все це зумовлювало постійне зниження цін на сільськогосподарську продукцію, внаслідок чого дрібні селянські господарства були збитковими.

Урожайність у 20-30-х рр. не перевищувала довоєнного рівня (на Буковині була навіть дещо нижчою), і тільки на Закарпатті спостерігався деякий прогрес (див. табл. 2.2). Структура посівних площ, де технічні й кормові культури займали мізерну частину, яскраво засвідчувала екстенсивний характер сільського господарства. На довоєнному рівні знаходилося і тваринництво, а на Західній Україні та Буковині ще й скоротилося поголів'я великої рогатої худоби, овець та свиней [845,с.125].

Таблиця 2.2

Урожайність у Львівському,
Станіславському і Тернопільському воєводствах
1909-1913 і 1934-1938 рр. [653,с.218]

Сільськогосподарські Культури	В центнерах з гектара	
	1909-1913рр.	1934-1938рр.
Пшениця	12,0	10,0
Жито	11,6	10,0
Овес	11,5	10,3
Ячмінь	10,9	9,9
Картопля	114,0	108,0

На селі панували злидні. Важкі соціальні умови життя українських селян посилювались національно-політичним безправ'ям, занепадом національної культури. Шукаючи порятунку, тисячі галичан, закарпатців, буковинців емігрували в Канаду, США, Бразилію, Аргентину та інші країни. У 1925-1939 рр. тільки із Західної України виїхало майже 370 тис. чоловік [852, с.40].

Для захисту соціально-економічних й політичних інтересів українці прагнули відновити кооперативну систему, яка досить успішно захищала їх права за часів австрійського панування, але внаслідок руйнацій у період Першої світової війни була майже повністю знищена. Відомий кооператор Ю.Павликовський стверджував: “Важке економічне положення нашого рільника велить нам викресати всю силу, якою розпоряджає нація, щоби подати політичну руку загибаючому рільничому світові. Оборона економічних інтересів нашого рільництва рівняється – якщо глянути на суспільне уверстування нашого народу, – обороні самої нації. Близько дев’ять десятих нашого населення є тісно зв’язані з долею рільництва” [786,с.17].

Західноукраїнське село мало міцні традиції кооперації, витоки якої сягали кінця XIX ст. У 1899 р. в Олеську, на Львівщині, з ініціативи священників – братів Томи та Юліана Дуткевичів – було засновано товариство “Сільський господар”, яке ставило своїм завданням піднести рівень рільництва, городництва, садівництва та пасічництва в галицькому селі. 1904 р. товариство перетворилося на Крайове із центром у Львові та правом організації філій у повітових містах [487,с.77;844,с.14].

“Сільський господар” був дуже популярним серед селян і вже 1913 р. налічував 88 філій, 1325 гуртків і 32 тис. членів. Близько ста діячів товариства працювало безоплатно, з них 15 службовців і агрономів [650,2 серп.;628,с.20]. Товариство тісно співпрацювало з кооперацією, яка переважно і фінансувала його діяльність. У 1929 році воно було повністю реорганізоване, створено фахові секції: агротехнічну, годівлі свиней, овець, птиці, насінницьку, рибальську, шовківничу та інші. У новому статуті “Сільського господаря” наголошувалося, що головним його завданням є згуртування хліборобів для захисту їх станових інтересів,

піднесення економіки, добробуту і культури, розвитку сільськогосподарської науки та освіти [203,арк.78].

Товариство захищало господарські інтереси селян на всіх рівнях влади та органів самоврядування, турбувалось про державну допомогу, надавало безоплатні юридичні консультації щодо купівлі і продажу землі, нерухомості, одержання кредитів, поширювало передові методи господарювання [203,арк.78].

Стрийська філія товариства “Сільського господаря” під керівництвом Є.Олесницького 1909 р. влаштувала хліборобську виставку, на якій впродовж 18 днів побували селяни-хлібороби з усієї Східної Галичини та гості з Наддніпрянщини. Серед них був “артільний батько” – Микола Левитський, який детально ознайомився з діяльністю сільськогосподарської артілі “Добробут” у селі Дуліби, неподалік Стрия [945,с.135]. Коломийська філія “Сільського господаря” демонструвала у селах повіту, за допомогою проєкційного апарата, фільми сільськогосподарської тематики [550,с.386].

Товариство “Сільський господар” формувало зразкові господарства, закладало дослідні поля, розсадники фруктових дерев, розводило племінну худобу, птицю, займалося насінництвом, пропагувало мінеральні добрива та сільськогосподарські машини [650,23серп.]. Для заохочення придбання нової техніки “Сільський господар” надавав різні премії. 1926 р. однойменному часописі повідомлялося, що “котрі три кооперативи, або сільськогосподарські кружки куплять перші цього року для ужитків членів сіялку,... то дістануть нагороду 100 злотих” [553,с.2].

Придбані сільськогосподарські машини в одних місцях передавалися в розпорядження гуртків “Сільського господаря”, в

інших – самих кооперативів. З 1928 року почалася кампанія за створення “машинових відділів при кооперативах” [781,с.1].

Кількість сільськогосподарської техніки на селі зростала. У Копиченському повіті машиніві секції при господарсько-споживчих кооперативах мали 43 сівалки, 8 трейлерів, 7 молотарок, моторову молотилку, жниварку, косарку, багато віялок тощо [726,с.2]. Не менше різної техніки було у Стрийському, Тернопільському та інших округах. Всього у повітах Східної Галичини 1927 р. нараховувалося 17 ланцюгових борін, 32 сівалки, 41 трейлер, 56 молотарок, 3 культиватори, 28 плужків [893,с.49].

Ринок вимагав доброї якості збіжжя. Польові досліді засвідчили, що найбільш відповідає кліматичним і ґрунтовим умовам Станіславщини жито „Спельчанське”, завезене з Познаньщини. З ініціативи „Сільського господаря” його почали засівати селяни с. Іванівки. Жито дало високі урожаї. Передовий досвід швидко поширився на всю округу [893,с.66]. Подібних прикладів багато.

„Сільський господар” брав активну участь у комасаційній діяльності, яка полягала у зведенні розпорошених ділянок землі того чи іншого власника в єдине ціле. При товаристві було створено спеціальне „технічне бюро”, до якого зверталися селяни, які бажали упорядкувати свої земельні наділи. 1928 р. було оголошено про комасацію сіл Коропуж Рудківського, Макіївці Коломийського, Добряни і Лисятичі Стрийського, Конюшки Рогатинського повітів та інших [893,с.52].

В результаті землевпорядкування селянські наділи стали більшими. Це створювало кращі умови для підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, зокрема використання техніки та правильних сівозмін. Водночас з комасацією проводилася меліорація. Завдяки „Сільському

господарю” у 1935-1938 рр. було осушено майже 8800 га пасовищ і лук у 51 селі [893,с.55].

З 1938 р. почали проводити меліорацію тих громадських пасовищ, які були в жалюгідному стані: підмоклі, покриті купами кротовиння, порослі маловартісними травами. Уперше це було зроблено у с.Ляхівці Станіславського воєводства – понад 1000 гектарів стали більш продуктивними. Однак Друга світова війна перервала цей процес, який успішно розвивався у західноукраїнському селі [893,с.56].

Все ж найважливішим своїм завданням товариство вважало розвиток сільськогосподарського шкільництва. При централі товариства “Сільський господар” у Львові 1928 р. була створена секція сільськогосподарського шкільництва на чолі з Й.Райківським.

Товариство заснувало вищі сільськогосподарські курси в Ковшеві біля Коломиї, в Янчині Перемишлянського повіту, сільськогосподарські школи у Скнилові біля Львова, у Шибалині Бережанського повіту, в Окшові біля Холма, рільничий ліцей у Черниці Жидачівського повіту.

Рільнича школа в Шибалині започаткувала свою діяльність 1932 р. з ініціативи учителя М.Васьківа. До неї приймали хлопців і дівчат з початковою освітою, віком з 14 до 19 років. У школі вивчали загальноосвітні й фахові предмети: математику, українську мову і літературу, історію України, рільництво, годівлю домашніх тварин, городництво, садівництво, куховарство, крій і шиття тощо. 1934-1935 рр. школу реорганізували в однорічну жіночу. За 1932-1939 рр. Шибалинську школу закінчило 25 хлопців і понад 160 дівчат [472,с.101,102].

У 1935 р. в с.Черниці був відкритий рільничий ліцей з терміном навчання три роки. До нього приймали юнаків із

відповідною освітою. Ліцей мав навчальний корпус, інтернат, їдальню, господарські приміщення, підсобне господарство, 120 га ріллі, майже 1,5 га саду, породисту продуктивну худобу. Учні вивчали загальноосвітні і спеціальні дисципліни: ботаніку, зоологію, агрокультуру, годівлю домашніх тварин, ветеринарію, хімію, агротехнологію тощо. Практичні заняття проводилися в господарстві школи, у саду, городі, на пасіці, в стайнях, курниках, місцевій кооперативній молочарні [472,с.101,102].

За відсутності достатньої кількості сільськогосподарських шкіл з 1932 року товариство організувало хліборобський вишкіл молоді. Якщо він у 1934 р. був лише у 16 повітах, то в 1935 р. – поширився на всю Галичину й Волинь. Завершилася організація хліборобського вишколу молоді створенням 14 вересня 1934 р. у Львові Головної секції при товаристві “Сільський господар”. Цього ж дня було обрано її Раду на чолі з Є.Храпливим [890,с.417].

Плідно працював хліборобський вишкіл молоді у Болотні, Подусільній, Дусанові, Янчині, Ладанцях Перемишлянського повіту. У зимовий період молодь під керівництвом фахівців освоювала теоретичні знання з агрономії і зоотехнії. Практичні навички юнаки і дівчата одержували весною-літом на батьківських, громадських і церковних дослідних ділянках. Всі прагнули зібрати високий урожай. Восени їхні результати демонструвалися на виставках, що влаштовувалися в Перемишлянах у Народному домі або в Районній молочарні, а також в окремих селах [466,с.420].

На Стрийщині 1936 року хліборобський вишкіл молоді охоплював 22 села. У Верчанах, Лисятичах, Добрянах, Гірному, Синевидську, Дашаві були створені курси молоді, де навчали передових методів господарювання у тваринництві. Восени 1938 року роботу Стрийського хліборобського вишколу молоді перевіряла державна комісія з Варшави. Вона відвідала гурток у

с.Стинава Вижна, який не належав до найкращих у краї, однак комісія була здивована його добrotною роботою [551,с.321,328].

Хліборобський вишкіл молоді, як і товариство “Сільський господар”, мав триступеневу організаційну структуру: 1.Головна секція хліборобського вишколу молоді при централі “Сільського господаря”; 2.Секції хліборобської молоді при філіях “Сільського господаря”; 3.Гуртки хліборобської молоді при “Сільському господарі” [890,с.418].

З 1935 р. при товаристві “Сільський господар” почала працювати секція сільських господинь, яка у багатьох селах за допомогою інструкторів-жінок організовувала курси хатнього господарства, куховарства, кравецтва, птахівництва. На Зборівщині у 1935 р. при сільськогосподарських гуртках діяло 53 секції господинь. Вміло було поставлено роботу в селах Велика Плавуча, Озерна, Кабарівці. Зокрема, секція господинь с.Кабарівці за зразкове ведення хатнього господарства дістала нагороду із Львівської хліборобської палати готівкою 80 злотих і два кубометри дощок на будівництво курників [868,с.319,320].

У селах Калущини влаштовувалися курси: крою, шиття, куховарства, консервування, годівлі курей, свиней, телят, дійних корів. Вони характеризувалися добrotною організацією, даючи жінкам необхідні знання для ведення домашнього господарства [562,с.347].

За декілька років наполегливої праці Головна секція господинь, яку очолювала О.Кисілевська, налічувала 14 тис. організованих селянок [890,с.418].

У 30-і роки товариство перейшло від агротехнічної пропаганди до активної економічної діяльності. “Сільський господар” став власником і співвласником кількох промислових підприємств, учасником різних акціонерних компаній, а також

загальнодержавних експортних об'єднань, що торгували сільськогосподарською продукцією [653,с.215;487,с.82;398,с.12; 399,с.27;400,с.12].

Показовим у цьому плані була співучасть „Сільського господаря” разом із Львівською хліборобською палатою, малопольським товариством рільничим та союзом землевласників у закладенні цукроварні „Поділля”. У 1936 році співвласники в Березовиці Великій біля Тернополя закупили 56 моргів поля і розпочали будівництво трьох адміністративних будинків, фабричного корпусу та вітки залізничної колії, яка з'єднувала цукроварню зі станцією Березовиця.

На загальних зборах акціонерної спілки ”Поділля” засновники обрали надзірну раду у складі 12 чоловік. Восени 1937 року цукроварня ”Поділля” дала уже першу продукцію. Сировину поставляли з Тернопільського, Збаражського, Золочівського, Зборівського, Скалатського, Копиченського, Теремовлянського, Бережанського та інших повітів. Було організовано „Союз плантаторів – уділовців рільничої цукроварні „Поділля”, який об'єднував 9 філіальних секцій з 994-ма членами. Їх силами оброблялося 729 моргів цукрових буряків [891,с.71,72].

Для розвитку “Сільського господаря” спричинилася і греко-католицька церква. Повну підтримку кооперативному рухові надавав митрополит А.Шептицький, який вважав, що “сто разів більше, як у кожного народу, треба нам і ще думати про цілу економічну сторону народного життя, без якої навіть найпомітніше політичне положення завжди буде безглузде і безхосене” [453, с.14]. У посланні “О квестії соціальной” він писав: “Рішуче фальшивим єсть занедбання сторони суспільно-економічної. Церква тих речей сучасних і матеріальних не занедбує... Священик, що навіть на жадання парафіян не хоче утворити читальні, склепу,

шпіхліра громадського і всім подібним установам єсть противний, не відповідає своєму становищу” [489,с.196].

У Милованні (коло Товмача) Андрей Шептицький подарував двір з кількадесятьма гектарами поля товариству “Просвіта” для заснування першої української садівничо-городницької школи. В Ковшеві біля Коломиї митрополит передав на хліборобську школу двір із садом, городом і полем товариству “Сільський господар” [489,с.195,196].

Цікавлячись розвитком українських кооперативних установ, А.Шептицький підтримував тісні контакти з головою “Сільського господаря” Євгеном Олесницьким, який був його дорадником, та іншими визначними діячами українського кооперативного руху. До такої ж позиції він закликав і священників. Колишній парох собору св.Юра у Львові Роман Лободович згадував, що одного разу митрополит прийняв кількох висвячених священників, які знали свої церковні обов’язки, але запитували, як поводитися, щоб стати справжніми душпастирями. “Базуйте свою діяльність на принципах християнської науки та ніколи нічого не робіть, що не в інтересах українського народу” [489,с.197], – відповів А.Шептицький. Завдяки саме такій його позиції в “Сільському господареві” працювало багато священників. Крім засновників, братів о.Дуткевичів, багаторічним головою товариства був о.Т. Войнаровський, співголовою - о.О.Онишкевич, чимало священників працювало в секціях та повітових філіях.

Товариство створювало в селах читальні, бібліотеки, збирало та поширювало статистичні відомості про обсяги сільськогосподарського виробництва, робило висновки про діяльність господарств, призначало стипендії для навчання за кордоном, розробляло і здійснювало систему заохочення для творчої праці.

Значними тиражами розходилися видання: двотижневик “Сільський господар”, журнали “Український пасічник”, “Практичне садівництво”, “Хліборобська молодь”, “Сад і город”, а також брошури на сільськогосподарську тематику [650,23 серп.].

Водночас розвивався і кооперативний рух. На початку 1921 року було створено Крайовий комітет організації кооперативів. Його виконавчим органом став Крайовий союз ревізійний (з 1929 р. – Ревізійний союз українських кооперативів). Саме він ініціював відновлення української кооперації. Головою Крайового ревізійного союзу став Ю.Павликовський. За відновлення системи української кооперації активно виступала “Просвіта”, українська преса різних політичних напрямків.

Кооперативний рух підтримували провідні політичні сили регіону, насамперед Українське національно-демократичне об’єднання (УНДО) та Українська соціалістично-радикальна партія (УСРП). Відродженню кооперації сприяли наддніпрянські українці, які опинилися тут після поразки УНР. Їх знання, досвід значною мірою вплинули на розробку концепції кооперативного руху, його структури, ідеології.

Ентузіасти кооперативного руху діяли енергійно. “Створимо, – заявляли вони, – кооперативи на всіх полях нашого життя народного: господарського, споживчого, продукційного. Не буде в нас ні одного села, ні одного присілка, де б не зорганізовано би кооперативи. Не буде в нас ні одного громадянина, який би не був членом місцевої кооперативи. Всі наші господарські діла, закупи і продажі будемо налагоджувати лише через кооперативи. Увесь наш гріш дамо на кооперативи. Згуртуємо всіх споживачів і витвірців в наших кооперативах. Згуртуємо кооперативи в повітові і центральні союзу” [304,с.1,2].

Результат не забарився. Почали виникати повітові комітети організації кооперативів. У 1922 році Повітові ревізійні союзи виникли в Заболотові, Стрию, Дрогобичі, Рудках, Сокалі, Жовкві; в 1923 році – Копичинцях, Чорткові, Коломиї; в 1924 році – в Городенці, Рогатині, Калуші, Борщові, Підгайцях, Тернополі, Зборові, Острозі, Дубно, Ковелі.

З ініціативи Степана Кузика, Івана Поритка, Петра Бігуна, Дмитра Хоптяка, о.Степана Городецького був заснований Рогатинський повітовий союз кооперативів. Головою надзірної ради обрали о.С.Городецького, начальним директором – С.Кузика, а його заступником – І.Поритка [676,с.411].

Перші кроки діяльності ПСК були тяжкі. Постійно відчувався брак грошей і фахівців торговельної справи. Доводилося здобувати фонди для обороту, навчатися купецького ремесла. Організовані сільські кооперативи були настільки бідні, що не могли вкласти жодних коштів у загальний розвиток кооперативної торгівлі. Перші товари члени дирекції возили зі Львова у наплічниках, а потім – возами. Завдяки самовідданій праці керівництва та персоналу ПСК пощастило упродовж двох-трьох років налагодити кооперативну торгівлю і досягти значних успіхів. Якщо 1923 р. у повіті налічувалося лише 20 кооперативів, то вже 1927 р. їх мережа охопила всі села. У Рогатині, в центрі міста, виріс триповерховий дім з великим магазином, було також споруджено басейн для вапнування яєць, що десятьма вагонами експортувалися за кордон, зокрема до Англії, Іспанії, Чехословаччини, Австрії, Німеччини, Аргентини [676,с.411;961,с.176-178].

Визначальна роль в організації Повітового союзу кооператорів у Зборові належала Осипу Стойковичу, випускнику Вищої аграрної школи у Відні. За його активної участі були створені кооперативи у Присівцях, Кабарівцях, Мшані, Великій і

Малій Плавучі та в інших селах повіту, які об'єдналися в ПСК. Труднощі були на кожному кроці. Будівля ПСК не мала даху, стіни руйнувалися. Незабаром труднощі залишилися позаду [576, с.240,249,251].

У 1928 р. в Тернопільському воєводстві уже діяло 13 повітових союзів-кооперативів. Вони були зосереджені в Бережанах, Борщові, Бучачі, Збаражі, Зборові, Золочові, Копиченцях, Підгайцях, Радехові, Тереховлі, Тернополі, Товстому і Чорткові. На території Станіславського воєводства функціонувало 10 ПСК, Львівського – 7, Волинського – 4 [892,с.71].

Кооперативи різних профілів виникали у багатьох селах Західної України. Ініціювали створення кооперативів, як правило, селяни. Карло Коберський наголошував: “Село приходило до міста, просячи приїхати і зреферувати про “кооперативу”, село саме натискає на мало діяльні “повітові” центри, село саме здебільшого домагається заснування торговельно-організаційних центрів-союзів” [490,с.353]. У 1921-1930 рр. чисельність кооперативів у Західній Україні зросла з 579 до 3146 (див. табл.2.3). Кооперація формувалася, головним чином, як триступенева: низові кооперативи в селах, округові (повітові) спілки (ОСК і ПСК) та крайове об'єднання.

Найшвидше виникали і розвивалися господарсько-споживчі кооперативні крамниці, в яких була нагальна потреба. До того ж їх значно легше було організувати. Такі крамниці переважно обмінювали продукцію сільського господарства на промислові товари. Продаж за гроші утруднювався галопуючою інфляцією.

Українські кооперативи Західної України
1921-1930рр. [498,с.382]

Кооперативи	Роки						
	1921	1925	1926	1927	1928	1929	1930
Кооперативи для загальної купівлі та збуту		724	1125	1488	1795	2078	2276
Мішані сільські кооперативи для загальної закупівлі та збуту з молочарськими відділами		107	188	287	301	281	236
Самостійні молочарські кооперативи районного типу		-	-	-	9	43	68
Кредитні кооперативи		122	105	113	153	231	321
Міські споживчі товариства (без крамниць “Народної торгівлі”)		26	28	42	54	54	136
Різні		29	32	46	50	55	64
Повітові спілки		27	28	35	36	39	41
Фахові центральні		4	4	4	4	4	4
Загальна кількість	79	1039	1510	2015	2402	2785	3146

У 1924 р. в Польщі приборкали інфляцію. Це створило умови для відродження інших видів українських кооперативів. У тому ж році виник “Центросоюз” – головна організація сільських господарсько-закупівельних і збутових кооперативів, а також “Центробанк” – об’єднання сільських кредитних кооперативів та міських Українбанків. У Стрию 1925 р. відродився Крайовий молочарський союз (“Маслосоюз”).

Щоправда, кооперативний рух у Західній Україні розвивався в дуже складних умовах. Економічна криза кінця 20-початку 30-х

років різко знизила купівельну спроможність українського села. Ціни на промислові вироби значно зросли, а на сільськогосподарську продукцію – впали. Найбільше постраждали повітові спілки. Саме тоді вони створювали магазини, не маючи достатніх фондів. Із 33 спілок близько 10 долали кризу без сторонньої допомоги. Спілки в Бережанах, Косові, Бібрці, Городку опинилися на межі банкрутства [605,с.305].

Великих втрат зазнала українська кооперація під час “пацифікації” восени 1930 року. У вересні-листопаді по селах і містах Західної України роз’їжджали спеціальні відділи військової кінноти і поліції, які тероризували українське населення, а шовіністичні сили громили українські установи, кооперативи. Урядові чиновники закривали українські культурно-освітні товариства і кооперативи, арештовували і прилюдно катували свідомих українців, у т.ч. діячів кооперації. Товари в кооперативах спалювали або поливали нафтою, робили їх непридатними для вжитку. Нищили майно і будівлі українських кооперативних установ. У Зборові члени “Стшелця” спалили млин, у с.Кабаравці цього ж повіту – бібліотеку читальні “Просвіти”, піддали екзекуціям кооператора І.Маланчука, в крамниці знищили товар [576,с.253].

Часопис “Нове село” повідомляв: “На Львівщині, в с.Рудки розбили і пограбували кооперативу. Так само зробили з кооперативами в селах Комарно, Костильники, Хлопчині... У с. Зашковичах селяни намагаються відбудувати приміщення кооперативи, але адміністрація не дозволяє, вважаючи що в селі кооператива не потрібна” [316,с.2]. „25 лютого о 2-гій годині 45 хвилин після обіду, – оповіщав “Господарсько-кооперативний часопис”, – явилась ярославська поліція, чоловік 20, щоб провести ревізію, бо ніби є в них докази приналежності кооперативи до

УВО. Однак дозволу на ревізію не мали і проводили її силоміць. При цьому усе порозкидали, наробили великої шкоди. І хоча нічого не знайшли, що б компрометувало кооперативу, але директора ПСК П.Прибітковського та інших кооперативних активістів арештували. Через це декілька днів кооператива не могла проводити жодної діяльності" [310,с.9].

У 1930 р. під контору "Центросоюзу" у Львові підклали бомбу, внаслідок чого було знищено перший поверх будівлі. Працівників складу поліція звинуватила у переховуванні бомби для українського підпілля [900,с.303]. Під час "пацифікації" було зруйновано чимало будинків, читалень "Просвіти", народних домів, бібліотек. Найбільше постраждали Бережанський, Підгаєцький, Тернопільський, Збаразький, Бучацький, Рогатинський, Яворівський, Сокальський повіти, немало сіл і містечок на Волині [955,с.21,22].

Погромництво щодо української кооперації ідеологічно обґрунтовували шовіністично налаштовані професори Львівського університету. Професор С.Глобінський закликав знищити українську кооперацію, називаючи її "двадцятитисячною армією агітаторів, яка діє на шкоду державі і підбурює населення". Професор Е.Ромер твердив, що "українська кооперація є засобом політичної мобілізації українців і підтримки їхньої політичної діяльності" [900,с.303].

Керівництво української кооперації надіслало інформацію про погроми кооперативів до міжнародної кооперативної спілки. На зборах товариства польських кооперативів у Варшаві О.Луцький навів факти "пацифікації" й статистичні дані про руйнування кооперативного майна.

У 1934 року в Польщі був прийнятий новий кооперативний закон, який дав право міністрові фінансів впливати на нормування

організації та обсягу діяльності ревізійних спілок, а також приналежності до них кооперативів. Новий молочарський закон, виданий в 1936 р., регламентував мережу молочарень як приватних, так і кооперативних. Обидва закони разом з різноманітними підзаконними актами підривали національний принцип побудови кооперації, замінюючи його територіальним. Замість національних кооперативних спілок у Польщі почали створювати регіональні й загальнодержавні об'єднання, в яких під спільним дахом забезпечувалося верховенство державної нації [605,с.306].

І все ж, незважаючи на економічну кризу, несприятливе законодавство та руйнівні дії “пацифікації”, західноукраїнська кооперація набирала сили, зміцнювала свої громадські, а відтак і економічні позиції. Наприкінці 20-х років кооперативи мали свою розгалужену організацію. Кредитні спілки об'єднувались в асоціацію “Центробанк”, сільські споживчі і торгові спілки – в “Центросоюз”, молочарські кооперативи – в “Маслосоюз”. Усі вони разом з товариством “Сільський господар” утворили Ревізійний союз українських кооперативів (РСУК) (див. рис.2.1), який керував, перевіряв рахунки, організовував навчання персоналу.

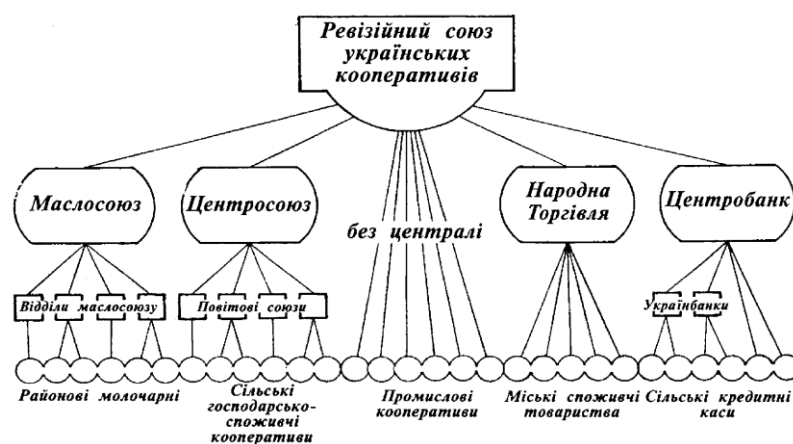

Рис.2.1. Схема структури української кооперації в Західній Україні у міжвоєнний період

Згідно статуту найвищим органом РСУК стали щорічні загальні збори, які вибирали раду і дирекцію. Головою Ради РСУК більше двох десятиліть був Юліан Павликовський. Бюро РСУК розміщувалося у Львові, в Домі Української кооперації, неподалік храму святого Юра. У 1938 р. в ньому працювало 112 службовців різних рангів [892,с.72,73].

Найбільш поширеною у Західній Україні була споживча кооперація. Саме за її допомогою селяни намагалися знизити ціни на сільськогосподарські та промислові вироби. Ю.Павликовський підкреслював, що українська споживча кооперація не може розвиватися за правилами західноєвропейської, суть якої полягала в обороні організаційного споживача перед визиском організованого виробника. “Наша споживча кооперація, – писав він, – мусить мати характер оборони рільника-продуцента перед визиском посередника-торговця засобами першої необхідності сільського домашнього господарства... Коли брати тільки матеріальний бік справи, має вона на меті кинути сільському продуцентіві новий дохід, що пливе з організованої боротьби з посередником в боротьбі засобами першої необхідності. Коли брати ідейний бік справи, має вона доходами своїми причинитися до матеріального вивіювання пропаганди ідей сільськогосподарської кооперації, чи то шляхом печатного, чи живого слова чи то шляхом оглядовим, закупаючи поступові сільськогосподарські машини до спільного ужитку членів... і т.п.” [901,с.342,343].

На початку 20-х років “Центросоюз” займався в основному торгівельними операціями, він тісно співробітничав з “Народною торгівлею” – основною кооперативною установою західноукраїнського міста. “Центросоюз” постачав повітовим

союзам і окремим кооперативам споживчі та господарські товари, створював галантерейні відділи.

“Центросоюз” координував збут сільськогосподарської продукції: яєць, збіжжя, прядива тощо. При окружних союзах було збудовано 55 складів. У 30-х роках великих розмірів досягла закупівля українськими кооперативами яєць (60-90 млн. шт. щорічно). Більше третини їх союз експортував за кордон, зокрема до Німеччини, Австрії, Великобританії, Франції, Швейцарії та інших країн [699,с.359].

Попит на високоякісні яйця змушував селян впроваджувати кращі породи курей. Відтак почалося будівництво інкубаторів, що водночас забезпечувало селян додатковою роботою. Найбільше збіжжя давали на продаж Тернопільщина і Львівщина. Домінуючими зерновими культурами були жито і овес, що здебільшого вирощувалося для домашнього споживання та місцевого ринку [891,с.77].

Сільська закупівельно-збутова кооперація в кінці двадцятих років витратила щорічно 200 тис. злотих на розвиток агрономії. У 1928 р. в 26 повітах Галичини працювало 29 агрономів. Вони були у Борщові, Товстому, Чорткові, Бучачі, Копичинцях, Терєбовлі, Тернополі, Збаражі, Зборові, Перемишлянах, Радехові, Рогатині, Станіславі, Снятині, Заболотові, Коломиї, Косові, Стрию, Ходорові, Сокалі, Бібрці, Яворові, Львові, Дрогобичі, Самборі, Перемишлі і вносили значний вклад в підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, сприяли поступу та добробуту села [396,с.23].

У 1936 р. на території Волинського, Львівського, Станіславського і Тернопільського воєводств діяло 2,8 тис. споживчих кооперативів, у яких налічувалося понад 300 тис. членів [653,с.204]. Споживча кооперація в Західній Україні, як правило,

розвивалась у формі сільської кооперації із загальної закупівлі і збуту. Так, 1938 р. із 3445 кооперативів, об'єднаних у РСУК, 69 відсотків (2360) становили кооперативи для загальної закупівлі й збуту. При них діяли різноманітні відділи. У 1931 році їх налічувалося: молочарських – 236, машинних – 945, цегельних – 22, черепичних – 12, олієнь – 10, пекарень – 5, м'ясарень – 4, млинів – 1 та інших [498,с.369].

Зрозуміло, можливості створювати промислові підприємства для переробки сировини використовувались неповною мірою. Переважно ними користувалися заможні верстви села, а не дрібні землероби.

Господарсько-споживчі кооперативи розміщувалися нерівномірно. Найбільше їх нараховувалося у Тернопільському, Станіславському і Львівському воєводствах. Мало господарсько-споживчих кооперативів було в повітах Волині, Лемківщини. В деяких місцевостях, наприклад, в Сяноччині, Любомлі таких кооперативів було не більше як по 5-6 на воєводство [394,с.84]. Натомість в окремих повітах Східної Галичини їх функціонувало по декілька десятків [304,с.49]. Зокрема, більш як по 30 господарсько-споживчих кооперативів було в Бібрському, Дрогобицькому, Сокальському, Яворівському повітах Львівського воєводства; Городенківському, Коломийському, Рогатинському повітах Станіславівського воєводства; Зборівському, Бережанському, Борщівському повітах Тернопільського воєводства [304, с.49].

Ще напередодні Першої світової війни виникли кооперативи для плекання і збуту тварин. Першу таку кооперативу було засновано в Заболотіві, другу – в Коломиї, третю – в Дрогобичі. У 1932 р. кооператив “М'ясозбут” у Дрогобичі щотижня в середньому переробляв на м'ясну продукцію 5-6 свиней. Його

вироби користувались значним попитом: ковбасу і полядвицю навіть поставляли до Варшави [841,с.545,546].

Сміливу ініціативу купувати у селян свині та відправляти їх до м'ясних комбінатів Львова, Катовиць, Шльонська і частково Німеччини виявив Рогатинський ОСК під керівництвом Івана Поритка. Раніше свиней у селян купували всілякі шахраї, які безсоромно обдурювали їх. Рішення ОСК вибити з рук пройдисвітів добрий заробіток викликало шалений опір. Спочатку спробували вони дискредитувати ОСК, але селяни зрозуміли, де правда і вигода, а тому відмовлялися продавати їм свиней. Тоді приватні закупівельники вдавалися до різноманітних провокацій. Декілька разів нападали на будинок ОСК, трошили там меблі. Поліція на всі їхні вчинки заплющувала очі. Довелося кооперативам згуртуватися і власними силами дати відсіч конкурентам [676,с.412].

Господарсько-споживчі та закупівельно-збутові кооперативи мали універсальний характер. Вони закуповували для села знаряддя праці, насіння, продукти споживання, товари хатнього вжитку (сірники, газ, сіль, цукор тощо). Водночас такі спілки, як уже було сказано, здійснювали заготівлю продуктів сільськогосподарського виробництва, худоби і птиці.

Окремі кооперативи спеціалізувалися по виробництву предметів широкого вжитку: полотна, килимів, кожухів, кошиків, посуду тощо. Скажімо, мешканці с.Монастир, що на Лемківщині, виплітали оригінальні чемодани. Перекупники скупляли їх по 2 злотих. Після організації в селі кооперативу доходи від цього промислу у селян подвоїлися [891,с.73].

Успішно на західноукраїнських землях розвивалось садівництво, городництво й бджільництво. Збут овочів, фруктів, меду проводився через „Центросоюз”, кооператив „Рій”, „Народну

торгівлю”. Переробкою городини займався кооператив „Продукція” у Львові [891,с.78].

На другому місці була кредитна кооперація (ощадно-позичкові каси -райффазенки, українбанки), капітал яких складався з паїв членів та грошових вкладів населення [529,с.96]. Головною фінансовою установою української кредитної кооперації був “Центробанк”. Його річний касовий обіг досягав 70 млн. злотих. У дирекції “Центробанку” працювали відомі політичні та громадські діячі Галичини: К. Левицький, С. Кузик та ін.

Українбанки були міськими кредитними установами. Вони надавали коротко- та середньострокові кредити жителям міст, а також навколишніх сіл. Суми від позик становили близько 10 відсотків. Райффазенки створювалися у великих селах, обслуговували виключно селян. Хлібороби отримували від них недорогі позички на потреби рільництва.

Активна розбудова кредитної кооперації розпочинається з 1925 р. На кінець 30-х років вона об’єднувала понад 300 тис. членів [653,с.214]. Під контролем РСУК в 1938 р. перебували 113 українбанків, 543 райффайзенки та 11 допоміжних кооперативів. Після валютної реформи в 1925 р. паї і резервні фонди кредитних товариств РСУК становили 700 тис. злотих, ощадні вклади – 1,5 млн. злотих, а в 1937 р. їх показники зросли, відповідно, до 6,3 млн. і 10,5 млн. злотих [487,с.82]. Досить відчутно збільшилося кредитування селян. Якщо 1933 р. кредитна кооперація видавала готівкових позичок на суму 10 млн. злотих, 1936 р. – 11,5 млн., 1937 р. – 15 млн., то в 1938 р. – 28 млн. злотих [310,с.3].

Їх одержували здебільшого багаті господарі, яким позички відпускали під заставу нерухомого майна. Незаможні селяни, через відсутність достатнього гарантійного забезпечення, були змушені й надалі звертатися за дорогим кредитом до лихварів. Це

пояснювалося ще й тим, що кооперація видавала кредит на виробничі цілі, а малоімущим він потрібний був, насамперед, для погашення боргів та на інші невиробничі потреби [487,с.81,82]. Статистика виділених позик за 1929 р. свідчить, що 77 відсотків їх мали інвестиційний характер: купівлі – землі, інвентаря, будівництва [529,с.100].

Українська кредитна кооперація допомагала селянам боротися з осадництвом. Взявши пільгові позики від українських кооперативних фінансових установ, українські селяни викупляли в польських колоністів землю за цінами вищими від ринкових. Із 2000 осадників, які прибули до Бродівського повіту протягом 1920-1923 рр., 250 осіб за цей час продали свої земельні ділянки і повернулися на батьківщину [900,с.300]. На території Самбірського повіту до кінця 1930 р. зникли не тільки окремі господарства, але й цілі осади, зокрема: Поріччя, Задвірна, Дикий Гороб, Баранчинці. Впродовж 1919-1934 рр. у Східній Галичині чверть господарств польських осадників була скуплена 3372 українськими селянами, у власність яких перейшло понад 18,5 тис. га землі [900,с.300].

Важливим засобом економічного зміцнення української кредитної кооперації було постійне співробітництво організацій, що входило до складу системи. Річ у тім, що між сільськими райффайзенками та міськими українбанками довго не існувало майже жодної організаційної та господарської співпраці. Всі сільські кооперативи, в тому числі і кредитні, підлягали окружним союзам кооперативів (ОСК), що об'єднувались навколо „Центросоюзу”. Керівники РСУК та „Центробанку” вирішили, що доцільніше передати райффайзенки під опіку міцніших українбанків [798,с.116,117]. У межах своєї округи чи повіту українбанки почали допомагати селянам у створенні нових кас райффайзенки, навчали ведення фінансової документації та

діловодства, залучали до праці в своїх конторах персонал сільських кооперативів, підвищуючи таким чином його кваліфікацію, про-водили культурно-освітню діяльність тощо.

Ці зміни були спрямовані на те щоб перетворити українбанки в спілки для селянських кас, укрупнити кредитні кооперативи та здолати конкуренцію, оскільки переважна більшість українбанків обслуговувала не лише міське населення, а й жителів навколишніх сіл. Однак через те, що міські кредитівки в переважній більшості були фінансово слабкими інституціями, а сільські каси не мали коштів, щоб оплачувати адміністративні видатки, реформа затягнулась до початку Другої світової війни [798,с.117].

У 20-30-х роках порівняно з довоєнним часом різко змінилося співвідношення між кредитною і споживчою кооперацією на користь останньої. Це пояснювалося, головним чином, зменшенням фінансово-економічної спроможності основної маси селян після війни та обмеженням польським урядом кредитування української кооперації, що призвело до скорочення чисельності кооперативних банків та кас проти довоєнного рівня [204,арк.45].

Незважаючи на це, кредитна кооперація відіграла важливу роль у західноукраїнському селі: вивільняла селян від залежності міського капіталу (спекулянтів, лихварів), підвищувала їх національну свідомість, самостійність та добробут.

Досить динамічно розвивалась молочарська кооперація. Перша молочарська спілка виникла 1904 р. в с.Завадові, що на Стрийщині. Її організатором був парох О.Нижанківський. До управи молочарні входили завадівські господарі Іван Сенків та Федір Дергака. Завадівська молочарська спілка послужила прикладом для сусідніх сіл та цілої Східної Галичини. Через кілька місяців подібні спілки виникли в Голобутові та Угерську. За ними – в селах Лисятичі, Братківці, Жулин, Семигинів, Дашава, Добряни та інших.

З появою більшої кількості молочарень на Прикарпатському підгір'ї виникла потреба їхньої організаційної надбудови, і в 1907 р. у Стрию постав крайовий господарсько-молочарський союз, який очолили О.Нижанківський і Л.Горалевич [749,с.159,160]. У 1909 р. на цьому терені уже нараховувалося 45 молочарських спілок, які об'єдналися в “Маслосоюз” [529,с.87] .

Воєнне лихоліття завдало великої шкоди молочарській кооперації. Однак вона поступово відроджувалась. У селах виникали молочарські відділи в споживчо-господарських кооперативах, молочарські спілки при читальнях “Просвіти”. У Станіславі було створено самостійну філію молочарської кооперації. Вона під керівництвом Андрія Палія, Олекси Лиса, Андрія Мудрика за короткий час налагодила торгівлю маслом, яке виготовляли українські молочарські кооперативи на Станіславщині.

Добре розуміючи необхідність сильної дієздатної молочарської централі, вони провели в Стрию загальні збори Крайового союзу господарсько-молочарського. 25 березня 1924 р. обрано нову дирекцію союзу з-поміж фахівців-молочарів, діяльних кооператорів [747,с.394].

До керівництва Крайового союзу господарсько-молочарського прийшли Андрій Мудрик, Олекса Лис, Андрій Палій, Михайло Хронов'ят. Нове керівництво відновило будинок Крайового союзу, відкрило крамницю й молочарню, організувало молочарські курси. 18 червня 1925 р. відбулися загальні збори Союзу, які внесли зміни до статуту. Відтепер він став іменуватися – Крайовий молочарський Союз “Маслосоюз”. За статутом Союз був розміщений у Стрию, але фактичним місцем його осідку став Львів [443,с.383].

На першому етапі реформування молочарської кооперації керівництво “Маслосоюзу” основну увагу приділяло організації

нових та упорядкуванню існуючих установ. Ці заходи прискорили розвиток західноукраїнського молочарства. Саме 1925 рік став переломним у діяльності “Маслосоюзу”. Його торговий обіг перевищував 860 тис. злотих, проти 200 тис. злотих у 1924 р. З ініціативи А.Палія в 1925 р. “Маслосоюз” започаткував експорт масла. Централь в Стрию, філія в Станіславі, нові відділи у Львові та Перемишлі були забезпечені кваліфікованими спеціалістами. У названих містах відкрилося п’ять маслосоюзних крамниць [443, с.383].

У 1926 р. в Галичині діяло вже 132 молочарні. Однак це були, головним чином, дрібні молочарні, які не мали фахівців, добротних приміщень, технічних засобів і холодильників. Це призводило до великих втрат, не давало змоги виробляти масло високої якості.

Керівництво Союзу розпочало другий етап розбудови кооперативного молочарства. Директор Централі А.Мудрик орієнтувався на великі промислові чеські і німецькі молочарні, він мріяв допровадити кооперативне молочарство до високопродуктивних молочарень з фаховим персоналом, “бо це було основою рентабельності роботи і передумовою виходу з нашим молочарським продуктом на широкий крайовий і заграничний ринок”, – стверджував відомий кооператор А.Качор [443,с.383].

Не змінюючи форми власності сільських молочарень, як відділів споживчих товариств, керівництво “Маслосоюзу” прагнуло об’єднати їх в окремі районні молочарські спілки. Ця нова форма допомагала укрупнити виробництво, що позитивно впливало на зниження собівартості продукції і підвищення її якості.

Перша самостійна районна молочарська спілка виникла 1926 р. у Войнилові Калуського повіту. Членами її стали навколишні сільські закупівельно-збутові кооперативи. Згодом районні

молочарські спілки почали виникати в інших місцях. Для допомоги “Маслосоюзу” при Крайовому союзі ревізійному було створено Інспекторат кооперативного молочарства, який очолив Євген Олесницький.

А.Палій домігся перенесення централі “Маслосоюзу” до Львова. З 15 травня 1927 р. централія отримала нову назву – Головна торговельна агентура “Маслосоюзу”. Спочатку вона містилась у приміщенні Народної гостинниці на вул. Костюшка, 1, а потім – у сусідньому будинку під №3 [747,с.395].

Копітка робота дала свої результати. За короткий час “Маслосоюз” організаційно і торгівельно охопив всю Західну Україну. Особливо важливим для нього було здобуття двох “бастіонів” – Дрогобича і Тернополя. У цих містах відкрилися організаційно-торгові відділи та крамниці “Маслосоюзу”. Відтак відчутного удару було завдано колонізаторській політиці Польщі на галицькому Поділлі. У Тернопільському воєводстві питома вага польського населення швидко зростала і сягала 45 відсотків, а в самому Тернополі поляки та євреї становили понад 80 відсотків від усієї людності [747,с.395].

Діяльність “Маслосоюзу” поширилася і на Волинь. У 1928 р. в Луцьку був відкритий відділ “Маслосоюзу” з власною гуртівнею і крамницею.

На другому етапі розвитку молочарської кооперації А.Палій взявся впроваджувати найновіші методи праці, реклами, витіснення конкурентів, які зосредили в своїх руках 70-80 відсотків усієї торгівлі, а також вихід на закордонні ринки. Для виконання цього завдання кооперативи не тільки підвищували якість, а й розширювали асортимент продукції.

У 1927 році було започатковано емблему “Маслосоюзу”, її товарний знак – чотирилисткову конюшину з літерами МС. Ці

символи ідентифікували продукцію "Маслосоюзу" на внутрішньому та міжнародному ринках, вказуючи на її високу якість та конкурентоспроможність.

Третій етап розбудови "Маслосоюзу" розпочався 1929 р. за рішенням VII кооперативного з'їзду. Районні молочарські спілки отримали назву "районна молочарня". Нові спілки засновувалися на фізичному членстві та діловому капіталі тих же самих членів. З'їзд визначив шлях подальшого розвитку молочарської кооперації не тільки на Західній Україні, а й на польських теренах. Насамперед, передбачалося розгортання діяльності української молочарської кооперації в містах Катовіце і Бельськ, розширення мережі крамниць у Львові та інших містах краю [891,с.39].

За умов економічної кризи відбулася майже повна реалізація задумів. Хоча при окремих кооперативах продовжували існувати молочарські відділи, все-таки на початку 1933 р. в основному завершився третій етап розбудови кооперативного молочарства. Під кінець 1936 р. у Західній Україні діяло 437 молочарських кооперативів і 267 тис. членів. До "Маслосоюзу" входило близько 140 районних молочарень і молочарських спілок, які в найбільш сприятливому 1936 р. заготовили 80 млн. літрів молока і майже все переробили на масло [653,с.215]. У Стрию "Маслосоюз" виробляв сири; в Коломиї, Ворохті й Шиберному – бринзу [605,с.309].

У Дрогобичі та в п'яти селах – Летні, Добрівлянах, Волі Якубовій, Нижніх Гаях, Урожі – діяли районні молочарні, які збирали сировину з навколишніх населених пунктів, переробляючи її на масло, сир, сметану. 1937 р. при "Маслосоюзі" в Дрогобичі, Бориславі, Трускавці працювало 6 крамниць, які збували вироблену продукцію [558,с.544]. У 1939 р. "Маслосоюзу" підпорядковувалася 81 крамниця оптової і роздрібною торгівлі.

Про добру рекламу і популярність крамниць “Маслосоюзу” свідчить той факт, що український театр під проводом М.Бенцаля навіть поставив музичну виставу “Дівча з Маслосоюзу” (муз. Я.Барнича, лібрето Р.Павлусевича) [891,с.38].

Продукцію купували більш ніж 70 відсотків не українців, які вважали, що якість кооперативного молочарського виробництва зі знаком чотирилисткової конюшини була краща, ніж в інших фірмах, а обслуга чемніша, справніша і чарівніша. У крамницях “Маслосоюзу” продавали не тільки товар українських кооперативних молочарень, але й продовольчі товари інших виробництв, а згодом відкривали буфети, у яких можна було посмакувати булочками з молочними продуктами, медом, кавою [900,с.301].

“Маслосоюз” експортував продукцію до Німеччини, Австрії, Чехословаччини, Данії, Франції, Швейцарії і навіть до далекої Маньчжурії, конкуруючи з місцевими виробниками. Але експортна діяльність українських кооперативів не приносила значних доходів. Зовнішні ринки були для них запасними, на випадок посилення тиску з боку польської держави [900,с.301].

“Маслосоюз” постійно нарощував потугу. Власні фонди районних молочарень 1938 р. перевищили 2,8 млн. злотих. За десять років (1928-1938 рр.) збір молока зріс з 26,9 тис. до 73,5 тис. літрів. У 1928 р. молочарні виробили 1,1 тис., а у 1938 р. – 2,7 тис. кг масла. 1938 р. на власні фонди кожної районної молочарні в середньому припадало 23,3 тис. злотих, що перевищувало фонди всіх молочарень Західної України у 1923 р. Проблему власних приміщень позитивно розв’язали 45 із 121 районної молочарні. Наприкінці 1938 р. українське кооперативне молочарство Західної України мало 20 повністю викінчених великих будинків. П’ять районних молочарень були механізовані, мали спеціальні апарати

для сепарації сметани, що було передумовою виробництва стандартного масла на експорт. Модернізували процес виробництва не тільки масла, а й сирів, бринзи [446,с.386,387].

Таблиця 2.4

Показники діяльності Маслосоюзу в 1925-1938 роках [1018,s.27]

Роки	Число кооперативів-членів Маслосоюзу	Число заготівельних пунктів	Зібрано молока, л
1925	72	300	8400000
1926	106	316	10900000
1927	160	368	21700000
1928	188	556	26900000
1929	203	725	43700000
1930	223	1027	58700000
1932	221	1260	60200000
1934	153	1350	65200000
1936	148	1693	90600000
1938	155	2000	115000000

Всупереч польській владі багато районних молочарень добре налагодили свою роботу. Це можна простежити на прикладі районної молочарні у Зборові, членами дирекції якої були Роман Голод, Осип Стайкович, Осип Маланчук. Під час її відкриття поліція арештувала і відправила до концентраційного табору в Березу Картузьку техніка Фелікса Кордубу. Треба було рятувати розпочате виробництво масла. Керівництво виявилось на висоті, відшукало нового техніка Осипа Мельника. Незабаром районна

молочарня мала розгалужену мережу пунктів збору молока і продуктивно працювала [576,с.252].

У селі Делієво Калуського повіту Станіславського воєводства о.А.Гарасевич заснував молочарню, яка стала центром економічного життя навколишніх сіл. Молочарня була однією з найбільших у системі „Маслосоюзу”: мала 37 пунктів збору молока і щоденно виготовляла 500 кг масла, експортувала його до Англії. При молочарні було створено позичкову касу, внески до якої селяни сплачували молоком, а позику для піднесення свого господарства отримували грішми [559,с.80].

Споживчо-молочарські кооперативи в районах своєї діяльності сприяли піднесенню тваринництва в сільському господарстві. При районних молочарнях було створено Фонд ветеринарної опіки за здоров'ям корів, ветеринарні аптеки, пункти контролю молочності корів та ін. Якщо селянин втрачав корову від нещасного випадку, то отримував компенсацію готівкою 80 відсотків від її вартості [891,с.36].

Районні молочарні проводили чотири рази на рік контроль приміщень, у яких утримували худобу. При цьому звертали увагу на чистоту корів, достатність вентиляції, сонячного освітлення тощо. Контроль проводили спільно господарські референти та ветеринарні помічники, висновки про стан приміщень записували в спеціальній книзі. Найкращі господарі одержували премії від районних молочарень. Звичайно, при нагоді давалися селянам ґрунтовні господарські та ветеринарні поради [891,с.36].

Напередодні Першої світової війни у Стрию почали функціонувати три-, а згодом шестимісячні молочарські курси. 1933 р. вони були реорганізовані в однорічну школу, яку очолив агроном М.Хомишин. До школи вступали хлопці й дівчата віком 18-30 років із початковою освітою та річним стажем роботи у

молочарні. Абітурієнти складали вступні іспити з математики, української мови та молочарської справи. Школа готувала таких фахівців: молочарських майстрів, машинних техніків, лаборантів. Згодом подібна школа була відкрита у Львові [632,с.321;627, с.364].

Авторитет і слава української молочарської кооперації постійно зростали. У 1939 р. вона стала однією із провідних кооперацій в Галичині. Її продукція реалізовувалася в 57 крамницях, а сума від проданих товарів перевищувала 12 мільйонів 118 тисяч злотих [498,с.400]. У розпорядженні “Маслосоюзу” було 17 вантажних, 2 легкових автомобілі 1 мотоцикл, 27 молочарень мали механічне, а чотири – пастеризаційне обладнання. Загалом же в цій галузі кооперації працювало понад три тисячі кваліфікованих фахівців [605,с.309].

У підпорядкуванні “Маслосоюзу” в 1939 р. перебувало дев’ять відділів. Вони були в Стрию, Львові, Станіславові, Перемишлі, Коломиї, Тернополі, Галичі, Катовіцах та Бельську. Лише на теренах західноукраїнських земель було організовано три склади – у Самборі, Чорткові та Дрогобичі, що займалися збереженням та збутом продукції. “Маслосоюз” об’єднував 136 районних молочарень, які мали по селах майже дві тисячі збірень. Про масовість українського кооперативного молочарства в Галичині свідчило і те, що в них було сконцентровано більше 40 відсотків усіх українських сільських господарств [498,с.408].

Таким чином, кооперативне молочарство постійно розвивалося, мало планомірний і системний характер. Завдяки природним і кліматичним умовам у Західній Україні, певному досвіду виробництва, надбаному перед Першою світовою війною, попиту на його вироби молочарство було виведено на європейський рівень.

Воно стало могутньою силою в обороні українського селянина, у піднесенні його добробуту, в економічному поступі села загалом.

Кооперативний рух також виконував функцію самоохорони і самодопомоги. Висока смертність дітей, злиденне життя, антисанітарія вимагали від кооперативних організацій посилити піклування про охорону здоров'я свого народу. Перший український кооператив здоров'я виник навесні 1937 р. у с.Ременові, під Львовом за ініціативи директора районної молочарні Івана Фура. Згодом членами кооперативу здоров'я стали жителі 10 сіл, які належали до районної молочарні [605,с.315].

З метою протидіяти туберкульозу, кооператив у Ременові щоп'ятниці відряджав до сіл району лікаря О.Літинського на огляд домівок. Так тривало протягом лютого-березня 1938 року. Під час однієї з таких поїздок молодий 29-літній лікар заразився висипним тифом від пацієнта й передчасно помер у львівському шпиталі. У некролозі відзначалося, що д-р Літинський “за короткий час своєї праці у кооперативі здоров'я дав гарний зразок, як повинен виглядати лікар такої установи, лікар-громадянин” [843,с.374,375]. На його похорон у Львові, організований Ревізійним союзом українських кооперативів, прибули мешканці із Ременова і довколишніх сіл, чимало лікарів та кооператорів.

За прикладом Ременова, кооперативи здоров'я виникли в Боднаріві біля Станіслава, Цеблові – коло Белза. Лікарською допомогою скористались: у Ременові – 1626 осіб, Боднаріві - 808, а в Цеблові – 238 чоловік [605,с.315].

Створення кооперативів здоров'я потребувало не лише кооперативної організації, а й фахової лікарської участі, воно ґрунтувалося на стійкій співпраці спеціалістів двох галузей. У 1937 році Ревізійний союз українських кооперативів провів спільно з представниками Українського лікарського товариства – доктором

М.Музикою та доктором О.Філясом – п'ять засідань (23 й 29 січня, 6 й 27 лютого, 7 червня). Для порозуміння з ними визначив вимоги до лікарів та допоміжного персоналу, встановив величину оплати лікарських послуг [843,с.376].

Кооперативи здоров'я організовувалися також у Тур'ї (Стрийський повіт), Угринові (Сокальський повіт), Горожанці (Щирецький повіт), Добрівлянах (Дрогобицький повіт) і Підмихайлівцях (Рогатинський повіт). Перед Другою світовою війною Ревізійний союз українських кооперативів опублікував летючку про кооперативи здоров'я під гаслом: “Здоров'я народу – це найбільший скарб”. Однак світова війна зупинила подальшу діяльність кооперації [843,с.376].

Досвід кооперативів здоров'я в Галичині заслуговує уваги. Як відомо, державна охорона здоров'я, особливо в районних центрах та у селах, занепала. Тому ідея загальнонародних кооперативів здоров'я, ентузіастом яких була Олена Степанів, має шанси на відродження.

Специфічною рисою української кооперації стало відстоювання загальнонаціональних інтересів, навіть коли вони не збігалися з кооперативними. У 1936 р. на з'їзді окружних кооперативних союзів О.Луцький говорив: “Українська кооперація не хоче мати монополії і не веде ніякої спеціальної боротьби з приватниками” [900,с.298]. Згідно інструкцій, українська кооперація мала сприяти виникненню і зростанню приватних промислових і торгових підприємств осіб української національності, “піднесенню українського міщанства” [900,с.298].

Тому в другій половині 30-х років кооперація організовувала власне виробництво. При “Центробанку” було створено фонд господарської розбудови. За його допомогою утворилися промислові й виробничі відділи “Центросоюзу”, які організовували

продукування мила, м'ясних продуктів, перемотування ниток, пекарні, олійні, невеликі цехи з виготовлення цегли, дахівки, бетонних блоків та інших виробів.

У с.Ременів, біля Львова, діяв кооператив “Єдність”. Його молочарський відділ став зразковим у краї. В одному з двох просторих будинків “Єдності” містилася кредитна кооперація, яка обслуговувала мешканців навколишніх сіл. Її річний товарообіг становив 11 тис. злотих. “Єдність” збудувала цегельню, яка 1936 р. виробила 120 тис. штук цегли. Вона ж виготовляла цементні труби для колодязів, містків, блоки, керамічну плитку, мінеральну і фруктову воду. “Єдність” проклала через село добротну дорогу [498,с.371].

Окружні союзи в 30-х роках створювали власні виробничі підприємства. З часом стали з'являтися підприємства фабричного типу, які мали крайове значення. До таких великих виробництв належала фабрика мила під назвою спочатку “Мута”, згодом “Центросоюз”. У кінці 30-х років виробництво мила зросло до 1 млн. кг на рік [699,с.360].

У 1935 р. розпочала свою роботу велика фабрика з переробки м'яса у Львові. Її вироби, що реалізовувалися в семи магазинах міста, користувалися великим попитом. Крім того, у Львові діяли такі кооперативні підприємства, як фабрика для намотування ниток, цех електричних батарей, пекарня “Золотий колос”, фабрика цикорію і кавової підміни “Суспільний промисел”, вироби яких знаходили споживача у найвіддаленіших кооперативних крамницях [699,с.361].

Динаміку розвитку сільськогосподарської кооперації у 30-х роках засвідчує таблиця 2.5. Як видно з неї, 1938 р. у Західній Україні налічувалося 2360 закупівельно – збутових кооперативів, 143 – молочарських, 668 – кредитних. Близько двох третіх

українців Галичини було охоплено кооперацією. 1936 р. серед кооператорів найбільше було власників селянських господарств – 89,1 відсотка, ремісників – 1,2, робітників – 2,2, чиновників – 3,2, дрібних промисловців - 0,2, купців - 0,3, представників інших соціальних прошарків – 2,3 відсотка [900,с.298].

Таблиця 2.5

Чисельність кооперативів
у Західній Україні в 1931-1938 рр. [778,с.117]

Типи кооперативів	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938
Закупівельно-збутові	2501	3395	2366	2033	2065	2116	2256	2360
Молочарські	99	109	120	123	128	138	141	143
Кредитні	362	405	490	539	570	592	656	668

Серцевину кооперації склали селяни із земельним наділом 2-9 моргів. Проте найбільш ефективно користалися перевагами кооперативного кредитування, збуту продуктів землеробства і тваринництва переважно заможні селяни. Для сільських підприємців, кооперація була не тільки засобом покращення їх добробуту, а й зняряддям боротьби проти сильних інонаціональних конкурентів.

Через кооперацію домовласники налагодили збут продукції своїх господарств та постачання їх промисловими товарами без посередництва приватних купців, яких на українських землях налічувалося понад 116 тис. чоловік [312,с.163,164]. Саме приватному купецтву протистояла українська кооперація.

У 30-х роках кооперовані господарства відправляли щоденно 50-60 вагонів сільськогосподарської продукції до Англії. Укладений «Сільським господарем» з Англією контракт на

постачання телятини, беконної свинини, масла, сиру та іншої сільськогосподарської продукції забезпечував доволі великі валютні надходження в Галичину, що уможливило розвиток і спеціалізацію сільськогосподарського виробництва [593,с.103].

Центром кооперативного руху на Холмщині, Західній Волині, Західному Поліссі та Підляшші спочатку був Кременець. Тут діяло Бюро Волинської кооперації. У 1921 р. воно об'єдналося з центром західноукраїнської кооперації в Львові і координувало з ним свою діяльність [416,с.4].

Для організаційної роботи, фахових консультацій кооперативів, що приєдналися до РСУК, 1927 р. в Луцьку було відкрито Інспекторат та Головну раду Волинської кооперації, в якій працювали відомі діячі: Л.Кобилянський, А.Лобачевський, М.Стефанівський, О.Олександрівський, О.Кіцера, О.Зибенко та інші [163,арк.38]. Ці інституції дали поштовх для швидшого розгортання кооперативної мережі на Волині, а їхня практична діяльність засвідчила, що «розток кооперації є найповнішим шляхом до господарського і культурного піднесення села» [166, арк.38].

Наприкінці 1930 р. у північно-західних українських землях функціонувало 620 кооперативів різних типів, з яких майже половина належала до РСУК у Львові. Найкраще працювали українбанки в Луцьку, Володимирі, Острозі, Новому Почаєві, Ковелі, Рівному, Холмі. Львівська “Народна торгівля” відкрила філійні склади в Луцьку, Володимирі й Олиці. 1928 р. в Луцьку заснував організаційний відділ “Маслосоюз”. Добре працювала молочарська кооперація у Воротневі, Рожищах, Жидичині, Лаврові та інших місцях [605,с.320]. Окрім того, міцнів і “Сільський господар”, який лише у Луцьку мав 56 філій [174,арк.40].

Діяльності кооперативних організацій в Західній Волині, Холмщині, Підляшші й Західному Поліссі перешкоджав польський уряд, який проводив “регіональну” політику, що мала на меті ізолювати частину українських земель від Східної Галичини, забезпечити посилення польського впливу на всі ділянки суспільно-економічного життя. Згідно з цією політикою заохочувалося створення змішаних польсько-українських кооперативів, у яких польська меншість займала панівне становище. Цьому великою мірою сприяв кооперативний закон 1934 року.

Як наслідок, близько 430 українських кооперативів Волині, Лемківщини та Засяння змушені були перейти “під опіку” польських місцевих спілок. 217 сільських споживчих, 7 українських банків, 5 молочарень, 12 інших кооперативів підпорядкував собі Варшавський союз рільничих кооперативів. Варшавська споживча спілка “Сполем” приєднала частину міських споживчих кооперативів Холмщини, а деякий відсоток сільських споживчих кооперативів злучило об’єднання “Гурт”, що мало також польський характер [605,с.321;418,с.182].]. Водночас під опіку Варшавського союзу перейшли й кооперативи “Маслосоюзу”. А ті, що залишилися в українських об’єднаннях, обкладалися штрафами за нібито недотримання санітарних норм.

Наприкінці 30-х років велика частина кооперативів, що перебувала в польських структурах, почала занепадати. На Ковельщині із сотні колишніх кооперативів залишилось близько 30.

І все ж деякі кооперативи північно-західних земель, незважаючи на заборони та переслідування, не переривали ідейного та ділового зв’язку з керівництвом української кооперативної організації в Галичині. Вони передплачували українську кооперативну пресу та літературу, нерідко посилали своїх

делегатів на кооперативні з'їзди та загальні збори українських кооперативних об'єднань.

Українська сільськогосподарська кооперація в Східній Галичині і на Волині, опираючись на дві великі центральні – “Центросоюз”, як споживчу кооперацію, “Маслосоюз”, як молочарську центральню – під керуванням РСУК, співпрацюючи з товариством “Сільський господар”, економічно відроджувала село, підносила життєвий рівень селян.

У складних умовах розвивався кооперативний рух у Закарпатській Україні. Тут кооперація виникла в ході “верховинської акції”, яку з кінця 90-х років XIX ст. здійснювала мукачівська експозитура угорського міністерства хліборобства з ініціативи єпископа Фірцака. Експозитурі на початку XX ст. вдалося дещо збільшити кількість кредитних кооперативів. У 1902 р. в Ужанському комітеті діяли кредитні спілки в Перечині, Черногородському, Заричевому, В. Березному, Ставному, Худловому, на Мармарощині в селах Дубовому, Ганичі та ін. У 1900-1913 рр. кількість кредитних спілок на Закарпатті збільшилась з 31 до 206, а їхніх членів — з 7900 до 51 тис. [699,с.292].

Зростав їх капітал. У 1909 р. він досяг 4,9 млн. корон. Власні кошти кредитних спілок (пайовий капітал, проценти з позик, запасний капітал та інші надходження) збільшилися з 430 тис. корон у 1900 р. до 2900 тис. в 1913 р., тобто майже в 7 разів. Та, незважаючи на зростання, їх частка в загальній сумі коштів, яку мали спілки, була незначною. У 1909 р. власні кошти спілок становили 29 відсотків, частка вкладів — 18, а кошти, позичені у банків, — 53 відсотки. Фінансова допомога уряду кредитним спілкам Закарпаття також була незначною. У 1911 р. кредитні кооперативи чотирьох комітетів одержали лише 13,5 тис. корон державної позики (менше 100 корон на одну спілку), з яких було

витрачено на заробітну плату головам спілок та обліковцям 6 тис. корон [699,с.292].

Роль кооперації в системі кредиту і товарообороту була також незначною. Кооперативні спілки задовольняли близько 20 відсотків потреб селян. Частка постачально-збутової кооперації в сільському господарстві становила 10-15 відсотків і збільшувалась повільно [699,с.292].

До Першої світовою війною на Закарпатті не було крайового кооперативного союзу. Кооперативи діяли в системі угорської кооперації, керівні центри яких містилися в Будапешті. За нових політичних обставин населення, знищене війною, тривалим політичним і соціальним гнітом, не мало своїх національних кооперативних структур. Національно свідомої інтелігенції тут було обмаль. Місцева інтелігенція та духовенство піддалися ідеологічному угорсько-москвофільському тиску [852,с.69,70].

Йшла боротьба між трьома національними орієнтаціями: москвофільською, русинофільською, українофільською. Стара москвофільська течія, яка перед Першою світовою війною практично зійшла зі сцени, відродилась у 1918 р. Початок її відродження зумовили релігійні чинники: незадоволення мадяризацією греко-католицької церкви наvertsало частину віруючих на православ'я. Москвофіли об'єдналися в "Товариство Духновича". Кількість москвофільської інтелігенції Закарпаття дорівнювала числу української. З початку 30-х років вплив москвофільської орієнтації невпинно підупадав. Ця течія поступово ставала анахронізмом, далеким від народу і реального життя [538, с.189].

Найбільшою була русинофільська орієнтація. Якщо серед старшого покоління кожна з трьох орієнтацій мала приблизно рівну кількість представників, то молодого покоління русинофільської

інтелігенції було у чотири рази менше, ніж українського та москвофільського. На рубежі 20–30-х років український рух на чолі з Августином Волошином, братами Михайлом і Юлієм Бращайками здобув вражаючу перемогу і настирливо проповідував кооперативну ідею [852,с.69,70].

Відновлені та новостворені кооперативи у 1925 р. об'єднувались в один Крайовий дружествений союз в Ужгороді, який до 1938 р. був верховним органом, ревізійно-організаційним і кредитним центром для всіх видів кооперації. Президентом цього Крайового кооперативного союзу став Є.Бачинський [498,с.478].

В 1937 р. Крайовий кооперативний союз об'єднував 408 членів, у т.ч. 382 традиційні кооперативи, 4 керівні та 22 фізичні особи. 168 кредитних кооперативів, серед яких було 47 угорських і 3 чеських, об'єднували 47 тис. членів [605,с.323].

У Мукачеві 34 споживчі кооперативи, які не були членами Крайового дружественного союзу, згуртувалися в Раду селянських кооперативів Підкарпаття. Український часопис “Світло” повідомляв, що об'єднання прагнуло розвивати свою діяльність без будь-якої допомоги Праги. Це було своєрідною формою протесту й одночасно бажанням незалежити себе від владних структур.

На Закарпатті існували також кооперативи лісових робітників, які орендували в держави чималі масиви лісу, займалися вирубуванням та переробкою деревини. Одними з перших діячів кооперативів цього типу були Стефан Клочурак, Іван Кремпуш, Дмитро Пацкан, Дмитро Андришин.

Під час румунської окупації у ще більш важкому становищі перебував кооперативний рух на Буковині. Перша українська ощадно-позикова каса типу Райффайзена виникла в 1889 р. у с. Раранчі під Чернівцями. У 1896 р. було засновано міський кредитний кооператив в Чернівцях. Найбільшого розповсюдження

на теренах Північної Буковини набули сільські райффайзенки універсального типу. В 1903 р. у Чернівцях було засновано їхню союзну організацію "Селянська каса". Вона була організаційним, ревізійним і фінансовим центром усіх видів української кооперації на Буковині. В 1912 р. до "Селянської каси" належало 174 кооперативи, з них 159 сільських райффайзенок.

"Селянська каса" давала кредити союзним кооперативам та фізичним особам, здійснювала постачання райффайзенок і споживчих кооперативів та вела молочарський відділ, ревізувала їхню діяльність. Головою її ради був професор Чернівецького університету С.Смаль-Стоцький, який багато зробив для розвитку суспільно-політичного життя Буковини. В 1909 р. на 8 550 516 корон балансу "Селянської каси" власних капіталів припадало 207 845 корон, ощадних вкладів 1 900 307 корон, решту становили банківські кредити [699,с.292].

Репресивність окупаційної влади, нестійкість валюти, економічна криза й господарський хаос створювали атмосферу, в якій неможливо було відновити передвоєнну кооперацію. Навпаки, зруйнувалося навіть те, що вціліло після Першої світової війни. У 1929 р. кооперативний закон зобов'язав українські кооперативи увійти до спільних з румунами регіональних спілок. Звісно, що це забезпечувало у них панівне становище державної нації. В 1924 р. "Селянська каса" та "Руська каса" в Чернівцях перетворилися на акціонерні товариства – Північно-Буковинський банк і Кредитний банк. Вони довго не проіснували, із-за матеріальних нестатків припинили свою діяльність [699,с.324].

Сила кооперації не лише в результатах її господарської діяльності, а в людській солідарності та взаємодопомозі. Вона об'єднувала людей духовно на християнських етичних засадах, створюючи для досягнення спільної мети відповідні структури та

інституції. В умовах окупаційних режимів кооперація була знахідкою для українців. У кооперативах концентрувалося національне виробництво, яке давало засоби для існування сотень тисяч селян, скорочувало еміграцію, творили ринок для українських товарів

Кооперація рятувала дрібного виробника від потрійної експлуатації з боку великого капіталу у сфері виробництва, обліку та споживання, сприяла встановленню стабільних ринкових відносин. Вона зводила міцний підмурок під політичне визволення народу, забезпечуючи йому право суверенного порядкування на власній землі, згуртовувала розпорошене українське населення.

Розвиток кооперації на західноукраїнських землях мав ще один позитивний момент. У багатьох випадках кооперативи давали українській інтелігенції єдину доступну можливість працевлаштування. У 1939 р. в українських кооперативах Східної Галичини, Західної Волині було зайнято 15 тис. платних працівників [850,с.64].

Кооперативи впливали на культурно-освітнє і громадське життя краю. "...Правдиві, ідейні кооператори, – зазначав К. Коберський, – ніколи не думають, що їх робота закінчується в крамниці чи кооперативній касі, молочарні або фабриці. Це не остаточна ціль, а тільки засіб цілі. Правдива ціль – то є повне, а не лише господарське, а й освітнє, моральне та громадське піднесення народу на вищі щаблі цивілізації та культури" [490,с.352]. Скажімо, Андрій Палій був членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка, кілька років обіймав посаду заступника голови спортивно-фізкультурного товариства української молоді "Сокіл". Справою національної честі провідний кооператор вважав свою участь в роботі товариства "Просвіта", "Рідної школи". Чимало різних заходів вшанування пам'яті учасників визвольних змагань

українського народу здійснив А.Палій як голова всеукраїнського товариства “Молода громада” [747,с.398].

Андрій Мудрик плідно працював у товариствах “Просвіта”, “Рідна школа”, “Пласт”. Остап Луцький був членом УНДО. Він, будучи послом та сенатором у польському парламенті, репрезентував цю організацію як член господарської, бюджетної комісії та комісії закордонних справ. З трибуни сейму, сенату О.Луцький захищав українську національну культуру, господарські і кооперативні заклади [725,с.324].

Водночас кооперація надавала матеріальну допомогу українським культурно-просвітнім організаціям. Показовою у цьому плані є діяльність Рогатинського ОСК, який виділяв фінанси для місцевої гімназії, сільських шкіл, читалень, товариства “Просвіта”. Розглянемо, для прикладу, як було засновано народний дім-читальню “Просвіти” в селі Яглуш. Розпочати будівництво народного дому-читальні вирішили в 1933 році. Частину коштів внесли селяни, частину – місцева інтелігенція, решту взяли позику у діючих кооперативах. Під кінець 1936 року будинок було збудовано. У ньому розмістилася читальня “Просвіти” з бібліотекою, а також крамничка і молочарня від “Центросоюзу”. При читальні діяли хорвий і драматичний гуртки. Осередок “Просвіти” не обмежувався лише лекціями, забавами, аматорськими виставами, але й звертав увагу на господарські потреби села. Іншу частину коштів скеровували на потреби “Просвіти” [961,с.178,179].

Значну грошову допомогу культурно-просвітницьким організаціям надавав Повітовий союз кооператорів у Зборові [576, с.253]. У 1928 р. головна управа “Рідної школи” одержала від “Маслосоюзу” спонсорську допомогу в 500 злотих. До кінця 30-х

рр. практично не було кооперативів, які б не займалися благодійницькою акцією [891,с.119].

Нерідко для розвитку освіти, культури, утвердження серед українців національної свідомості кооперативи йшли на заздальгідь відомі матеріальні збитки. Так, у Городку, неподалік Львова, проходила жорстка полонізація українців. Щоб вирвати їх з орбіти польських впливів “Центросоюз” відкрив у місті склади, почав організовувати різні типи кооперативів. Завдяки залученню до кооперативної праці мешканців міста зросла кількість національно-свідомого населення [742,с.52].

З метою підвищення культурно-освітнього рівня селянства кооперативи займалися видавничою справою. Активна роль у цьому плані належала товариству “Сільський господар”, яке декларувало, що воно бореться “проти темноти, видаючи книжки... для народу” [785,с.9]. Щорічно “Сільський господар” видавав понад 100 назв книг та брошур. І ця література “мала величезний вплив на хліборобські маси в поступі раціоналізації господарства” [625,с.24].

Поруч із “Сільським господарем” видавничу діяльність здійснював РСУК під його орудою виходили у світ періодичні видання, що мали численні додатки. Пересічно РСУК публікував щорічно до десяти назв книг тиражем від 3 до 5 тис. примірників. У повітах краю були організовані кооперативні книгарні [396, с.14].

Важливим засобом піднесення культурно-освітнього рівня народу були щорічні кооперативні свята. Не зважаючи на перешкоди польських властей, восени 1936 р. у святі, яке проводилось по всій Галичині взяли участь більше 140 тис. чоловік [398,с.11].

Своєю чергою українські громадські організації плідно співпрацювали з кооперацією. Їхні лідери не лише надавали

моральну та організаційну підтримку кооператорам, а й самі пропагували кооперативну ідею, ініціювали кредитні, споживчі, універсальні товариства й спілки, керували ними. Зокрема, один з лідерів “Просвіти” та Української національно-демократичної партії К.Левицький був водночас головою Крайового ревізійного союзу, автором низки праць про кооперацію. Незмінний секретар та бібліотекар “Просвіти” і НТШ Ю.Павликовський належав до проводу Крайового союзу кредитового і очолював кооперативний журнал “Економіст” [453,с.14].

У міжвоєнний період в Західній Україні була створена система кооперативної освіти. Заочні курси при РСУК навчали діловодства, готували крамарів, спеціалістів для надзірних рад і контрольних комісій. З ініціативи “Сільського господаря”, “Маслосоюзу”, “Просвіти”, “Рідної школи” влітку кожного року в гірській місцевості – у Косові (1935), Ямному (1936), Гребеневі (1937), Ворохті (1939) влаштовувалися курси РСУК, які тривали 3-4 тижні. Викладали на курсах: Ю.Павликовський, О.Луцький, К.Коберський, А.Жук, І.Витанович та інші. Головним завданням курсів, які відвідували 50-60 слухачів, було передати досвід старших кооператорів молодій зміні. Протягом 1931-1938 рр. у 27 містах було організовано навчання на 250 курсах, де підготовлено 7457 крамарів, книгознавців, ревізорів, референтів та інших кооперативних спеціалістів [311,с.119].

Ще з 1911 р. у Львові діяла приватна Українська торговельна школа, з дво- і трирічним терміном навчання. У 1937 р. школу реорганізували в чотирирічну торговельну гімназію, в якій навчалось майже 300 учнів. Випускники гімназії скеровувалися на роботу в приватні та кооперативні підприємства [605,с.318,319].

Спеціалістів для кооперації готували також 4-річна кооперативна гімназія в Кременці, 3 однорічні школи. З 1938 р.

розпочав функціонувати у Львові трирічний кооперативний ліцей РСУК. Він готував фахових працівників для середньої ланки кооперативних організацій. До ліцею приймали молодь віком 16-20 років, яка закінчила гімназію нового типу або фахову школу. Впродовж перших двох років навчання студенти отримували загальну освіту. Після цього охочі могли, пройшовши відповідне випробування, влаштуватися на роботу чи, склавши нові іспити, продовжити навчання в університеті або політехніці. Студенти, які бажали продовжувати навчання в ліцеї, проходили спеціалізацію за системою вищої школи. Після закінчення ліцею деякі випускники виїжджали за кордон на однорічну кооперативну практику.

Значну кадрову допомогу діставала західноукраїнська кооперація від Української господарської академії (у 1935 р. вона реорганізована в Український технічно-господарський інститут) та Кооперативної школи, створених з дозволу влади Чехословаччини у таборах інтернованих вояків у Подєбрадах і Йозефові. Західноукраїнська кооперація поповнювала свій кадровий потенціал і за рахунок випускників Віденської вищої школи світової торгівлі, а також польських торговельних шкіл [605, с.319].

Кооперативні організації різного профілю мали свої періодичні видання. З 1924 р. постійним органом РСУК був тижневик “Господарсько-кооперативний часопис”. Його тираж становив 4 тис. примірників. Члени кооперативів могли знайти на його сторінках різноманітні поради та інструкції, правові та фахові консультації, відомості про передовий досвід кращих кооперативів, а також статті з історії кооперативного руху в Україні та за її межами. Директорами часопису у різні часи були З. Пеленський, Є.Храпливий, В.Сафронів-Левицький.

Журнал “Кооперативна республіка” виходив упродовж 1928-1939 рр. накладом 850 примірників. Опубліковані в часопису статті містили матеріал з питань економічної діяльності кооперативів, історії, теорії та практики кооперативного життя. Нерідко в журналі з’являлися нариси про видатних учених-кооператорів, кооператорів-практиків, дописи з актуальних питань економічної політики тощо. Провідними працівниками журналу були: Ю. Павликовський, О.Луцький, А.Жук, К.Левицький, І.Ольховий, І. Витанович. Дописувачами часопису були видатні діячі та вчені: Ф. Щербина, Б.Мартос, П.Христюк, О.Мицюк, В.Садовський, В. Січинський, М.Туган-Барановський та інші. Головним редактором журналу був Карло Коберський [605,с.317,318].

У міжвоєнний період у Західній Україні виходили й інші кооперативні видання, зокрема “Кооперативне молочарство”, “Кредитова кооперація”, “Кооперативна родина”, “Календарець українського кооператора” тощо.

Таким чином, чільне місце в діяльності кооперативів займала культурно-просвітницька діяльність, спрямована передусім на виховання свідомого члена суспільства, освіченої особи. І це дало свій результат. А. Качор писав : "У висліді послідовної роботи кооперативних молочарень і цілого штабу працівників під проводом своїх культурно-освітніх та кооперативних централей, наше галицьке село напередодні другої світової війни, змінило свій зовнішній і внутрішній вигляд до невпізнання. Воно не тільки поволі перебудувало свої стайні, обори й подвір'я, але будувало вже кращі, світліші хати, які були зі смаком улаштовані. Багатші селяни розводили великі сади й городи, краще обробляли поля... Селяни масово передплачували господарсько-кооперативні та загальнополітичні часописи, місячні журнали, купували книжки і почали серйозно думати над піднесенням своєї життєвої стопи при

допомозі раціональної господарки та кооперативної самопомоги" [630,с.72].

Українська кооперація підтримувала тісні зв'язки із закордонними інституціями. РСУК мав постійні контакти з Міжнародним Кооперативним Союзом в Лондоні. У вересні 1935 року делегація українських кооператорів відвідала кооперативи Чехії, а наступного року – Данії і Швеції. В результаті екскурсій усі почерпнули чимало цікавого, що згодом намагалися втілити в практику кооперативного будівництва в свої округах [397,с.12].

В умовах відчутного земельного голоду, домінування грядкового господарства, базованого на ручній і кінній праці, кооперативи допомагали вижити українським селянам. Їхні господарства на той час спеціалізувалися на виробництві м'яса, молока та зерна [593,с.103].

У 30-х роках ХХ ст. кооперовані господарства відправляли щоденно 50-60 вагонів сільськогосподарської продукції до Англії. Укладений "Сільським господарем" з Англією контракт на постачання телятини, свинини, масла, сиру та іншої сільськогосподарської продукції забезпечував доволі великі валютні надходження [593,с.103].

Однак після встановлення на західноукраїнських землях радянської влади розгалужена система кооперації була знищена, її майно націоналізовано. Багато керівників і фахівців кооперативів репресовано. Право на існування мала тільки споживча кооперація, яка фактично виконувала функції державної торгівлі на селі й була допоміжною ланкою державних заготівельних пунктів [850,с.67].

12 листопада 1939 р. "Народній торгівлі" і "Центросоюзові" було наказано додатково доставити до Львова 700 тонн дров. За "злісний саботаж" проти керівників української кооперації була відкрита судова справа. В опублікованій газетній статті "Навести

порядок” зазначалося: “Добре відомо, що у керівництві “Народної торгівлі” знаходяться вороги радянської влади. Але якщо люди цього штабу вважають, що їм вдається використати своє становище для того, щоб викликати невдоволення населення, то вони помиляються. Громадська думка радянського суспільства і органи робітничо-селянської влади здемаскують і зведуть нанівець всілякі підступи наших ворогів”. У тому ж номері, в статті “Добре обслуговуймо споживача”, були сформульовані вже персональні звинувачення: “Чільні позиції в “Народній торгівлі” займають люди – вихідці з чужих нам політичних партій. Так, наприклад, директор “Народної торгівлі” інженер Ю.Павликовський двічі був польським сенатором, членом керівництва буржуазно-націоналістичної партії УНДО”.

Опинившись перед загрозою арешту, ряд провідних кооператорів змушені були нелегально перетнути радянсько-німецький кордон. Поселившись в Кракові, вони одразу включилися у відбудову кооперації в генерал-губернаторстві, виступили за виокремлення українських кооперативів зі структур польських ревізійних союзів.

Напад фашистської Німеччини на СРСР призупинив соціально-економічні експерименти комуністичного режиму. Ряд провідних кооперативів відновили свою діяльність на рідних теренах, зокрема “Центросоюз”. Замість “Центробанку” було утворено “Українобанк”. Вони знову об’єдналися у РСУК із центром у Львові.

Окупаційна влада розуміла, що завдяки кооперації можна повноцінно забезпечити продуктами харчування армію та цивільне населення, а промисловість – сировиною, і тому не чинила протидій її відродженню. Про це красномовно свідчить таблиця 2.6

Кількість кооперативів РСУК Галичини
станом на 31.12.1941 [1018,s.144]

Повіт	Спо-живчі	Рільничі	Моло-чарські	Кредитні	Інші	Всього
Бережани	4	173	7	64	1	250
Городенка	12	94	6	37	1	150
Городок	3	76	5	26	4	114
Дрогобич	8	61	5	31	4	109
Золочів	8	168	8	36	—	220
Калуш	9	108	6	18	2	143
Кам'янка	5	155	10	41	2	213
Коломия	7	127	9	48	14	205
Львів	11	1	—	25	46	83
Округа Львова	6	129	14	35	2	186
Рава-Руська	4	84	3	26	1	118
Самбір	4	117	7	25	6	159
Станіслав	8	176	14	49	7	254
Стрий	8	199	10	31	7	255
Судова Вишня	2	81	5	13	2	103
Тернопіль	10	272	12	71	7	372
Чортків	8	189	7	72	7	283
Всього	117	2210	128	648	114	3217

На початку 1944 р. в краї нараховувалося 4624 кооперативи з 1,3 млн. членів і 24,2 тис. платних працівників. Сільськогосподарська кооперація охоплювала 80 відсотків селянських господарств. У 1943 р. 137 молочарських кооперативів (427 тис. членів) виробили 7600 кг масла, 300 тис. кг сиру [498, с.507,509].

Отже, історичний досвід західноукраїнських земель доводив перспективність такого кооперування, яке не руйнує, а стимулює матеріальний інтерес сім'ї – виробничої клітинки сільського

господарства. Тверезий і глибокий висновок про корисність поєднання приватного і колективного інтересу відкривав широку перспективу соціальному перетворенню села на добровільній і вигідній основі як для держави, так і для селянина. Однак усупереч здоровому глузду, більшовицька влада призупинила еволюційний розвиток кооперації примусовою колективізацією, спрямованою на відчуження селянина від приватної власності і тим самим спричинилася до деградації селянського господарювання, втрати зацікавленості у підвищенні ефективності виробництва.

* * *
* *

У дорадянській період на західноукраїнських землях значного поширення набрала виробничо-збутова кооперація, яка усуспільнювала сферу обігу. Наприкінці 20-х років ХХ ст. кооперативи мали свою розгалужену організацію. Кредитні спілки об'єднувались в асоціацію “Центробанк”, сільські споживачі і торгові спілки – “Центросоюз”, молочарські кооперативи – “Маслосоюз”. Усі вони разом з товариством “Сільський господар” творили Ревізійний союз українських кооперативів. У кінці 30-х років ХХ ст. близько дві третини українців Галичини було охоплено різними видами кооперації, серед них найбільше було власників селянських господарств – майже дев'яносто відсотків.

Кооперативний рух виконував важливу суспільну функцію. Українське громадянство шукало в кооперації порятунку не лише від соціально-економічних негараздів, а й денаціоналізації. Кооперація мала за мету піднести престиж високопродуктивної праці дрібного виробника, у тому числі українського селянина,

повернути йому віру в самого себе, підвищити його фахову кваліфікацію, стимулювати чесну конкуренцію.

Кооперативи були вагомим засобом протидії полонізації, румунізації і мадяризації українців, своєрідною кооперативною республікою, немов державою в державі, зміцнювали патріотизм населення, збагачуючи його реальним змістом, оберігали українську інтелігенцію від винищення, спрямувавши її діяльність на життєві потреби власного народу.

Кооперація сприяла економічному прогресу західноукраїнського села, загальному розвитку господарства, ринкових відносин, фермерського підприємництва та підвищення добробуту населення.

У кооперативах концентрувалося національне виробництво. Воно давало засоби до існування для сотень тисяч селян, скорочувало еміграцію, творило ринок для українських товарів. Кооперація рятувала селянина від потрійної експлуатації з боку великого капіталу у сфері виробництва, обліку та споживання і сприяла встановленню стабільних ринкових відносин.

Чільне місце в діяльності кооперативів займала культурно-просвітницька діяльність, спрямована передусім на виховання свідомого члена суспільства, освіченої особи, українського патріота.

Відтак нині можемо говорити про роль кооперації у відродженні української нації, у вивершенні її національного організму. Сьогодні кооперативні підприємства краю, запозичуючи досвід ведення кооперації, набутий західноукраїнськими кооператорами до 1939 року, створюють важливі передумови для налагодження оптимального співвідношення між дрібним, середнім і великим бізнесом, для отримання вагомих позитивних результатів

у виробництві, сприяють раціональному використанню матеріальних і трудових ресурсів краю.

Розвиток різних видів кооперації, як свідчить історичний досвід, в комплексі сприятиме виходу з господарської кризи, зміцнить економічну незалежність держави, а це дасть змогу зацікавити членів кооперації в діяльності тієї чи іншої структури через забезпечення населення якісними, дешевими товарами й послугами. Водночас кооперація слугуватиме підвищенню культурно-технічного та духовного рівня селянства.

РОЗДІЛ 3. ПІДГОТОВКА РАДЯНСЬКИМ РЕЖИМОМ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ

3.1. Політика радянської влади щодо селянства

Політика радянської влади щодо селянства впливала із комуністичної доктрини. Стосовно аграрної політики більшовицька влада виходила із таких постулатів: по-перше, сільське господарство в силу історичної необхідності неминуче повторить шлях розвитку промисловості – від індивідуального дрібнотоварного до великого колективного виробництва; по-друге, такий поворот у розвитку села відкриває широкі можливості для науково-технічного прогресу, на базі якого розв'язуватимуться всі проблеми аграрного сектора економіки; по-третє, єдиним шляхом до індустріальної організації виробництва є “державний капіталізм” [775,с.33].

Отже, у більшовицькій доктрині не було місця для селянина-господаря. Це обумовлювалось перш за все тим, що селянство у своїй переважній більшості, на відміну від пролетаріату, було матеріально забезпечене, мало вкорінену традицію приватної власності та дрібнотоварного виробництва, володіло засобами виробництва, а тому не могло бути повною мірою контрольоване державними органами.

„Наш головний ворог, – писав В.Ленін, – це дрібна буржуазія, її навички, її звички, її економічне становище” [714,с.239]. А так як “більшість землеробів – дрібні товарні виробники” [719,с.279], то виходило, що основним ворогом нової влади було селянство. Відтак його слід знищити, реорганізувавши сам процес виробництва та розподілу продукції на нових централізованих

засадах, фізично знешкодивши репресіями найбільш дійову, заможну частину селянства. “Куркуль, – підкреслював В. Ленін, – непримиренний наш ворог. І тут ні на що надіятися, крім як придушення його” [711,с.9].

Концепцію відчуження селянина від власності, узалежнення його від держави розробив В.Ленін. Він, зокрема, пояснював, що кооперування селянських господарств – не еволюція, а різновид гострої класової боротьби, всього-навсього передумова колективізації. В.Ленін повчав більшовиків, що їх найважливішим завданням є “... нацькувати, спочатку селян на поміщиків, а пізніше, і навіть не пізніше, а в той же самий час, нацькувати робітників на селян” [481,с.16]. Треба було не просто нацькувати одних на інших, що по-більшовицькому називалося класовою боротьбою, а під час цієї боротьби обібрати всіх до нитки, перетворити їх у слухняних наймитів.

Коментуючи слова “вождя світового пролетаріату” Й.Сталін стверджував: “Ленін говорив, що селянство є останнім капіталістичним класом. Вірне це положення, чи ні? Так, безумовно вірне. Чому селянство кваліфікується останнім капіталістичним класом? Тому, що з двох основних класів, з яких складається наше суспільство, селянство є тим класом, господарство якого базується на приватній власності і дрібному товарному виробництві” [882,с.233].

Ще однією причиною, яка спонукала тоталітарну систему до знищення селянства було те, що воно слугувало підґрунтям національно-визвольної боротьби, носієм ідей самостійності України. Щоб розправитися з визвольним рухом, необхідно було підірвати його соціально-економічну базу – селянина-господаря та одноосібну форму господарювання, і таким чином зруйнувати досвід, менталітет, історичну пам’ять, побут, уклад, християнську

мораль. “Все свідоме в пролетаріаті, – писав В.Ленін, – повинно бути спрямоване на боротьбу з цією дрібнобуржуазною стихією, ... стихією дрібновласницьких звичок, прагнень і настроїв, які в корені суперечать пролетарській дисципліні і соціалізму” [722, с.262,263].

Не можна не погодитися з доктором філософських наук О. Ципком, який вказував, що “ліві вожді” манікально вбачали в селянинові тільки соціальну силу, яка, бачите, перешкоджає прогресу історії, заважає спасінню всього роду людського – створення безкласового суспільства” [315,с.44]. Тому у боротьбі з цією “реакційною силою”, яка становила абсолютну більшість населення краю, радянська влада була безкомпромісною і агресивною.

Утверджуючи колективне господарювання в аграрному секторі, більшовицька влада хотіла також створити розгалужену систему зиску і експлуатації селянства, щоб шляхом нееквівалентного обміну викачувати із села величезні кошти для потреб бюрократичної держави, та мати дешеву робочу силу як у сільському господарстві, так і в промисловості. Хоча тоді радянська імперія вже використовувала безоплатну примусову працю ув’язнених [850,с.78,79].

Отже, у політичному відношенні за допомогою колективізації радянська влада намагалася придушити національно-визвольний рух, а в економічному – створити міцний механізм контролю за виробництвом і розподілом сільськогосподарської продукції.

Першу спробу колективізувати західноукраїнське село було зроблено у довоєнний період. З вересня 1939 р. сталінський режим розпочав радянізацію возз’єднаних областей. Насаджуючи тоталітарне суспільство, радянські та партійні органи повною мірою використовували досвід, набутий в Наддніпрянській Україні

і в різних регіонах Радянського Союзу. Водночас тут були й певні особливості, зумовлені насамперед тим, що величезний репресивний апарат Радянського Союзу здійснив у цьому регіоні України весь страшний процес руйнації демократичних засад суспільства не за десятиліття, як це було у всій радянській імперії, а фактично за один рік [871,с.8].

28 жовтня 1939 р. народні збори у Львові проголосили конфіскацію землеволодінь поміщиків, монастирів і державних чиновників [370,с.451-453]. Оскільки поміщики і державні чиновники були, як правило, інонаціонального походження, то конфіскація їх земельної власності знайшла підтримку у місцевого населення.

У Львівському воєводстві в користуванні поміщиків, монастирів, державних чиновників, осадників знаходилося майже 515 тис. га землі. Це становило 39 відсотків до загальної площі. Близько 25 тис. селянських господарств зовсім не володіли землею, а 33 тис. – наділами до 1 га. У Рівненській області до вересня 1939 р. 281 поміщик мав 468 912 га землі, 1709 осадників – 26 061 га, 410 церков – 17 296 га. 213 698 селянських господарств володіли 1,2 млн. га землі. На теренах Станіславської області 24 962 селянських господарств були безземельними, 103 786 – мали пересічно по 0,98 га, більше половини – не мали коней, одна третина – корів, 70 відсотків – не тримали свиней [976, с.101,105,106].

Земля передавалася спочатку селянським комітетам, а пізніше земельним комісіям при сільських Радах, яким належало розподілити її серед безземельних і малоземельних селян [370, с.453]. До кінця 1939 року було конфісковано 2 753 млн. га – майже третину всіх сільськогосподарських угідь. Щоб заручитися

підтримкою села, малоземельним і безземельним селянам передано понад 1,1 млн. га конфіскованих земель [724,с.138].

По окремих областях Західної України землі було розподілено таким чином (див. табл. 3.1) [486,с.223] :

Таблиця 3.1

Назви областей	Кількість селянських господарств	Кількість господарств, які одержали землю	Роздано в індивідуальне користування (тис. га)
Волинська	192222	59778	159,0
Дрогобицька	189618	99050	90,0
Львівська	213604	84707	140,0
Рівненська	205043	51917	105,0
Станіславська	193281	73863	135,0
Тернопільська	314358	102140	315,0
Всього	1308126	471455	944,0

Улітку 1940 р. радянська влада конфіскувала також 235 тис. га землі у Чернівецькій області. Селянам було передано 60 тис. га землі, 6 тис. коней, 1700 голів великої рогатої худоби, 5395 овець, 2773 житлових і господарських будівель [904,с.603].

Передача селянам землі, худоби, насіння, реманенту планувалася лише як прелюдія докорінних “соціально-економічних перетворень” у сільському господарстві, кінцевою метою яких була ліквідація приватної власності на землю і суцільна колективізація. Із всіх конфіскованих земель лише близько половини роздали селянам. Решта мала стати основою для створення радгоспів і колгоспів.

Для того щоб спровокувати конфлікт на селі більшовицька влада реалізовувала принцип “поділяй і володій”. Від сплати податків звільнялася найбільш бідна частина селянства. Їй переходила

власність заможних господарів. Це загострювало соціальну напругу, підігрівало ненависть між селянами.

Біднякам надавалось тягло і реманент, конфіскований в поміщицьких, осадницьких господарствах, державний кредит. У Волинській області найбідніші селяни одержали коней – 3524, корів – 12268, Дрогобицькій – відповідно: 4400 і 11000, Львівській – 8223 і 15448, Рівненській – 3000 і 7916, Станіславській – 11229 і 11062. Всього у західному регіоні України бідняки отримали 45 тис. коней, 2 тис. волів, 73 тис. корів, понад 20 тис. свиней, багато кіз і овець. Бідняцькі господарства одержали насіння, зокрема, в Станіславській області 68 520 ц хліба, у Львівській – 76 734 ц зерна та 39 121 ц картоплі [486,с.223].

В 1940 р. у Станіславській області 98 765 господарств було звільнено від сплати сільськогосподарського податку, 85 529 – від поставок зерна і картоплі. На Дрогобиччині із загальної кількості 198 108 господарств, які підлягали оподаткуванню, звільнялись від поставок зерна 7314 господарств [486,с.230]. Таке соціальне маніпулювання селянами здійснювало в інших областях західного регіону України.

Більшовицька влада надала селянам кредити для придбання продуктивної худоби. Господарствам західних областей України було виділено 9265 тис. крб., в тому числі: Тернопільській – 900 тис. крб., Львівській – 700 тис., Рівненській – 675 тис., Станіславській і Чернівецькій – по 2 млн. крб. Використовуючи цей кредит, селяни закупили біля 40 тис. корів [278,арк.170;190, арк.81;168,арк.5;287,арк.1;347,с.5]. Такі дії режиму створювали видимість піклування комуністичної партії і “батька всіх народів” про долю найбіднішого селянства. А насправді це був езуїтський прийом, щоб за рахунок найбільш соціально знедолених збільшити

поголів'я худоби, яке у недалекій перспективі мало стати колгоспною власністю.

Отож, радянська влада перерозподілила поміщицьку, осадницьку, монастирську власність так, щоб закласти передумови колективізації. Селяни отримали незначні земельні наділи. У середньому на одне господарство в Західній Україні припадало 2,6 га ріллі, зокрема: у Волинській області – 3,1, Дрогобицькій – 2,1, Львівській – 2,4, Рівненській – 3,1, Станіславській – 1,6, Тернопільській – 3,1 га [486,с.259]. Їм не вистачало реманенту, тягла. Наприклад, після розподілу поміщицької худоби на Тернопільщині залишилось 99 240 селянських господарств, що не мали коней [486,с.220]. Подібна ситуація була у всьому західному регіоні України. Тому велика кількість селян була поставлена в такі умови, що неспроможна була самостійно вести господарство.

Восени 1939 р. перед владою постала нова проблема – хлібозаготівельна криза. "Запаси Львова і повітів, що належать до львівського воєводства, є майже вичерпані", – доповідало 9 жовтня 1939 р. своєму керівництву Львівське міське тимчасове управління [239,арк.88].

Тимчасові управління, стосовно налагодження постачання міст і містечок продукцією сільського господарства, зіткнулися із недосконалою фінансовою системою, а також з втратою довіри селян до польського злота як платіжного засобу. Селянство не хотіло продавати свою продукцію за грошові знаки неіснуючої держави, за фіксованими довоєнними цінами й наполегливо вимагало справедливих розрахунків із гуртовими заготівельниками, кооперативними установами "Центросоюз", "Маслосоюз", "Сполем", "Хема" та ін., які виступали від імені влади. Обмежені у фінансових і матеріальних засобах кооперативи не могли конкурувати зі спекулянтами (дрібногуртовими) і частинами

Червоної армії, які могли запропонувати вищу ціну. Їхню діяльність суттєво обмежували селянські комітети. Вони часто без належних причин забороняли вивозити продукти, вже придбані кооперативними осередками [236,арк.107-110,113,114].

У січні-березні 1940 р. влада приступила до організації колективних господарств. Перший колгосп виник у січні 1940 р. в с.Уховець Ковельського району Волинської області. Ініціаторами його створення виступили селяни-бідняки Михайло Ілюш і Олександр Трофимук. Головою правління став Михайло Васюта, який не мав хліборобської жилки, а постійно політикував [323,15 лют.]. Уже в квітні 1940 р. на Волині організовано 148 колгоспів [548,с.103].

У Станіславській області перший колгосп був організований у с.Буківна Тлумацького району, до якого увійшли 164 особи і мав 370 га ріллі, 77 коней, кілька десятків возів та плугів. Водночас виникають колгоспи в селах Стецева Снятинського, Міхальчому Чернолицького, Чернятині Городенківського, Чагарі Тлумацького районів. У с. Кобаки Косівського району колгоспу передали землі польських господарів. До кінця весни на Станіславщині налічувалося 27 колгоспів, які об'єднували 2919 селянських господарств і 5729 га ріллі [486,с.247,248;608,с.33,363].

Колгосп з 60 сімей бідняків і наймитів організовано у с. Заводовичі Городоцького району Львівської області. Житлові і господарські будівлі поміщиків, а також коні, корови, свині осадників стали власністю колгоспів с.Нетребе Рава-Руського, с. Лучиці Сокальського районів. В останній декаді квітня 1940 р. на Львівщині був 31 колгосп, у які входило 3 162 господарства. У Рівненській області 17 колгоспів об'єднували 1119 селянських дворів. На Дрогобиччині перший колгосп постав у с.Болехівцях [745,с.32].

На кінець травня 1940 року у західних областях України нараховувалося 180 колгоспів, у тому числі: Волинській – 27, Дрогобицькій і Львівській – по 31, Рівненській – 17, Станіславській – 27, Тернопільській – 50 [486,с.248,249;596,с.55].

Колективні господарства, які виникали взимку-весною 1940 року, були невеликими, в середньому на кожне з них припадало 224 га землі. В артільях було мало худоби, оскільки вони поповнювалися, головним чином, за рахунок найбільшого селянства, зокрема колишніх наймитів. Тому в колгоспах гостро бракувало тягової сили [486,с.251].

Спочатку колективізація сільського господарства здійснювалася на добровільних засадах. Щоб заохотити селян до вступу в колгоспи, режим створював сітку машинно-тракторних станцій (МТС). Вони організовувалися на базі садіб націоналізованих маєтків з найбільш забезпечених житловими та господарськими будівлями. Їм передавалися усі сільськогосподарські машини, знаряддя, реманент та кінний інвентар колишніх поміщицьких й осадницьких господарств [486, с.226].

Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У від 26 лютого 1940 р. зобов'язувала народний комісаріат земельних справ УРСР створити сто машинно – тракторних станцій: у Волинській області – 18, Дрогобицькій – 10, Рівненській – 16, Станіславській – 14, Львівській – 20, Тернопільській – 22. Для цієї мети зі східних областей відряджено відповідні кадри: 25 агрономів, 25 зоотехніків, 25 ветеринарів, 22 механіки, 25 старших бухгалтерів, 96 трактористів, 50 комбайнерів [548,с.107].

У 1939-1940 рр. було організовано 198 ветеринарних лікарень, 153 ветеринарно-фельдшерських пункти, 14 ветеринарно-бактеріологічних лабораторій. У Західній Україні функціонувало

510 ветеринарних і 202 зоотехнічні установи та 60 контрольно-насіннєвих лабораторій [486,с.226].

Із східних областей було прислано трактори та іншу сільськогосподарську техніку, переважно браковану. Керівники східних областей України, виконуючи рознарядку партійних і державних органів, віддавали не найкращу сільськогосподарську техніку [574,с.336].

У 1941 р. в Західній Україні діяло 209 МТС, які мали 2476 тракторів і 12 комбайнів [363, с.199; 587, с.39,40]. Розподіл техніки по областях висвітлює таблиця 3.2 [486,с.253] :

Таблиця 3.2

Назви областей	Тракторів	Автомашин	Комбайнів	Плугів	Сівалок	Культиваторів	Луцильників
Рівненська	316	30	2	275	130	175	186
Волинська	328	30	2	296	103	113	164
Тернопільська	414	38	2	359	166	228	229
Львівська	352	33	2	290	142	190	225
Станіславська	266	25	2	220	100	139	135
Дрогобицька	184	17	2	132	68	95	100
Разом	1860	173	12	1572	709	940	1039

Однак сподівання на МТС не виправдалися. Вони працювали погано, не виконували своїх зобов'язань. Про діяльність Печихвостівської МТС Львівської області в одному із документів стверджувалося: “Не зважаючи на те, що керівництво МТС одержало від Обласного Земельного Відділу серйозну пересторогу за наслідки минулого року, коли через погану роботу план тракторних робіт 1940 р. був виконаний лише на 49,8% та перевитрачено пального матеріалу на транспортних роботах 3771

кг, МТС з початку польових робіт 1941 р. продовжує практику минулого року” [574,с.336]. Подібні результати були характерні для багатьох МТС. 1940 р. їхньою допомогою змогли скористатися лише 478 колгоспів і 120 тис. селянських господарств, зокрема: у Тернопільській області – 42 тис., Львівській – 40 тис., Рівненській – 18 тис. У той же час в регіоні нараховувалось до 1,5 млн. одноосібників [301,5 груд.;960,с.6;257,арк.19].

Колективізація сільського господарства проходила дуже повільно. Селяни не бажали йти до колгоспів, незважаючи на те, що колгоспникам надавалися пільги, технічна допомога тощо [538, с.214]. Ставлення селян до колгоспів чітко висловив житель с. Тристеня Рожичанського району Волинської області В.Абрамчук, який 2 листопада 1940 р. відкрито заявив: „Ні, мене не вговориш вступити до колгоспу, тому що колгоспи є справжня панщина” [548,с.103].

Зі свого боку, радянська влада не наполягала на різкому збільшенні кількості колгоспів. Вона здебільшого турбувалася про зміцнення захисту своїх кордонів. Важливішим для радянського режиму було встановлення контролю над потенційно ворожим йому суспільством [538,с.214].

У травні 1940 р. XV з’їзд КП(б)У поставив перед компартійними органами західних областей завдання прискорити організацію колгоспів [333, с.948]. Відтак активізувалася пропагандистська діяльність, екскурсії селян в колгоспи східних областей. У західні області було відряджено бригади пропагандистів і лекторів, письменників і діячів культури: О.Довженка, О.Корнійчука, А.Малишка та інших [724,с.99;745, с.43]. У с.Братишів Тлумацького району Станіславської області агітацію проводили 35 членів партійно-радянського активу, однак селяни протестували і вперто не йшли до колгоспу [555,21 серп.].

Активний учасник українського визвольного руху на Закерзонні Іван Кривуцький із с.Аксманічі Дрогобицької області, що в післявоєнний період перейшло до Польщі, пише: “ Після одних зборів, на яких було порушене питання про створення колгоспу, ніхто навіть слухати не хотів - люди розійшлися, а в сільраді залишився лише "штаб": Щербак, Кайдик, Дицьо, Чучко, і мені теж запропонували лишитись. Усі три думають, що робити. Чучко мовчить, а я слухаю. Кайдик, найактивніший, пропонує забрати в людей городи – найкращі ділянки землі за дорогою проти хат - під колгосп...

– Якщо заберете городи, то люди на другий рік почнуть від голоду вмирати..., – кажу Кайдику.

- А якже ти думаєш колгосп створити? Тільки так. Ніхто добровільно не піде - це всім зрозуміло. Федечка, Труша (заможних селян. – М. С.) і ще кількох – на Сибір, частина здохне з голоду, а інші підуть до колгоспу” [432,с.24].

Політику колективізації підтримувало лише найбідніше селянство, тоді як основна його маса не виявляла жодного бажання працювати на нових господарів. Так, у колгоспі села Холеневичі Волинської області було 63 члени, з них 85 відсотків склали колишні наймити і бідняки [167,арк.122]. Подібна ситуація простежувалася у всьому західноукраїнському регіоні.

Згідно директивної вказівки РНК СРСР місцеві органи влади у 1940 р. провели облік “куркульських господарств”. До них було віднесено 25 992 господарства. Після розгляду скарг і уточнення це число зменшилось до 21107. По окремих областях вони розприділялися так: Волинській – 3545, Дрогобицькій – 2019, Львівській – 3270, Рівненській – 2875, Станіславській – 4855, Тернопільській – 4543 [486,с.236].

Щоб змусити їх вступити до колгоспу, влада почала використовувати податковий прес. Улітку 1940 р. одноосібні господарства сплачували на користь держави: за корову 60 карбованців, за коня 120, а за гектар землі 50. З кожного гектара селянин мав здати державі 90 кілограмів зерна. Ціна встановлювалася символічна – 5-6 карбованців за центнер, а на ринку вона була 120-180 карбованців. Крім того, власники селянських господарств до 2-х га зобов'язані були поставити державі 20 кг м'яса (6-7 копійок за кг), а 2-5 га – 50 кг і т.д. по висхідній [574,с.319]. Селянське господарство, що мало 12,8 га землі, пару коней, 4 корови, кінну молотарку, олійню, спорадично використовувало найману працю, сплачувало податок у сумі 13186 крб. [486,с.229]. Такі дії радянської влади підривали рентабельність одноосібного господарства, унеможливлювали його існування.

Податково-пільгова політика змушувала частину селянства вступати в колгоспи. На кінець 1940 р. в західних областях було створено 276 колгоспів, які об'єднували 21,3 тисяч селянських дворів [724,с.139]. Щоб поглибити розкол селянства за класовим принципом, комуністичний режим створював супряги, які, крім виробничих функцій, мали зорганізувати бідноту і спрямувати її проти середняків і “куркулів”. У 1940 р. на Дрогобиччині нараховувалося 36 тис. супрягів, на Станіславщині – 32 тис., на Львівщині – 38 тис., на Тернопільщині – 33 тис., на Буковині – 19 тис. супряг [912,с.148;745,с.29].

Весною 1941 р. більшовицька влада завдала чергового удару по заможних селянських господарствах, схваливши 24 березня 1941 р. постанову ЦК КП(б)У і Раднаркому УРСР “Про встановлення граничних норм землекористування на один селянський двір у Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Ровенській, Станіславській і

Тернопільській областях УРСР”. Землекористування одноосібних господарств для Дрогобицької, Львівської, Станіславської і Тернопільської областей обмежувалося 7 га. Але в районах : Славському, Стрийському, Хирівському (Дрогобицької області), Лопатинському, Радехівському, Сокальському (Львівської області), Косовському, Яремчанському (Станіславської області), Ланівецькому, Новосільському, Пігаєцькому і Шумському (Тернопільської області) норма землекористування на двір збільшувалася до 10 га [486,с.217].

У Волинській та Рівненській областях, в яких було найбільше придатних для землеробства земель, норма на один двір дорівнювала 10 га. У районах, де було більше землі, придатної для землеробства, – у Головнянському, Заболотівському, Камінь-Каширському, Колківському, Любешівському, Маневицькому, Рафалівському, Рокитнянському (Рівненської області) та в Жвбівському (Станіславської області) граничні норми на один двір встановлювалися 15 га [486,с.217].

Землі понад визначену норму передавалися, як правило, в земельний фонд колгоспів [347,с.43,44;486,с.217]. Дія цієї постанови поширювалася і на Чернівецьку область, де у селян було конфісковано 18389 га землі і передано в основному колгоспам [371,с.58,59].

З лютого 1940 р. радянська влада розпочала масову депортацію осадників та лісників. Їхнім родинам дозволялося брати із собою тільки речі першої потреби, а решта „все нерухоме майно, сільськогосподарський інвентар, домашні тварини – залишаються на місці”, тобто конфісковуються [871,с.10].

З квітня 1941 р. сталінський режим приступив до виселення заможних селян [871,с.8]. Микита Сало із Львівщини згадує: “Агітація вступу до колгоспів не мала результатів. Тоді уряд

вдався до насильства. Почали вивозити на Сибір заможних селян. Депортація проводилася грубо і жорстоко: під'їжджали до селянина, дозволяли взяти із собою необхідні речі в дорогу і дещо з продуктів харчування, вантажили на автомобілі або фіри і вивозили на залізничну станцію. Як правило, це відбувалося ночами. На станціях люди мерзли по кілька днів у товарних вагонах, доступ до рідних і близьких був заборонений” [647,с.289].

Мешканець селища Великого Любенья Львівської області Володимир Лига розповідає: “Назавжди закарбувались у моїй, тоді ще дитячій, пам’яті ці жахливі дні. На початку квітня, загримавши по-зłodійськи вночі у двері, увірвались до нашої хати оскаженілі чекісти і їхній комісар Скрипник наказав усім швидко збиратись. Мати, бабуся і нас троє дітей залились слізьми. Всі так перелякались, що не знали, які речі і харчі брати з собою. На збір давалось лише півгодини. Від плачу і крику прокинулися сусіди і почали збагатись, але конвоїри, не допустили нікого до нас. Бабуся, сховавшись поміж сусідів, зуміла втекти. Я взяв свою скрипку, вийшов ридаючи з хати. Тоді мене вхопив, як поліно, один із чекістів і кинув на воза, що стояв на вулиці із запряженими кіньми. Зібравши нашвидку деякий одяг і постіль, мати Катерина і старші від мене брат Роман та сестра Ірина під конвоєм теж сіли на воза. Тут же в супроводі конвоїрів під’їхали вози з сім’ями Наварських, Процаків, Гайдучиків і Валяшеків. До світанку нас відвезли за село. Деякі селяни, почувши плач і крик, позривалися зі сну, почали здоганяти підводи і хотіли передати нам на дорогу дещо з їжі. Тоді навпроти них вийшов комісар Скрипник, вихопивши з кобури пістолет, закричав: “Не підходить, а то буду стрелять!” [363,с.505].

За підрахунками істориків В.Парсаданової, М.Бугая, у 1939-1941 рр. було депортовано від 1 млн. 170 тис. до 1 млн. 250 тис.

осіб, тобто близько 10 відсотків населення краю [795,с.26;478, с.35]. За цей час заарештовано близько 60 тис. чоловік, з яких понад 50 тис. розстріляно або замучено в тюремних казематах [363, с.13]. На Буковині в довоєнний період радянська влада репресувала 30 тис. чоловік [850,с.86].

Польські історики визначають чотири етапи масових репресивних акцій із Західної України. На першому етапі, з 10 лютого 1940 р., вивозили осадників та державних функціонерів (200 тис.), на другому – з 13 квітня 1941 р. – заможних селян та родини військовиків (300 тис.), на третьому – з 6 червня 1941 р. – переважно біженців (240 тис.), на четвертому – у червні-липні 1941 р. – інтелігенцію, кваліфікованих робітників, залізничників (300 тис. осіб) [871,с.8].

Селяни, підпілля ОУН, греко-католицька церква, частково православне духовенство Буковини і Волині чинили спротив колективізації. У листівці ОУН зазначалося: “Українські селяни! Більшовицькі верховоди організовують колгоспи на те, щоб цілком знищити нашу самостійність, нас поневолити, цілком узалежнити від себе, а потім – знищити! На боротьбу проти колгоспів! Українські селяни! Колгоспи – наша смерть! Ми хочемо жити! Ні один до колгоспу! Українські селяни, чоловіки і жінки, молоді і старі! Всі на боротьбу проти колгоспів! Колгоспи - наша смерть!” [847,с.183].

Селянин А.Гладщук із с.Білашів, що на Волині, категорично відмовився усупільнювати коней і реманент. 20 жовтня 1940 р. він відверто заявив: „ У колгосп нічого не дам і бути в колгоспі не бажаю.” Житель села Грушівка Никифор Міщук агітував проти колгоспів: ”Колгосп для народу – ярмо на шию. Тепер у нас, у західних областях, народ буде вмирати з голоду, так, як умирав у східних областях. Наш український народ взяли під свій чобіт

Москва і євреї-комуністи. Не вірте комуністичній агітації, колгоспи не приведуть до заможного життя, а створять панщину” [548,с.103].

Щоб не підписати заяви про вступ до колгоспу, люди ховалися в льохах, ярах, лісах, вдавалися до різних хитрощів. Жінки, наприклад, стверджували, що заяви про вступ в колгосп підписали чоловіки, а земля і продуктивна худоба – їх власність, і тому вони відмовляються її віддати у колективне користування [574,с.335]. У с.Бишів Радехівського району Львівської області селянин розділив свою землю між членами сім’ї, тільки тоді вступив до колгоспу [486,с.246].

У селах почали вирізувати коней. У Рожищенському районі Волинської області за 15 днів листопада 1940 року здано на заготівельні пункти 66 кінських шкур. У Ратнівському районі за цей же період зарізали 28, в одному селі Пірванче Горохівського району – 22. Селяни збували коней за безцінь. У селі Біланів Ковельського району зарізано і продано на базарі 50 коней [548,с. 104].

Були на селі і самогубства. Так, у с.Коцюбинцях Копичинського району Тернопільської області бідняк Чемирис, якого силою заставили підписати заяву про вступ до колгоспу, повісився. У с.Васильківцях цього ж району селянин, після “добровільного” вступу до колгоспу, на очах місцевого начальства косою розпорів собі живіт [574,с.321,322].

Багато молодих людей йшли в ліси, створювали збройні загони і розгортали боротьбу проти радянської влади [527,23лип.;971,15 серп.;902,20 лип.]. Вони розправлялися з колгоспними активістами, енкаведистами, міліціонерами, головами сільрад, нищили колгоспне майно. У с.Вербиці Ходорівського району Дрогобицької області селяни вирубали колгоспний сад. У с. Мислятичі

Крукеничівського району при зведенні землі в один масив селянам не виділили її в іншому місці. Це призвело до того, що понад 200 жінок і чоловіків на знак протесту вийшли в поле і не дали працювати тракторам [548,с.104]. У с.Клевисько Самбірського району селяни спалили тваринницьку ферму.

У с.Реклинець Великомоствівського району Львівської області вбито голову колгоспу та сільради Д.Васька. У с.Видубів Козівського району Тернопільської області смертельно поранено сільського активіста [246,арк.7-10;246,арк.2,6,36;247,арк.44;638, с.754;745,с.37].

Отже, ще до початку радянсько-німецької війни в західних областях України селянство виступало проти колгоспів, чинило опір тоталітарній системі.

Радянська влада жорстоко розправлялася з непокірним селянством. У січні 1941р. у Львові відбувся “процес 59” над студентами, учнями середніх шкіл та священником Романом Берестом [852,с.90]. У Дрогобичі НКВС організував “процес 62” і „процес 39”. 42 чоловіки засудили до розстрілу, 21 – до 10 років, 24 – до 5-9 років тюремного ув’язнення, 5 – до заслання в Казахстан [363,с.11].

Новостворені колгоспи мали низькі виробничі показники. Урожайність зернових, картоплі та інших сільськогосподарських культур була гіршою ніж в індивідуальних господарствах. У 1940 р. колгоспи Львівської області збирали в середньому з одного гектара 89,6 центнера картоплі, приватні господарства - 107 центнерів [574,с.337].

Малопродуктивним було тваринництво. Кожний другий колгосп перевищував адміністративні витрати. Наприклад, заборгованість колгоспу ім. Ворошилова Угнівського району Львівської області у 1940 р. становила 14870 карбованців, колгоспу

“Червона Зірка” Новояричівського району - 19429 карбованців, що складало відповідно 16 і 20 відсотків від усіх грошових надходжень [574,с.339].

Зарплата колгоспників була символічною. 1940 р. колгоспи Львівщини в середньому на трудовень мали виплачувати 3,8 кг зерна, 2,7 кг картоплі і 1,95 крб. грішми, Рівненщини – 5 кг зерна, 5,2 кг картоплі, 1 крб. 90 коп., Станіславщини – 3,7 кг зерна, 6 кг картоплі, 9,3 кг соломи й сіна, 2 крб. У Дрогобицькій області середня вартість одного трудовеня дорівнювала 4 кг зерна, 4,5 кг картоплі, 1 крб. 50 коп. Але навіть цієї мізерної плати вони не були здатні дати селянам, оскільки мали велику заборгованість [574, с.339;486,с.256].

Трудова дисципліна в колгоспах була низькою. Селяни не хотіли задарма працювати. До кінця 1940 р. у Львівській області зі 9728 працездатних колгоспників не виробили норми 3200 і зовсім не працювали 535. У колгоспах Дрогобицької області під час жнив не виходили на роботу майже 40 відсотків колгоспників [205, арк.156;206,арк.140;250,арк.7]. У колгоспі ім. Ворошилова (с.Стрільче) Городинківського району Станіславської області із 280 працездатних на жнивах працювало лише 80 осіб [431,с.447]. Не більше як 30-50 чоловік із 200 виходили на роботу у колгоспі ім. Сталіна Любомльського району Волинської області [548,с.103]. Аналогічні факти мали місце в інших західних областях України [971,23 серп.].

За постановою уряду УРСР і ЦК КП(б)У від 26 лютого 1940 р. було організовано 180 радгоспів [724,с.138], поля яких займали простори панських і осадницьких земель. Їх стан порівняно з колгоспами був ще більш критичним. “У вересні 1940 року був я в радгоспі в Камінці-Струмелівій, – розповідає очевидець. – Його стан був гірший ніж мої найпесимістичніші передбачення: всі

посіви, які були ще на полі, були так страшно забур'янені, що майже їх не було видно. Більшість з них неможливо було навіть збирати. Подібні речі я обсервував теж в інших радгоспах, а саме в Кутах і в Мацошині” [574,с.328]. І далі продовжує: “Радгоспами керували обов'язково комуністи, які, крім знання марксизму, нічого іншого не знали. Їм були підпорядковані агрономи й зоотехніки, що переважно мали середню освіту, однак вони мали другорядне значення, бо вирішальний голос мали комуністи – директори” [574,с.328].

Про виробничі показники радгоспів у 1940 році свідчать такі дані. Середня врожайність з одного гектара жита озимого становила 6,7 ц, проса – 3,8 ц, пшениці озимої – 8,1 ц, вівса – 6,0 ц, ячменю – 7,5 ц, гречки – 3,1 ц, картоплі – 60,0 ц [574,с.329].

Колгоспи і радгоспи були нездатні засіяти всі поля. Багато їх пустувало. Все це зумовлювало незадоволення селян. Підпілля ОУН і Греко-католицька церква посилили антиколгоспну пропаганду. Розпочався вихід селян з колгоспів. У с.Оглядіві Лопатинського району Львівської області антиколгоспну пропаганду вів місцевий греко-католицький священник. Як наслідок колгосп покинуло 42 господарі. У с.Дубрівка Львівської області із 83 членів колгоспу заяви про вихід подали 36 селян. 40 чоловік заявили про свій вихід з колгоспу у с.Ляшки. Масовий вихід відбувся в селах Жашків Городоцького і Ордів Радехівського районів. У с.Давидовичі, забравши свого коня, вийшов із колгоспу селянин Палій. 32 чоловіки залишили колгосп у Мацеївському районі Волинської області. Повністю розпався колгосп у с.Кольники Мостиського району Дрогобицької області [574,с.335; 205,арк.154-156;249,арк.7-10;272,арк.130;486,с.246]. Подібне відбувалося у всіх західних областях.

У відповідь на ці процеси режим посилив репресії, що певною мірою стабілізувало ситуацію. У Дрогобицькій області на 1 січня 1941 року було 66 колгоспів, на 1 лютого – 141, на 5 березня – 201, на 10 квітня – 380, в яких нараховувалося 14 тис. селянських господарств, або 7,1 відсотка одноосібників [683,с.114]. До початку березня 1941 р. в Рудківському районі було створено 15 колгоспів, Дрогобицькому – 13, Перемишльському – 14. У той же час в Миколаївському – 3 колгоспи, Добромильському – 3, Турківському – 3. Це були невеличкі колгоспи. Так, у селі Якимовичі Комарнівського району до колгоспу записалося всього 15 господарств, у селі Криниця Мединицького району – 20 господарств [548,с.105].

На 1 квітня 1941 р. у Волинській області було 616 колгоспів, в яких об'єднувалося 38018 господарств, або 20,3 відсотка, усупільнено 228 178 га землі, в т.ч. ріллі – 138 208 га, або 19,4 відсотка [897,с.474]. У Рівненській області на 10 квітня налічувалося 465 колгоспів, що охоплювали 28 129 господарств. Процент колективізації селянських господарствах становив 13,4, по земельній площі – 15 відсотків [516,с.260].

На Тернопільщині у травні 1941 року було 532 колгоспи, які об'єднували 46 402 господарства, що складало до загальної кількості селянських господарств 15,3 відсотка та усупільненої землі 173 752 га, або 17 відсотків [486,с.260]. Виникли поодинокі села суцільної колективізації. Серед них – с. Веселівка Микулинецького, Мшанець Буданівського, Биків, Онишківці, Романів, Кордишів Шумського, Цебрів, Чистилів, Глядки Великоглибочинського районів [596,с.67;486,с.262].

Ріст кількості колгоспів у Львівській області наочно показує таблиця 3.3.

Таблиця 3.3

Колективізація сільського господарства
Львівської області [574,с.333,334]

Назви місяців	Кількість колгоспів		В них господарств		Кількість землі в гектарах	
	1940р.	1941р.	1940р.	1941р.	1940р.	1941р.
Січень	–	94	–	6,250	–	33,350
Лютий	4	151	256	9,318	1,583	44,373
Березень	28	240	2,371	13,975	13,553	62,374
Квітень	43	289	3,399	15,757	19,896	70,002
Травень	46	296	3,501	16,451	20,791	76,122
Червень	48	–	3,641	–	22,025	–
Липень	50	–	3,676	–	22,344	–
Серпень	57	–	3,905	–	23,421	–
Вересень	68	–	4,276	–	25,581	–
Жовтень	71	–	4,381	–	26,044	–
Листопад	71	–	4,381	–	26,044	–
Грудень	76	–	4,843	–	27,188	–

Станом на лютий 1941 року в Чернівецькій області діяло 10 колгоспів та 38 ініціативних груп. Усі вони створені в чотирьох низинних районах, тоді як інші не мали жодного. Напередодні війни на Буковині існувало 62 колгоспи, до яких входило майже 5 тисяч селянських господарств [514,с.107].

Як свідчить офіційна статистика, до початку радянсько-німецької війни в західних областях України було об'єднано в колгоспи 12,7 відсотка селянських господарств: у Волинській –

21,1, Дрогобицькій – 10,0, Львівській – 10,0, Станіславській – 11,3, Тернопільській – 13,5, Чернівецькій – 2,9 відсотка (див.табл.3.4).

Таблиця 3.4

Стан колективізації західноукраїнського села в довоєнний період [595,с.67]

Назва області	На 01.06.1941р.		
	Кількість колгоспів	% колективізації	
		За кількістю дворів	За кількістю орної землі
Волинська	663	21,1	22,3
Дрогобицька	325	7,8	8,0
Львівська	296	8,1	8,2
Рівненська	471	13,4	15,0
Станіславська	295	12,8	10,8
Тернопільська	529	14,8	18,0
Чернівецька	62	2,9	3,9
Всього по західному регіону	2651	13,0	13,7

Однак реальне число колгоспів було значно меншим, бо деякі колективні господарства існували лише на папері задля звітності [538,с.214]. Скажімо, у с.Користь Степанського району Рівненської області існував “паперовий колгосп”, в якому числилося 24 господарства. Селяни не усуспільнили основних засобів виробництва і продовжували вести одноосібне господарство. Про існування фіктивних колгоспів красномовно свідчить документ “Про підсумки розподілу прибутків по колгоспах за 1940 р.”, у якому підкреслюється: “Організація праці в окремих колгоспах

була поставлена на низькому рівні. В колгоспах не створено постійних рільничих бригад, а в них - ланок, в окремих колгоспах вони були створені тільки формально, тому в цих колгоспах був незадовільний вихід на роботу” [574;с.335,336]. Фіктивні колгоспи існували у Почаївському Тернопільській, Мацеївському районах Волинської областей та в інших місцях [596,с.57].

Таким чином, одноосібник був незручною і небажаною фігурою партійно-державного апарату, бо, маючи певний мінімум засобів виробництва, він неповністю залежав від державних структур, сам вирішував, що йому сіяти і що вивозити на ринок. Селянська сім'я виступала берегинєю національних традицій, зокрема у сільському господарстві. Тому замість неконтрольованих індивідуальних господарств радянські органи прагнули створити колгоспне виробництво – економічну основу тоталітаризму і тим самим знищити український національно-визвольний рух. Колективізація не відповідала інтересам селян, тому вони чинили опір режиму.

Радянсько-німецька війна перервала процес примусової колективізації західноукраїнського села. Під час фашистської окупації більшість колгоспів розпадалася, а частину з них гітлерівці перетворили на громадські господарства – “лігеншафти”, які дозволяли швидко та ефективно викачувати з окупованих територій необхідні для третього рейху продукти і сировину для військової промисловості та армії.

3.2. Соціально-політичні передумови суцільної колективізації

Улітку-восени 1944 р. Червона армія звільнила західноукраїнські землі від фашистів. З військовими частинами прибули чиновники для реанімації партійних, радянських та комсомольських органів. Протягом 1944-1945 рр. із східних

районів України та Росії прислано 80 тис. партійних, радянських, господарських працівників [802,с.31].

Відновлювана радянська система управління спиралася на репресивно-каральні органи. У зв'язку з тим запроваджувався новий адміністративно-територіальний поділ. У всіх областях створювалися невеличкі райони з розгалуженою сіткою партійного апарату та силових структур. Наприклад, на Волині нараховувалося три міста обласного підпорядкування та тридцять райцентрів.

Близькість того чи іншого населеного пункту до райцентру, в якому обов'язково був військовий гарнізон та осередок НКВС, давала можливість радянській владі розкручувати на повну силу боротьбу з національно-визвольним рухом. На той час саме партійні органи, працівники НКВС уособлювали радянську владу [708,с.28,29].

1945 р. при уряді УРСР було створено Раду допомоги, а при ЦК КП(б)У відділ по західних, Закарпатській, Ізмаїльській областях. Крім того, у кожному наркоматі республіки була посада заступника по західних областях [499,с.409;946,с.11]. Все це мало сприяти вкоріненню радянської влади в регіоні, де на підтримку місцевого населення годі було сподіватися.

Утвердження радянської репресивно-каральної системи було однією з найважливіших соціально-політичних передумов суцільної колективізації. Діяльність відновлених органів влади, у першу чергу, підпорядковувалася боротьбі проти збройних формувань ОУН-УПА, які чинили відчайдушний опір тоталітарному режиму, його соціально-економічним експериментам. Не придушивши національно-визвольний рух, більшовицька влада не спроможна була перейти до суцільної колективізації села, в якому проживала абсолютна більшість

населення. У свою чергу колективізація виступала інструментом знищення визвольного руху і утвердження соціально-економічної бази комуністичного тоталітаризму.

Восени 1944 р. збройна боротьба ОУН-УПА на теренах Західної України мала надзвичайно активний характер. Радянській владі дуже важко давались заходи щодо ліквідації визвольного руху. Це, з одного боку, пояснювалось тим, що саме на цей час збройні формування УПА з погляду оснащення і вишколу досягли "піку" своєї боєздатності. Високим був і моральний дух повстанців. Як писав у своєму звіті політвиховник УПА-Захід "Архип", "між стрільцтвом загально панує думка, що ми війну виграємо на 100 відсотків, і ніхто навіть не сумнівається, що своїм старим крісом без мушки він здобуде ворожого танка" [635,с.163].

З другого боку, в зв'язку з продовженням радянсько-німецької війни більшовикам не вдавалось зібрати такі сили, котрі б дали їм безперечну перевагу над ОУН-УПА. Численні операції НКВС-НКДБ проти визвольного руху у переважній більшості випадків давали невисокі результати. Радянська влада відчувала брак кваліфікованих чекістських кадрів, більша частина яких перебувала у діючій армії. З цього приводу перший секретар Дрогобицького обкому КП(б)У С.Олексенко 9 вересня 1944 р. доповідав ЦК КП(б)У, що більшість працівників органів НКВС-НКДБ, особливо середньої і низової ланки, це – „люди молоді, малодосвідчені, а боротьбу їм доводиться вести з вишколеними, маючими багаторічний досвід підпільної, диверсійної і шпигунської роботи організаціями націоналістів" [635,с.164].

Тому за розпорядженням Лаврентія Берії влітку 1944 року у західних областях було зосереджено понад 26 тис. солдат внутрішніх військ. Тільки на Львівщині діяли 4 бригади та кінний полк НКВС. Наприкінці 1944 р. у Західній Україні було близько

200 тис. солдат внутрішніх військ та винищувальних частин [773, с.315]. Від грудня 1944 р. до червня 1945 р. було здійснено 3 величезні каральні операції проти головних угруповань УПА силами кількох дивізій за підтримки артилерії, танків і авіації.

У січні 1945 р. в Західній Україні побував голова уряду і секретар ЦК партії М.Хрущов. Він провів у Львові кілька нарад з партійним і радянським активом та керівниками репресивних органів, на яких вимагав прилюдно вішати полонених повстанців, запроваджувати систему заручників, репресувати сім'ї учасників визвольних змагань [773,с.315].

Керували цим процесом партійні органи. “Ми заспокоїлись, – дорікав підлеглим 1945 р. секретар Львівського обкому І. Грушецький, – у лютому було убито 496, у березні – 326, а в серпні тільки 29. У Винниківському районі за останній місяць арештовано двох і ні одного не вбито, у Кам'яно-Бузькому – вбито одного, у Щирецькому – не заарештовано, не вбито жодного” [773, с.320,321].

На підставі ухвали НКВС СРСР від 5 квітня 1944 р. переселенню з України підлягали 2 тис. сімей оунівців [363,с.22]. Їх відправляли у Красноярський край, здебільшого у Норильський район на будівництво підприємств гірничодобувної промисловості. Відповідно до постанови Державного комітету оборони СРСР від 29 жовтня 1944 р. станом на 9 січня 1945 р. з України було вивезено на лісорозробки в Комі АРСР, Архангельську, Молотовську і Кіровську області 30 тис. спецпереселенців [363, с.209,210]. На початку 1945 р. було виселено 4744 родини оунівців, а до кінця цього ж року у зв'язку з розширенням військово-чекістських операцій на спецпоселенні вже перебувало 7393 сімей членів ОУН-УПА [339,с.398;340,с.299].

10 січня 1945 року ЦК КП(б)У ухвалив постанову „Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами в західних областях України”. ЦК КП(б)У визначив термін 15 травня 1945 року як остаточну дату ліквідації національно-визвольного руху у західних областях України. Обкоми повинні були щоденно звітувати ЦК скільки вояків і підпільників було вбито і заарештовано [361,с.120].

Однак партійні керівники уявляли бажане за дійсне. Спротив озброєного народу тривав. Для виправдання неспроможності одним ударом подолати повстанський рух, влада придумала трюк: від 1946 р. у партійних документах почали вживати поняття „залишки українсько-німецьких націоналістів у західних областях УРСР” [361,с.252].

Репресії посилювалися. Від 1 грудня 1945 року до 10 лютого 1946 року проти ОУН і УПА було проведено 15 562 операції, внаслідок яких знищено понад 4,2 тис. повстанців і підпільників, захоплено в полон і затримано понад 9,4 тис. чоловік, ліквідовано 130 збройних формувань [361,с.25].

У Дрогобицькій області на березень 1946 р. планувалося відселити повністю все населення сіл: Лісовичі, Рудники, Стрельбичі, Довге, Дем’янівка, Орів – 9078 осіб. Секретар Дрогобицького обкому С. Олексенко в доповідній записці на ім’я М.Хрущова вбачав у виселенні найперший засіб поборення національно-визвольного руху. Він стверджував: „Селяни, які будуть переселені в інші райони, стануть живими агітаторами за те, щоб слухалися влади, а не займалися бандитизмом” [638,с.194;378, с.392,520]. Не менш рішуче ніж Олексенко, був налаштований перший секретар Станіславського обкому Слонь, який вимагав “окремі населенні пункти, де багато бандитів і пособників – висилати.” В 1946 р. із західних областей України депортували

6650 осіб [333,с.189]. Загалом у 1944-1952 рр. кількома етапами у концтабори відправлено 171565 членів та прибічників ОУН-УПА [339,с.398;340,с.351].

3 березня 1947 р. секретаріат ЦК КП(б)У очолив Л.Каганович. 23 квітня 1947 р. він провів у Львові нараду секретарів обкомів, начальників управлінь МДБ, у якій брали участь 38 чоловік, зокрема голова Ради Міністрів УРСР М.Хрущов та міністр держбезпеки УРСР Савченко. Каганович вимагав посилити репресії [149,арк.147-168].

У постанові Ради Міністрів СРСР від 10 вересня 1947 р. передбачалося депортувати 20 тис. сімей із західних областей України для роботи на рудниках [363,с.292]. План був перевиконаний. Восени 1947 р. у рудну промисловість скеровано 31380 родин, або 60814 осіб [977,с.80]. У Чернівецькій області депортовано 616 сімей чисельністю 1635 чоловік, у тому числі в Путилівському районі відповідно: 89 і 266, Вижницькому – 199 і 530, Вашківцівському – 151 і 403, Заставнівському – 108 і 277, Кіцманському – 20 і 51, Садгирському – 21 і 46 [378,с.601].

28 листопада 1947 р. Міністр внутрішніх справ СРСР С.Круглов доповів заступникові голови Ради Міністрів СРСР Л. Берії: „Згідно постанови уряду із західних областей УРСР переселено 26460 сімей активних націоналістів і бандитів. У відповідності з постановою Ради Міністрів СРСР № 3214-1050с від 10 вересня ц. р. з переселених – 21197 сімей (61066 чоловік) скеровані на роботу у вугільну промисловість східних районів СРСР. Останні 5264 сім'ї або 15202 чоловіки скеровані в Омську область і використовуються на промислових підприємствах і в сільському господарстві” [363,с.294,295]. Всього протягом 1944-1952 рр. у віддалені райони СРСР із західних областей України

було депортовано близько 200 тис. родин, що становило приблизно 800 тис. осіб [799,с.336].

Репресії тоталітарного режиму щодо учасників національно-визвольної боротьби викликали адекватні дії УПА. Незважаючи на втрати – 9 тис. вбитими і близько 24 тис. захопленими, протягом 1945 р. загони УПА здійснили понад три тисячі збройних акцій: напади на низові радянські політичні і каральні структури, господарські об'єкти, залізничні станції, колії, телефонне сполучення, державні торговельні заклади, райцентри з метою визволення схоплених вояків УПА, активістів ОУН, сімей, призначених на виселення [514,с.53]. На Львівщині було вбито близько 5 тис. енкаведистів, бійців винищувальних частин, партійних, комсомольських і радянських функціонерів [799,с.337]. Радянські органи, по суті, існували лише в містах та містечках. На селі трималася незрима, але цупка влада ОУН-УПА [514,с.54].

Військові та каральні органи завдали значних ударів головним силам УПА. Нарком внутрішніх справ УРСР В.Рясний зазначав, що протягом 1944-1945 рр. унаслідок близько 40 тис. операцій було вбито 103 тис. і заарештовано 125 тис. повстанців, виявлено 83 тис. чоловік, які ухилялися від військової мобілізації [773,с.315].

Окремі села проголошувались “бандитськими” чи “бандерівськими”, прилюдно страчували повстанців, спалювали лісові масиви тощо [86,арк.29,30;101,арк.2;649,с.370;752,с.143]. 9-11 січня 1945 р. у мм. Дрогобичі і Стрию на людних місцях, перед очима тисяч зігнаних людей, було повішено 6 українських підпільників. Подібних прикладів багато [378,с.194;735,с.83,84].

Згідно постанови політбюро ЦК КП(б)У від 10 січня 1945 р. „Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами в західних областях України” було запроваджено комендантський час. У вечірні години селянам заборонялось зачиняти шторами

вікна, вільно пересуватись з одного населеного пункту в інший, залишати в хаті на ніч сторонніх осіб без дозволу сільради. На кожних два села призначався дільничний міліціонер [361, с.121,122].

У селах і хуторах уповноважені дільниць та десятихацькі контролювали поведінку селян, виявляли лояльних [708,с.113]. Щоб з'ясувати місце знаходження кожного мешканця, а відтак відшукати підпільників та повстанців у 1945 р. було проведено перепис населення [361,с.121]. У Дрогобицькій області виявлено 334 нелегали, в Чернівецькій – 4022, у Волинській – 7585. Вони поповнили велетенську армію спецпоселенців [64,арк.48].

Водночас почалась тотальна мобілізація сільських мешканців у Червону армію, на різноманітні новобудови у східні області України та Росії. Все це загострювало соціально-політичну обстановку на селі. Часто, отримавши повістку, люди переходили на нелегальне становище, приєднувалися до повстанських загонів [378,с.120,121;514,с.81].

Шляхом масових арештів та вбивств, а також примусового виселення радянські карально-реприсивні органи очищали територію західного регіону України від небажаних тоталітарному режимові осіб, насамперед активних учасників національно-визвольного руху та селян, які чинили опір колективізації й радянзації.

Партійне, радянське керівництво неодноразово зверталось до учасників національно-визвольної боротьби із закликом припинити опір та скласти зброю. Тим, хто прийде з повинною, обіцяли не тільки “захист” радянського закону, але й силоміць не втягувати до колгоспу [361,с.80-85,104-116]. Проте вимоги таких звернень не спрацьовували. В першу чергу із-за того, що вони зовсім не враховували мети українського визвольного руху. Крім того,

оунівська Служба Безпеки жорстоко карала тих, хто йшов на контакти з органами радянської влади [735,с.68-70].

Щоправда, окремі учасники підпілля не витримували важких випробувань, здавалися, але, як правило, не уникали жорстоких репресій. Так, за офіційними даними, протягом грудня 1944-січня 1945 рр. на Львівщині склали зброю близько 1,5 тис. осіб, у тому числі в Рава-Руському районі – 331 особа, Жовківському – 223, Львівському – 115 і т. д. Як зазначалося в інформації Львівського обкому партії, що була адресована ЦК ВКП(б), деякі з цих учасників підпілля заявляли: "Краще йти в Червону Армію, ніж знати, що наші сім'ї будуть репресовані" [457,с.41].

Прискоренню колективізації підпорядкувалася і пересельницька акція, яку здійснило радянське та польське керівництво у 1944-1947 роках. Усвідомлюючи неминучість втрати Західної України після завершення війни, шовіністичні сили Польщі докладали всіх зусиль, щоб у нових обставинах створити однонаціональну польську державу за рахунок депортації українців з Холмщини, Підляшшя, Надсяння та Лемківщини [871,с.15].

Сталінське керівництво цією широкомасштабною акцією хотіло знищити соціальну і матеріальну базу ОУН-УПА та створити "санітарний кордон". З цією ж метою Західна Україна очищалася від поляків, масові репресії проти яких було проведено ще у 1939-1941 роках [871,с.17].

Плани обох сторін були чітко сплановані і скоординовані. 9 вересня 1944 р. між урядом Радянської України та Польським Комітетом Національного Визволення (ПКНВ) підписано угоду "Про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території України" [1,арк.29-40;339,с.287-293]. Саме вона відкрила "зелене світло" злочинним діям радянської і польської влади.

З вересня 1944 по серпень 1945 р. відбувалося добровільне переселення. У цей період по селах почали свою роботу пересельницькі комісії, створені представниками УРСР та Польщі, які проводили агітацію за переселення. Проте місцеві жителі не поспішали залишити нажиті місця та зароблене важкою працею майно, крім того, вони боялися колективізації та сталінських репресій. Тому в русло добровільності переселення потрапляли переважно люди, господарства яких були знищені війною, малозабезпечені [469,с.435].

Але поруч з тим, з самого початку, було і протилежне. З моменту відновлення польської адміністрації в Холмщині, Підляшші, Надсянні, Лемківщині активізувалися антиукраїнські акції. Формування Армії Крайової (АК) спалювали і знищували десятки сіл, гинули тисячі ні в чому не винних людей. Протягом першої половини 1944 р. тільки в Грубешівському повіті на Холмщині було спалено 52 села та замордовано понад 4 тис. селян [796,с.421,422;339,с.246].

23 березня 1945 р. загін Війська польського і міліції обивательської числом 200 осіб провів облаву у с.Переводів. Зганяли людей до громадського будинку, били селян кілками, ланцюгами та прикладами гвинтівок. 50 із них погнали за село, 10 – пішки в тюрму Белза [782,с.184]. Серед найбільших втрат українського населення у цей період – загибель 400 жителів у Горайці, 540 – у Старій Люблінці. Загалом тільки у Ряшівському воєводстві від серпня 1944 р. до травня 1945 р. було знищено щонайменше 1000 українців [837,с.184].

До 1 березня 1945 р. в Україну із Закерзоння переселилося лише 81 тис. осіб [340,с.173]. Все ж більшість українців Закерзоння рішуче відмовилась залишити рідну землю, насиджені місця. Темпи переселення на початку 1945 р. різко зменшилися [339,с.390-392].

Відтак польська влада посилила терор. Свавілья і знуцання посилювалися. За допомогою війська, поліції, служби безпеки, шовіністичних загонів, Армії Крайової польський режим перетворив переселення у геноцид проти українського народу Закерзоння [339,с.484,485]. Польський дослідник Г.Мотика стверджує, що солдати ВП (Війська Польського) повсюдно грабували господарства, били мешканців, гвалтували жінок, палили будівлі, вбивали українських селян. Часто польські солдати чинили розбій під виглядом упівців [1005,с.285].

Очевидець нападу на село Модринь згадує : “... Біля години 10-ї вранці багато озброєних людей підходили до наших хат. Всі мужчини були з рушницями і кричали по-польськи: “Стуй!” Коли побачили люди озброєну банду, почали втікати на усі сторони. Напасники брали з господарських будинків коні і на конях здоганяли людей, стріляли і кричали: “Не пшепустіть ані єдиного, навет дзека!”, а кого доганяли - на місці вбивали. Одні з бандитів гнали і вбивали людей, інші підпалювали господарства і грабували” [340,с.254].

Мешканка села Івоздянки Марія Хомин – свідок цих подій розповідає: “Людей витягали з хат, прив’язували до дерев, парканів, вішали на стовпах, для забави вирізували їм на грудях тризуби і хрести, відрубували їм руки, перерізали горло. Мою знакому Катерину Риджиняк, яка вийшла заміж за українця, прив’язали до дерева біля хати, відрізали їй груди і дали ссати їх двом дітям-немовлятам. Ранком діти, як і мама, були мертві. Так само замучили її сестру Розалію. Тієї ночі загинуло 166 мешканців Івоздянки” [431,с.338]. Маховик репресій посилювався, набирав все більшої жорстокості.

За цих умов українці Закерзоння, врешті як і керівництво УПА та підпілля ОУН, зверталися до польської громадськості,

політичних та військових чиновників із закликом припинити взаємну ворожнечу, яка була корисною тільки ворогам двох народів, стати на засади визнання права кожного народу на самовизначення, національну і державну незалежність [96,арк.62-64;339,с.429-432,487-489,530-531].

У зверненні українських громадських і церковних організацій Холмщини і Підляшшя підкреслювалося: “Страшні, трагічні події, що ріками крові й полум’я пожеж заливають многострадальну Холмсько-Підляську землю продовж останнього часу, змушують нас, пастирів і світських людей, яких доля поставила на чолі організованого українського життя на цій землі, піднести свій голос протесту перед цілим культурним світом, а передусім перед людьми доброї волі (братніх по крові, а також в історії з’єднаних) народів українського і польського – голос порушеного сумління людського, голос обуреного розуму і почуття, голос розпачливого протесту й останньої перестороги для тих, що в засліпленні своєму роблять братовбивчу каїнову роботу на нашій землі” [356, с.422].

Водночас керівництво ОУН-УПА повело переговори з Армією Крайовою, щоб налагодити співробітництво у боротьбі проти спільних ворогів українського та польського народів. Відомо, що на завершальному етапі Другої світової війни, особливо після того, як на всій території України була відновлена радянська влада, відбувалася кардинальна зміна політики ОУН. Йшлося не тільки про загальну демократизацію її програми та організаційних засад, а й про концептуальне переосмислення шляхів досягнення кінцевої мети – здобути незалежну соборну українську державу. ОУН вважала, що після завершення війни український народ зможе реалізувати свою національну ідею у процесі здійснення “антибільшовицької революції”, в якій будуть брати участь всі

поневолені радянською імперією народи, в т.ч. й залежні від неї країни Східної Європи [652,с.209-211]. Саме в такому контексті велися переговори між УПА і АК. На жаль, вони не принесли бажаних результатів, бо поляки вимагали кордону по Збручу та Горині [652,с.224].

Радянське керівництво прагнуло не допустити поселення українців з Лемківщини, Надсяння, Підляшшя та Холмщини в західному регіоні України, де вирувала національно-визвольна боротьба. 1 листопада 1944 р. Микита Хрущов у листі до Йосипа Сталіна повідомив, що з 87700 українських родин 69000 передбачається скерувати у східні та південні області України і тільки 18264 – у західні [1,арк.121,122]. Тому в партійних документах настійно утверджувалася думка, нібито українці з Закерзоння виявляють бажання поселитися переважно в південних та східних теренах України. Задум був далекосяжний: розчинити їх у зрусифікованому середовищі та політично знешкодити. У цьому ж таки контексті представники влади нав'язували виселеним українцям ідею неминучого вступу в колгоспи та безперспективність одноосібної форми господарювання [83, арк.225-234].

Українці Закерзоння продовжували опір. Саме тому восени 1945 р. головний уповноважений уряду УРСР у справах евакуації порушив клопотання перед польським урядом про „надання військової допомоги у прискоренні масової депортації населення”. Відповіддю Варшави на це „прохання” став наказ трьом польським дивізіям примусово відселити українське населення з 50-кілометрової прикордонної смуги на територію УРСР. Процес відселення надалі супроводжувався вбивствами, пограбуваннями, мародерством. До них приєднувалися і радянські війська, брутально вривалися на територію “суверенної Польщі”, грабували,

арештовували, а то й розстрілювали саме українців. Як свідчать польські джерела, навесні 1945 р. загинуло до 10 тис. українців [739,с.316;513,с.573].

Показовою є доля с.Завадка Морохівська Сяноцького повіту. На нього нападали чотири рази. Польська солдатня вчинила страхітливі злочини. Так, селянці А.Максим вирізали м'язи вздовж лівої ноги від стопи до коліна, зламали ліву ногу вище коліна, зламали двічі праву ногу, поламали дві руки, розпороли кишечник, розбили голову; К.Томаш вирізали груди, порізали ноги, завдали 5 ударів штиком у живіт, М.Томаш вирізали ніс, язик, викололи очі; К.Іздебській перерізали горло. Село повністю спалили [638,с.211]. У холмських селах Нові та Старі Люблинці поляки замордували 130 українців, з них чимало повісили на плотах [436,с.299].

На захист українського населення стали вояки УПА. “Останнім часом, – підкреслюється в повстанському документі, – ми вживали мирних заходів, щоб привести до владження українсько-польських відносин та здержати шкідливу боротьбу між поляками і українцями на нашому терені. Розуміється, що ініціаторами цієї боротьби були завжди поляки. Ми вживали мирних заходів навіть тоді, коли розбещені польські банди, зложені з “обивательської міліції” цивільного населення і не рідко з “аківців”, виправляли по українських селах дикі оргії. Ми перестерігали усі міліції, а також закликали польських патріотів, щоб перестали звірський терор супроти українського населення, бо ми застосуємо оборонні і каральні акції. Одначе цих бандитів польського походження, які, зрадивши свій народ, запродалися кривавому Сталіну, не переконали розумні аргументи. При тому не упоминаємо і цього факту, що деякі станиці міліції дійсно перестали ці бандитські акції, але це виїмки. Більшість міліції, а також деякі польські бандитські села... не заперестали у звірський спосіб мордувати

українського населення, грабувати його майно і палити оселі. В тому часі, коли ми перестерігали міліції і апелювали до польського населення, щоб вплинути на цих викидьків і запроданців Кремля, - в цей час польські банди замордували 300 українців (мужчин, жінок і дітей) в селі Павлокові, понад 200 в сс. Сівчині і Березці, коло 200 осіб в Малковичах, понад 130 осіб в Берізці і Бахові; понад 115 осіб в Соколові, 9 осіб в Вільшанах та сотки в інших селах. При цих звірських мордах польські банди стосували нечуване звірство: виколювали живцем очі, вирізували вуха й язика, вирізували на шкірі хрести й тризуби, кидали живцем недомордованих людей в огонь, не поминаючи при тому вандальності жінок, старців і дітей” [95,арк.40,41].

У відповідь розпочалися відплатні акції УПА, повстанці посилили бойові дії. Вони нападали на каральні військові частини, поліцейські, спецслужбівські осередки, пересильницькі пункти, руйнували транспортну мережу, розганяли конвої, що супроводжували виселенців до залізничних станцій, спалювали села. З 15 квітня по 15 травня 1945 р. відділи УПА розгромили 20 станиць польської міліції, спалили польські села Борівницю, В'язовницю та покарали мешканців за участь у мордуванні українців у сусідніх селах, обстріляли гарнізони Війська Польського в Конюші, Брендьовичах. 10 жовтня 1945 р. на річці Сян у с.Постолові було спалено дерев'яний міст. У той же день було заміновано міст через Сян у Заріччі. 5 жовтня 1945 р. відділи УПА зайняли залізничні станції Кристинопіль і Сокаль-Забужжя. Вагони, призначені для вивезення населення, знищено, людей відіслано додому [837,с.184,188].

З польським населенням відділи УПА влаштовували збори, пояснювали необхідність змирення і спільної боротьби проти московського імперіалізму. Після роз'яснювальної бесіди

полонених відпускали на волю. Підібрані документи від польських вояків, що гинули в боях з УПА, відправлялися поштою їхнім родинам з висловленим співчуттям, з аргументацією, що не за Польщу, а за інтереси Москви загинув їхній родич [513,с.574]. Терористичні акції польського підпілля значно зменшилися, але повністю не припинилися, особливо на теренах, де діяли шовіністичні групи Народове Сіли Збройне.

Формування УПА розгорнули серед українців широку агітацію проти пересельницької акції. “Українці Холмщини, – вказувалося у зверненні УПА, – це ваша прадідівська земля, вона зрошена кров’ю ваших предків і вистелена їхнім трупом. За цю землю боролися українські хоробрі полководці та князі, на цій землі має свою столицю в місті Холмі король Данило. За цю ж саму Холмщину загинуло вже й тепер стільки людей. Пригадайте собі добре те, що діялося недавно, де ж ваші сини? Підіть на кладовище – побачите там їх свіжі могили. Ці зарослі могилки все вам розкажуть, вони тихо шептатимуть до вашого серця “тато, мамо, сестро, чому ти нас кидаєш, хто заквітчає наші могилки, якщо вас тут не буде”. Напевно, коли почуєте їх голос, то не покинете вже своєї рідної землі, а будете її боронити, в крайності віддасте своє життя на жертівнику Батьківщини” [94,арк.245,246;339,с.514,516].

Виселення українців з Польщі до Радянської України затягнулось до літа 1946 р., але так і не було завершене повністю. Всього було депортовано 482 тис. чоловік, в т.ч. 63 відсотки (80 тис.) у західні і 33 (42 тис.) у східні області України [107,арк.25; 340,с.176]. У Волинську область евакуювали 6498 родин, що становило 33616 чоловік, у Дрогобицьку – відповідно: 8073 і 33614, у Львівську – 14955 і 57450, у Рівненську – 4682 і 17102, у Станіславську – 5158 і 19749, у Тернопільську – 41105 і 173360 [340,с.176].

Оскільки в Закерзонні залишалося ще багато українців, польська комуністична влада із санкції сталінського режиму у квітні-липні 1947 р. провела операцію “Вісла”. Формальним приводом для початку цієї репресивної акції стала загибель у березні 1947 р. у бою з формуваннями УПА заступника міністра оборони Польщі К.Сверчевського. Одразу після цієї події польським керівництвом було прийнято рішення про виселення українців і членів змішаних українсько – польських сімей з Посяння, Лемківщини, Холмщини, Підляшшя і поселення їх у повернутих Польщі від Німеччини західних та північних землях з обов’язковим розпорошенням серед польського населення [469, с.436].

Репресивна акція була скоординованою на міжнародному рівні. Було підписано військову угоду між СРСР, Польщею та Чехословаччиною, яка фактично узаконила безперешкодний перехід радянських та чехословацьких військ через кордони цих країн для розгрому збройних формувань УПА. З Львівської області передислоковано танкову дивізію. Уряд Чехословаччини вислав гірську бригаду. Водночас відділи НКВС та чехословацької армії заблокували східні та південні кордони Польщі [390, s.89,90,108,159,362].

17 тисяч солдат, поліцаїв і агентів служби безпеки силоміць депортували 36 тис. родин українців Закерзонського краю, що, за різними підрахунками, складало від 145 до 160 тис. осіб і розпорошили їх на “землях одзисканих” [871,с.25]. Українців розселили невеличкими групами на території 9 воєводств і 71 повіту. У Щецинському воєводстві українці склали 8,2 відсотка від усього населення, Вроцлавському – 5,9, Гданському – 4,7, Познанському – 3,7 відсотка [316,25 лют.].

У ході операції „Вісла” до 31 липня 1947 року було убито 655 і взято в полон 1466 членів і прихильників УПА та ОУН. Співробітниками Міністерства громадської безпеки до 31 вересня 1947 року заарештовано 2274 українців, звинувачених у належності до збройного підпілля. Для непокірних, крім таборів у Явожно і Освенцімі, створювалися спеціальні військові суди. За неповні чотири місяці суддівськими „трійками” засуджено 315 українців, з них 173 – до страти. Всього ж засуджено до смертної кари 342 українці [976,с.64].

Згідно з радянсько-польською угодою від 9 вересня 1944 р. розпочалося переселення із Західної України до Польщі поляків, а також євреїв – колишніх польських громадян. Багато поляків не виявляло бажання евакуюватися з СРСР у Польщу. Частина з них під впливом польського еміграційного уряду в Лондоні надіялись на повернення західноукраїнських земель до Польщі. Не поодинокі були факти, коли поляки свою відмову виїхати у Польщу обґрунтовували важкими там умовами для життя, а також незадовільним ставленням до переселенців з України [339,с.337].

Однак, незважаючи на це, у примусовому порядку до 1 вересня 1946 р. було переселено 305 226 родин, або 873 478 осіб [102, арк.191,192]. У ході евакуації вивезено 23,1 тис. голів коней, 60,3 тис. – великої рогатої худоби, 6,6 тис. – свиней, 17,2 тис. – овець і кіз, а також 26,3 тис. знарядь для обробки землі, 767 сіялок, 3,2 тис. збиральних машин. Переселенці вивезли також: 1,2 млн. ц продуктів, у тому числі понад 690 тис. ц зернових [457,с.44].

Згідно Угоди від 10 липня 1946 р., підписаної у Москві між СРСР та Чехословаччиною, розпочалося переселення волинських чехів до Чехословаччини, а українців Словаччини до Радянського Союзу. 2 лютого 1947 р. із Луцька виїхав перший ешелон волинських реемігрантів, а 9 травня 1947 р. – останній, сотий, який через 2 дні прибув до

Чехословаччини. На тому закінчилася волинська акція, внаслідок якої 10 912 родин і 33 101 особа повернулися на свою історичну батьківщину, а на Волинь переселилася 2 841 українська родина з 12 401 особою з Чехословаччини [962,с.87].

Таким чином, в результаті злочинної акції радянської, польської та чехословацької влади було тотально виселено із споконвічних українських земель одну із найбільш національно свідомих гілок українського народу. Все це значно послабило визвольний рух українців, який мав антиколгоспну спрямованість. Так була зроблена ще одна спроба знищити УПА на Закарпатті.

Оскільки тоталітарний режим нарощував потуги, тому командувач УПА генерал Р.Шухевич наприкінці 1946 р. отримав від Української Головної Визвольної Ради (утворена влітку 1944 р. і була політичним центром національно-визвольних змагань) директиву про докорінну реорганізацію повстанської армії. У зв'язку з тим, що сподівання на американо-радянську війну не справдилися, частина армії демобілізувалася, а решта була відправлена на Захід. У підпіллі залишалися найбільш стійкі і витривалі. "Починаючи з 1946 р., – писав провідний ідеолог УПА Петро Полтава, – український визвольний рух в СРСР почав переходити від форми широкої повстанської боротьби до форми боротьби глибоко підпільної..." [799,с.337].

Учасниками цієї боротьби були не тільки вчорашні вояки УПА, але й добровольці-підпільники, молодь, особливо студентство та селяни. Підтримувала їх греко-католицька церква, яка мала значний вплив на селянство [649,с.369;209,арк.28-32]. Тому радянська влада будь-що прагнула її знищити.

Українська греко-католицька церква (УГКЦ) нараховувала 4440 храмів, мала власну духовну академію, п'ять семінарій, дві школи, 127 монастирів. У церкві, яку очолював митрополит,

служило 10 єпископів, 2950 священників, 520 ієромонахів, 1090 ченців, 540 семінаристів. УГКЦ видавала щотижневі газети, шість часописів [118,арк.274;535,с.83;378,с.739].

Вона була національною, активно підтримувала повстанський рух. У доповідній записці Львівського обкому партії повідомлялося: „Яворівський КП(б)У доводить до відома, що попи в селах Залужжя та Селиська проводять антирадянську пропаганду, розповсюджують брехливі вісті серед селян. Піп села Залужжя Федишин прийняв у себе громадян Любачівського району (Польща). Після бесіди з ними поширювалася чутка, що нібито Америка оголосила війну Радянському Союзу, що скоро Радянської влади тут не буде і тому подібне...

Піп села Селиська, будучи міцно зв'язаний з бандами (син попа в банді), веде пропаганду за створення самостійної України, за підтримку банд, які „борються проти пришельців на нашу землю”.

Сільрада села Селиська провалює лісовивозку, здачу грошей на позику і інші державні зобов'язання.

Піп села Прилбичі і його син, по доносах самих бандитів являються організаторами УПА: піп – бандерівського госпіталю, а його син – начальником цього госпіталю. Піп і син затримані” [208, арк.168].

1 листопада 1944 р. помер митрополит Андрей Шептицький, і це стало сигналом для наступу проти УГКЦ. Весною 1945 р. у Львові, Станіславі, Тернополі арештовано провідних представників греко-католицького духовенства, серед них – митрополита Й. Сліпого, єпископів М.Будку, М.Чарнецького, Г.Хомишина, І. Лятошинського [455,с.50].

З ініціативи НКВС була підготовлена “самоліквідація” Греко-католицької церкви. Керував цією акцією працівник органів

безпеки Г.Карпов. Він розробив конкретний план знищення УГКЦ, який надіслали Сталіну, Молотову і Берії. У ньому передбачалося створити Львівсько-Тернопільську православну єпархію, передати православній єпархії уніатський кафедральний собор у Львові, зміцнити Почаївську православну лавру, організувати ініціативну групу та оголосити розрив з Ватиканом і перейти на православ'я. Сталін власноручно підписав цей план [97,арк.97-100;354,с.259-261;799,с.331].

Для інсценізації “добровільного” об'єднання УГКЦ з РПЦ було створено ініціативну групу у складі настоятеля Преображенської церкви у Львові Г.Костельника, пароха з Нижанкович та генерального вікарія Перемишльської єпархії Дрогобицької області М.Мельника, пароха міста Копичинці і декана Гусятинського деканату Станіславської єпархії А.Пельвецького [638,с.220,221].

18 червня 1945 року, за вказівкою уряду, діяльність ініціативної групи була санкціонована уповноваженим Ради у справах Руської православної церкви при РНК УРСР П.Ходченком. У відповіді на заяву греко-католицьких священників П.Ходченко повідомляв, що ініціативна група санкціонувалася як єдиний тимчасовий церковно-адміністративний орган, якому надавалося право керувати греко-католицькими парафіями в західних областях України та здійснювати возз'єднання з Православною церквою. При цьому члени групи повинні були надсилати уповноваженому Ради у справах Руської православної церкви списки деканів, священників і настоятелів монастирів, які відмовлялися підлягати юрисдикції ініціативної групи [97,арк.128-129].

Робота щодо розкладу Греко-католицької церкви велася в різних напрямках. Уже протягом 1945 року місцевий уповноважений Ради у справах Руської православної церкви закрити два греко-католицькі храми у Волинській області. Після арешту верхівки

уніатського духовенства прийшла черга рядових священиків: найбільш непокірні з них вистежувались і затримувались. Розгорталася широка пропагандистська кампанія, спрямована проти унії, на підтримку православ'я. У рамках цієї кампанії поширювали брошуру о.Г.Костельника "Апостол Петро й римські папи, або Догматичні підстави папства", а також статтю В.Росовича „З хрестом і мечем”, які дискредитували Греко-католицьку церкву [354,с.262-267;457,с.67].

У липні 1945 року уповноважений Ради в справах Руської православної церкви при РНК УРСР по Дрогобицькій області повідомляв, що від 41 греко-католицького священика надійшли заяви про приєднання до ініціативної групи. В інших областях регіону також збиралися аналогічні заяви, йшла підготовка до остаточної ліквідації Греко-католицької церкви.

На початку 1946 року ініціативна група, посиляючись на бажання віруючих і духовенства, порушила клопотання перед урядом УРСР про дозвіл на скликання собору Греко-католицької церкви. Керівник групи о.Г.Костельник надіслав листа голові Львівського облвиконкому М.Козиреву, в якому просив дозволу на проведення цього собору 7-10 березня 1946 року. На соборі планувалося вирішити питання про ліквідацію Берестейської унії 1596 року і возз'єднання з Руською православною церквою.

Значна частина населення насторожено, а то й відверто вороже поставилася до діяльності ініціативної групи. Спроби схилити цю частину віруючих у православ'я залишалися безрезультатними. Те саме можна сказати про священиків: чимало з них, незважаючи на тиск, примус, погрози, не відступали від своєї віри [354,с.269-276,286-291,296-300].

Підпілля спробувало призупинити діяльність ініціативної групи „возз'єднання” з Руською православною церквою на чолі з Г.

Костельником. У с.Туря Стрілківського району Дрогобицької області повстанці провели збори, де закликали селян дотримуватися батьківської віри. Серед священників, що приєднувалися до ініціативної групи, підпілля поширювало наказ із забороною виконувати релігійні обряди. Священик повинен був у певний термін покинути місце проживання і податися до райцентру. Давали себе реабілітувати: повернути посвідку приєднання до ініціативної групи і заявити перед парафіянами, що розірвав всякі зв'язки з православ'ям, ініційованим Г.Костельником. У разі не виконання цього наказу, до священника вживалися заходи екзекутивного характеру [378,с.549,550;638, с.200,201].

8-10 березня 1946 року у Львові відбувся собор, на якому було 216 делегатів від духовенства, 19 мирян і делегація Московської патріархії. Під натиском НКВС собор "скасував" Берестейську унію. Делегати ухвалили також звернення до духовенства й віруючих Греко-католицької церкви, в якому закликали їх до возз'єднання з Православною церквою. Після цього на собор прибув екзарх України, митрополит Київський і Галицький Іоанн з делегацією Московської патріархії. До Львова телеграфував предстоятель Руської православної церкви, який благословив труди собору [354,с.320,322;457,с.69].

У 1946 р. була також ліквідована Греко-католицька церква на Закерзонні. Польські урядові чиновники намагались використати авторитет церкви в своїх інтересах. Влада вважала, що всі українські священники повинні виїхати з Польщі разом з парафією. Якщо священники залишалися, то їх вважали серйозною перешкодою для добровільної переселенської акції в УРСР. На Великдень 1946 р. у Закерзонні польські священнослужителі за підтримкою війська забрали з українських церков ризи, ікони та

інші речі. Культові споруди перетворили в магазини. Перемишльського єпископа Й.Коциловського та багатьох священників репресували [420,с.95;360,с.14;560,с.20].

У цей же час влада розгорнула наступ проти Греко-католицької церкви на Закарпатті. Наприкінці війни Мукачівська єпархія налічувала 433 священники. Місцевий єпископ перебував в Ужгороді, де діяла також Духовна академія. Після Львівського собору посилювались переслідування уніатського духовенства на Закарпатті, зокрема заарештовано отців А.Азарія, Т.Дурневича, М.Мукулу, І.Міню, М.Монді, І. Поповича, С.Уйгелі, К.Феделеша, звинувачених у співпраці з ворогами та "буржуазними націоналістами" [457,с.71].

Уповноважений Ради в справах релігійних культів у Закарпатській області А.Агафонов пропонував: підібрати 2-3 греко-католицьких священників і 2-3 авторитетних віруючих, що співчують православ'ю та бажають до нього навернутися, допомогти організувати із них ініціативну групу. При переході хоча б двадцяти уніатів до православ'я негайно передавати їм церкви [457,с.71].

Однак створити ініціативну групу не вдалося, значною мірою завдяки зусиллям єпископа Т.Ромжі. Тож влада вирішила знищити владику, використавши для цього спецслужби. Один з керівних працівників МДБ СРСР П.Судоплатов підтвердив, що за пропозицією М.Хрущова, яку підтримав Сталін, Міністерство держбезпеки УРСР організувало замах на єпископа Теодора (Ромжу), який "активно опирався приєднанню греко-католиків до православ'я" [772,с.180,181].

27 жовтня 1947 року, відправивши літургію в церкві с.Лохове, владику повертався до Ужгорода. Сестра Теофіла, що стала свідком цього злочину, розповідала: священнослужителі „виїхали на кареті

з села, за ними повільно вирушила вантажівка. Перед селом Іванівці, коли карета спускалася з невисокої гірки, „студебекер” набрав швидкості й з розгону вдарив у карету”. Важко пораненого єпископа привезли в Мукачівську лікарню, туди ж потрапили постраждалі священники Д.Бачинський, А.Березней, теологи М. Бугір, М.Маслей, а також селянин-кучер, який віз їх до автобусної зупинки.

Про завершення операції, організованої МДБ СРСР, відверто повідав П.Судоплатов: за вказівкою найвищого політичного керівництва "в Ужгород приїжджають Савченко і Майрановський, начальник токсикологічної лабораторії, з наказом ліквідувати Ромжу. Савченко і Майрановський розповіли мені, що в Києві на вокзалі, у своєму залізничному вагоні, їх прийняв Хрущов, дав чіткі вказівки і побажав успіху... Майрановський передав ампулу з отрутою кураре агенту місцевих органів безпеки – це була медсестра в лікарні, де лежав Ромжа. Вона й зробила смертельний укол" [457,с.71].

Після смерті єпископа Т.Ромжі, що сталася 1 листопада 1947 року, влада прагнула залучити на свій бік іншого провідного діяча Греко-католицької церкви – папського прелата О.Хіру, таємно висвяченого в єпископи. Проте він також відмовився зректися своєї віри і не приєднався до руху за "возз'єднання". На чолі греко-католиків краю став о.М.Мурані, який зайняв посаду капітулярного вікарія і до кінця боронив церкву. Роль закарпатського “Костельника” виконав І.Кондратович, якому погрожували розправою за співпрацю з угорським режимом. Він 28 серпня 1945 р. на Чернечій горі біля Мукачева проголосив про ліквідацію унії і „возз'єднання з російською православною церквою” [378,с.74; 457,с.72].

Відтак УГКЦ офіційно перестала існувати. Страх за свої сім'ї змусив багатьох священиків перейти у православ'я. Тих, хто відмовлявся, усували з парафій і, як правило, репресовували. Органи НКВС арештували і заслали на каторгу голову УГКЦ Й.Сліпого, 10 єпископів, 1400 священиків, 800 монахів, 200 – розстріляли [799,с.332;378,с.279-286;771,с.180].

Така ж доля спіткала і відроджену на Волині під час війни Українську автокефальну православну церкву. У перші місяці після звільнення України від німецької окупації її священнослужителів репресували [503,с.3-161;474,с.3-65].

Насаджена силою Російська православна церква довгий час не могла прижитися на західноукраїнських землях. Селяни відмовлялись від послуг російських православних священиків. Греко-католицька церква діяла у підпіллі і надихала селян на боротьбу з більшовицькою владою, яка нищила все українське.

Отже, всі ці акції мали на меті не тільки повністю знищити Греко-католицьку та Автокефальну православну церкви як релігійні і національні інституції, які охороняли український народ від денаціоналізації, але й психологічно зламати частину духовенства, змусити його до співпраці з різноманітними державними структурами і в такий спосіб значною мірою розчистити шлях для колгоспного ладу [799,с.332].

Для утвердження радянського режиму, а відтак колгоспного ладу, посилено в селах створювали озброєні загони “яструбків” – винищувальні батальйони (ВБ). На початку 1946 р. у західних областях діяло понад 2 тис. винищувальних батальйонів, особовий склад яких налічував 41700 чоловік [105,арк.116]. Щоправда, місцеве українське населення неохоче вступало у винищувальні батальйони. Відтак тоталітарний режим зробив ставку на поляків. У Тернопільській області на початку 1945 р. нараховувалося 4232

“бійців” ВБ. З них росіян – 248, українців – 1530, поляків – 2910 (54,4 відсотка), інших – 144. У деяких районах Тернопільщини частка поляків у ВБ сягала 80 відсотків. Орієнтація радянської служби НКВС на масове залучення поляків до “винищувальних батальйонів” негативно вплинула на й до того напружені українсько-польські відносини на рівні сільських громад і районів [735,с.84,85].

1 червня 1948 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову "Про покращення масово-політичної роботи, дальшого розвитку колгоспного будівництва і ліквідації залишків банд українсько-німецьких націоналістів у західних областях України" [361,с.324-341]. Згідно з цією постановою існуючі винищувальні батальйони реорганізовувалися в селах у групи охорони громадського порядку (ОГП).

Щоб залучити більше людей до винищувальних загонів, влада надавала їм всілякі пільги. Постановою ЦК КП(б)У Від 18 квітня 1945 року бійці винищувальних загонів звільнялися від виконання всіх трудових повинностей (лісозаготівлі, чергування у сільських радах, підвезення молока тощо). Місцеві органи влади зобов'язувалися виділяти для них різні промислові товари за низькими цінами. Дещо пізніше бійцям винищувальних загонів, які підлягали призову до війська, зараховувалася їхня діяльність у батальйонах, як служба в армії. Батьки „яструбків” звільнялися від податків. У випадку загибелі „яструбка” сім'ї виплачувалася пенсія. У 1946 р. членам винищувальних загонів було виділено на обмундирування з бюджету республіки 8 млн. карбованців [361, с.237-238;378,с.511,788;976,с.76].

За станом на 1 грудня 1948 р. у західних областях було створено 6343 групи охорони громадського порядку чисельністю понад 85 тис. чоловік, котрі мали на руках більше 50 тис. стволів

вогнепальної зброї [115,арк.68]. Однак радянська влада не довіряли “яструбкам”, часто забороняла їм носити зброю, бо більшість бійців не брали активної участі в радянській селі, не вступали в бої з формуваннями УПА [361,с.246-248].

Були випадки переходу винищувальних загонів в ряди УПА. Восени 1944 р. у Жовтневому районі Станіславської області вояками УПА стали 32 „яструбки” [87,арк.74-76]. У Хирівському районі Дрогобицької області “яструбки” вбили дільничного уповноваженого міліціонера Дерюгіна й акушерку Жамкову і повним складом перейшли до повстанців [101,арк.90]. У листопаді 1948 р. “яструбки” с. Жулино Стрийського району І.Турмас, І.Круцак, М.Гірієв передали свою зброю повстанцям [69,арк.3;361, с.363].

У селах Русилів та Балучин Краснянського району Львівської області, Спас Коломийського району Станіславської області та в багатьох інших “яструбки” підтримували зв’язки з повстанцями і надавали їм розвідувальну інформацію [208,арк.12-15;449,с.482]. Секретар Глинянського райкому партії Львівської області 24 листопада 1945 р. повідомляв, що “яструбки” його району категорично заявляють: “Робіть, що хочете, а я більше у ВБ не піду” [735,с.85].

Утвердженню радянської влади на селі мали також сприяти інсценізовані вибори до Верховних Рад СРСР, УРСР та місцевих органів влади. Як наслідок, в західних областях ще більш загострилась соціально-політична обстановка. Формування ОУН, УПА розгорнули масову пропагандистську роботу. У Відзові УГВР говорилося: “Селяни! Сталінським агентам мало відібраного від вас хліба, м’яса, молока, мало забраних від вас останніх копійок. Вони хочуть загнати вас у колгоспи, щоб зробити з вас рабів і злидарів... бойкотуйте вибори. Таким чином ви боретеся проти

сталінських колгоспів. Геть сталінську колгоспну систему! Хай живе заможний український селянин в українській державі!” [107, арк.176].

Боївки ОУН, УПА нищили списки виборців, лінії зв'язку, дезорганізовували роботу виборчих комісій. У партійному документі повідомлялося, що в с.Колобань Горохівського району Волинської області “на приміщенні сільської ради вночі зірвано вивіску і кольоровим олівцем на стіні написано – смерть Сталіну” [64,арк.22]. У Львівській області лише офіційно було зафіксовано 17 випадків, коли священики та селяни проводили різні акції, спрямовані на зрив виборів [745,с.119]. У райцентрі Жовква навіть вивісили плакат: “Смерть Сталіну! Слава УПА! Слава Степану Бандері!” [567,с.242].

У с.Монастирець Журавнівського району Дрогобицької області упівці, здійснивши обхід по квартирах учителів, комсомольців, бійців винищувального загону, попередили останніх, що у випадку агітації за вибори, їх чекає смерть. Далі в сільраді забрали списки виборців, плакати і покинули село [258,арк.46,47].

Відтак за тиждень до виборів у населені пункти західних областей додатково вводилися війська МВС. Вибори були позбавлені будь-якого демократизму: відбувалися на безальтернативній основі, не були допущені до балотування кандидати в депутати – представники опозиційних сил, списки кандидатів у депутати були складені компартійними комітетами, морально і фізично впливали на виборців. У с.Крушельниця Сколівського району Дрогобицької області виборців на дільниці били. Одна із селянок взяла бюлетень, змочила своєю кров'ю та кинула в урну зі словами: „Ось ваша демократія” [638,с.198]. Однак шляхом фальсифікацій до органів влади були приведені слухняні прибічники комуністичного режиму.

За умов наростання репресій командування УПА у 1948 р. знову реорганізувало свої підрозділи, створило самостійні відділи чисельністю 10-15 бійців. Це дозволяло їм завдавати більш дошкульних диверсійних ударів по структурах радянського режиму і одночасно зменшити свою вразливість від каральних акцій влади. Невеликі боївки УПА обирали за місце своєї дислокації віддалені садиби в горах, хуторах, криївки в лісах, на далеких полях, а також у сільських садибах. Збройні акції не припинялися, але їх кількість зменшувалася. Якщо 1947 р. було проведено 2068 акції, знищено 4404 чол., то 1948 р. – 1387, а знищено 910 [799,с.337].

З 1948 р. боротьба більшовицького режиму проти ОУН-УПА набула нових рис. Не відмовляючись від проведення військово-чекістських операцій, радянська влада першочергового значення стала надавати подальшому створенню і вдосконаленню діяльності спецгруп МДБ, поліпшенню якості існуючої і залучення нової агентури, здатної проникнути в середовище ОУН-УПА і підвести їх під оперативний удар переважаючих сил, посиленню розшуковик акцій з метою захоплення підземних бункерів, схронів та ін [635, с.50,51].

Працівників органів безпеки західних областей переводили на військовий стан. Кожне село в оперативних планах МДБ було поділене приблизно на 10 дворів і на таку ділянку вербували щонайменше двох сексотів [578,с.32;638,с.229]. Обіцялись грошові винагороди за допомогу при ліквідації лідерів та активістів підпільного руху. Так, за голову провідника Служби Безпеки на Сколівщині О.Мицика ("Донського") і відомого оунівця на Дрогобиччині І.Ярему ("Кармелюка") відповідно давали 60 і 50 тис. крб. [804,с.45;332,1 жов.].

З січня 1949 р. на теренах Західної України почали функціонувати збірні пункти для виселення "оунівських" родин. У

1950 р. їх було дев'ять. Через збірні пункти пройшло 14786 родин, або 51060 осіб [126,арк.213]. Згідно постанови політбюро ЦК КП(б)У від 5 вересня 1949 р. над арештованими учасниками підпілля розпочали проводити відкриті судові політичні процеси [361,с.376-379].

Перше таке судове засідання було організовано 19 жовтня 1949 р. у м.Сколе Дрогобицької області. У залі встановили радіомікрофони, а в місцях масової концентрації населення - на ринку, вокзалі, МТС - потужні радіорепродуктори. День судового слухання свідомо співпав із базарним днем у Сколе. Всі підсудні - Нелід, Мельник, Різник, Кмошик, Левкович, Заліщук, Голівець, Олійник змушені були визнати свою вину [227,арк.93-98]. Станом на 18 вересня 1949 року у Рівненській, Львівській, Станіславській, Волинській і Тернопільській областях було проведено 14 відкритих процесів. З 51 колишнього члена ОУН до страти засудили 24 [361,с.35].

Натиск на визвольний рух особливо посилюється після вбивства письменника Я.Галана (24 жовтня 1949 р.). Він немало прислужився радянській владі, то ж убивство відразу списали на "українсько-німецьких буржуазних націоналістів". Є підстави вважати, що його знищили за наказом радянських спецслужб [636, с.91-95].

Для підсилення спонуки виходу з лісу, з криївок, стомлених вояків, міністр держбезпеки УРСР Ковальчук видає наказ № 312 від 30 грудня 1949 р. Це була замаскована амністія. Вона обґрунтовувалася тим, що в ряді областей в колгоспи об'єдналися всі селяни, діти колгоспників щасливо вчаться, а нелегали пишуть своїм рідним, що в "банди" їх було втягнуто силою і обманом. Тому начальникам управлінь і відділів МДБ західних областей УРСР наказувалось: "...всіх учасників банд та нелегалів, у тому

числі бандерівських ватажків, що з'явилися з повинною, до кримінальної відповідальності не притягати" [837,с.349].

Цим особам надавалось право вільного вибору місця роботи і проживання, їхні сім'ї мали бути повернуті із заслання. Даний наказ мав на меті ще раз продемонструвати силу влади, допомогти їй у творенні колгоспів. З лісу деякі пішли, але найстійкіші залишилися [837,с.349].

Водночас війська блокували великі території, на яких діяло збройне підпілля. У 1948-1949 рр. проти повстанців було кинуте чотири дивізії МДБ, операцією керував міністр державної безпеки М.Ковальчук. Війська розпочали прочісування Карпат. На деяких теренах в цій акції брало участь від 1 до 5 тис. солдатів з пошуковими собаками. Мали місце численні сутички між військовими підрозділами та загонами повстанців, обидві сторони несли значні людські втрати [633,с.72].

Наприкінці 40-початку 50-х років ОУН-УПА діяли у неймовірно складних умовах. "В останні роки, – подається у звіті повстанців, – починається відчувати брак медикаментів, а далі й брак зброї та амуніції. Призбирані в час переходу фронтів запаси вичерпалися. Стверджені факти злочинного затруювання більшовиками медикаментів, які, на їх думку, мають потрапити до рук УПА, змушує до надзвичайної обережності при набуванні навіть найменшого медичного артикулу.

Зброю й амуніцію завжди здобувала УПА для себе на ворогові. Це не представляло особливих труднощів в часах оперування великими відділами УПА. Та з моменту переходу на оперування малими підвідділами ця справа дуже ускладнилася.

Надзвичайно складною справою стала в останніх часах і проблема прохарчування частин УПА. Посилена акція большевиків в 1951-1952 рр. довела до повної колективізації сільського

господарства й на західньо-українських землях. Це довело до жахливого зубожіння всього населення, внаслідок чого воно мимо найкращої волі не спроможне було своїми пожертвами харчових припасів задовольнити потребу УПА й збройного підпілля. Майже єдиним джерелом добування харчів, в виду цього, стали державні советські магазини та магазини большевицьких вельмож. Тільки ж, коли у попередніх роках справа прохарчування була журбою виключно господарських референтів УПА і, ще більше, клітин підпілля, СКВ, то тепер це стало одним із головних завдань збройних відділів. Збройні акції на більшовицькі магазини для придбання харчів стали враз поважною позицією в плянах боєвих дій УПА” [369,с.182].

До початку 50-х років велика кількість бійців і старшин загинула, в т.ч. Олександр Гасин, Петро Козак, Василь Сидор, Петро Полтава. 5 березня 1950 р. у с.Білогорща, під Львовом, у сутичці з енкаведистами мужньо загинув командувач УПА Роман Шухевич (генерал Тарас Чупринка). Його замінив полковник Василь Кук (Леміш), якого 1954 р. органи КДБ заарештували [369, с.183-185,364-370;752,с.188-194;638,с.249,253,259]. Боротьба пішла на спад, але не припинялась.

Про те, що підпілля діяло, свідчили численні факти. Навесні 1951 року Волинський обком КП(б)У констатував, що „в більшості районів ще продовжують діяти залишки розгромлених, але недобитих бандитських груп. Більше того, до цих пір існує майже в повному складі Ковельський окружний "провід ОУН" і керівні ланки оунівського підпілля в Цуманському, Ківерцівському, Камінь-Каширському, Берестечківському, Старовижівському, Головнянському, Любомльському, Оваднівському і Турійському районах” [457,с.507].

Свідченням того, що боротьба продовжувалася, є поява постанов політбюро ЦК КП(б) У: від 24 квітня 1952 року „Про посилення боротьби по остаточній ліквідації залишків банд українських буржуазних націоналістів у західних областях УРСР” та від 9 травня 1952 року „ Про заходи, вжиті членами Бюро ЦК КП України по наданню допомоги місцевим партійним і радянським органам західних областей УРСР у ліквідації залишків оунівського підпілля” [361,с.472,476-485].

І не випадково. Станом на 21 листопада 1953 року у західних областях України продовжували діяти 15 проводів ОУН (940 осіб), 32 підпільні організації і групи(164 особи), 106 окремих бойовиків, всього 310 осіб [344,с.27]. Керівництво ЦК партії змушене було визнати: „Не дивлячись на багаторічну боротьбу, до цього часу не ліквідовано націоналістичне підпілля, яке все- таки існує” [361, с.512,513].

Створюючи передумови суцільної колективізації, радянська влада у перші післявоєнні роки спрямувала головний удар проти заможної частини селянства. За даними фінансових і заготівельних органів, у 1945 р. в семи західних областях (без Закарпаття) налічувалось 65 тис. куркульських господарств. Вони становили 4,8 відсотка загальної кількості селянських господарств і володіли 13,8 відсотками земельних угідь. Близько 3 тис. дворів налічувалось на Закарпатті [74,арк.3]. Це були сильні господарства, які мали у своєму розпорядженні землю, пасовища, худобу, тяглову силу, господарський реманент, вміло та ефективно господарювали, виробляли основну долю товарного хліба.

Органи влади почали конфіскацію землі в господарствах, що перевищували встановлені державою норми землекористування. У Закарпатській області в грудні 1945 р., встановлювалися такі верхні межі землекористування: для низинних округів – 6 га, для

гірських – 8 га орної землі [598,12 вер.]. В інших західних областях України із введенням в дію закону про обмеження куркульського землеволодіння величина господарств зменшилась і складала в середньому 8,6 га орної землі на один двір [185,арк.28;186, арк.2; 745,с.121].

У заможних селян було відібрано 250 тис. га землі, які підлягали розподілу серед бідняцьких господарств. Водночас більшовицький режим передав селянам землю, яка була конфіскована у заможних землевласників радянською владою 1939-1941 рр., а в роки війни повернена колишнім господарям. До початку літа 1945 р. 325 тис. селянським господарствам було передано 438,6 тис. гектарів землі із 489,1 тис., що підлягали розподілу. До кінця року цей процес було повністю завершено. А безземельні і малоземельні селяни Закарпаття, яке ввійшло до складу УРСР у післявоєнний період, згідно з рішенням I з'їзду Народних комітетів одержали в 1945 р. 59,2 тис. гектарів конфіскованих поміщицьких і церковних земель [35,арк.19;6, арк.1,2;654,с.155]. Щоправда, значна частина землі залишалась в руках держави для створення колективних господарств. На 1 січня 1949 року державний земельний фонд у західних областях становив 700 тис. га, тобто 5,8 відсотків усіх угідь і 10 відсотків ріллі краю [573,с.57,58].

Отримавши від радянської влади землю, 40 тис. коней, більше 50 тис. корів, бідняки і частина середняків і далі залишилися у важкому становищі. Їм не вистачало сільськогосподарського інвентаря, тяглової сили, насіння, досвіду самостійного господарювання. Так, із 1441225 селянських господарств 908,8 (63 відсотки) не мали тяглової сили, а 473,5 тис. – мали по одній робочій худобі. Важливо додати і таке: малоземельні і безземельні селяни одержали такі незначні наділи, що вони цілком самостійно,

без “приробітку” на стороні, не могли існувати. У 1946 р. із 1503 тис. селянських господарств 234555 мали наділи до 1 га, а 349500 – до 2 га [307,с.86;71, арк.37;154,арк.232].

Таким чином, пообіцявши селянам землю, нова влада обманула їх надії, знехтувала економічними інтересами виробників заради сумнівних ідеологічних догм. Здійснюючи розподіл землі, більшовицький режим, по-перше, створював ілюзію втілення споконвічних прагнень малоземельних селян. По-друге, бідняки і середняки отримували землю за рахунок заможних верств села на дуже короткий період. Тим самим радянська влада свідомо закладала конфлікт між селянством, який використовувався для розгортання суцільної колективізації.

Тоталітарний режим розвивав на селі і традиційні форми виробничої селянської взаємодопомоги – супряги, громадські кузні, пункти очищення і протруювання зерна, насінніві фонди тощо [371,с.288,291;322,30груд.;324,8жов.]. 14 березня 1945 р. Раднарком УРСР визначав завдання організувати в західних областях України найпростішу форму виробничої кооперації – земельні громади (товариства). З весни 1946 р. це рішення поширювалося і на Закарпатську область.

Земельні громади утворювалися у селах, де нараховувалось не менше 25 господарств. У великих населених пунктах їх могло бути декілька. В 1945 році у Львівській області їх нараховувалося 951, Дрогобицькій – 902, Станіславській – 960, Волинській – 1033, Тернопільській – 1262, Рівненській – 742, Чернівецькій – 737. Земельні товариства в 1945 році упорядкували 21,4 тис. га громадських пасовищ, 31 тис. га громадських ставків, побудували дев’ять нових мостів, відремонтували 3785 км доріг та інше [976, с.109].

У повоєнне лихоліття широко використовувалася супряжна організація праці. Супряги допомагали обсіяти і зібрати врожай навіть там, де не вистачало коней і реманенту. На збирання врожаю у Станіславській області в 1944 році організовано 14709 супряг, у Чернівецькій – 10819, а в 1945 році в усіх західних областях – 40 тисяч супряг, які допомагали обробити понад 900 тис. га [976,с.109].

Навесні 1946 р. у західних областях України діяло 8 тис. земельних громад. Вони організували 250959 супряг, які надали допомогу 579680 безкінним господарствам в обробітку 693833 га землі, відремонтували 8932 жатки, 18861 молотарку, 371750 плугів, 425230 борін, 3973 сівалки, 47120 культиваторів, 158875 возів та іншого сільськогосподарського реманенту [75, арк.222;150,арк.223-134].

Земельні громади, крім видимих функцій взаємодопомоги, мали на меті розколоти село на два антагоністичні табори – бідних нацькувати на багатих і таким чином загострити соціально-політичну ситуацію в регіоні. Існування землегромад та інших форм виробничого об'єднання було тимчасовим явищем. Вони дозволялися компартією лише тому, що повинні були створити соціально-економічне підґрунтя колективізації. Пізніше матеріальні цінності землегромад використовувалися для організації колгоспної системи.

Водночас радянська влада формувала сільський актив – соціальну опору колективізації. Комуністичні ідеї не мали особливої підтримки в регіоні. “Серед абсолютної більшості населення Західної України, – вказувалося в одному із радянських документів, – “оунівці” користуються виключним авторитетом і всебічною підтримкою. Чоловіче населення районів Західної України у віці від 15 до 50 років отруєне націоналістичною

ідеологією. Більшість з них являється фанатиками в цих питаннях” [89,арк.10].

Місцеве населення, як правило, не вступало до ВКП(б), партійні організації склалися головним чином з присланих кадрів зі сходу та демобілізованих воїнів. 1945 р. на Волині нараховувалося 1899 комуністів, з яких 1715 були “варягами”. У Рівненській області протягом 1945-1946 рр. в кандидати та члени ВКП(б) вступило лише 419 осіб, у т.ч. 13 робітників, 1 селянин [84, арк.1-13]. У 1944-1950 рр. Львівська обласна партійна організація поповнилася лише двома тисячами осіб із місцевих [234,арк.191]. 1950 р. із 23 тис. її членів – тутешніх було всього-навсього 10 відсотків [469,с.430].

На початку 1949 р. в Яблунівському районі Станіславської області було 87 членів і кандидатів у члени ВКП(б). З них 26 були робітниками, 1 – колгоспник, 2 – голови колгоспу. Росіян серед комуністів було 58 осіб, українців – 28, білорусів – 1. З місцевого населення у цьому районі було тільки 14 членів та кандидатів партії [837,с.349].

У березні 1949 р. в західних областях України діяли 5153 партійні організації та майже 75 тис. комуністів, із них тільки 9 тис. працювали на селі [157,арк.15]. У зв’язку з цим до сіл скеровувалися комуністи з обласних і районних центрів. 1949 р. було послано на постійну роботу у Волинську область – 569 комуністів, в Закарпатську – 350, в Станіславську – 550 [318,с.17; 319,с.18;196,арк.92]. І все-таки у більшості сіл так і не вдалося створити партійних організацій. Вони діяли, як правило, в містах та районних центрах й склалися в основному з присланих зі сходу кадрів та демобілізованих воїнів. Лише з кінця 40-х років до партії почало вступати місцеве населення.

Майже 90 тис. чоловік об'єднували комсомольські організації, в т. ч. на селі – 29 тис. Однак темпи формування комсомольських осередків залишалися також низькими. У квітні 1946 року в 493 селах Тернопільської області не створено комсомольських організацій. У Бережанському районі із 37 сіл лише в одному сформована комсомольська організація. В Шумському районі один осередок припадав на 31 сільську раду. З 639 сіл Станіславської області комсомольські організації діяли лише в 283 [976,с.39,40].

У Чернівецькій області в 1948 р. комсомольські організації існували майже у кожному селі. В районах було по 500 комсомольців. Проте така швидка радянська організація була тільки в цьому краї. Переважна більшість юнаків і дівчат не бажала поповнювати ряди комсомолу, чимало їх вступали формально, були “мертвими душами”. Активність проявляли поодинокі члени ВЛКСМ [378, с.657].

Великого значення влада надавала роботі серед жіноцтва. В обласних, районних комітетах партії, на підприємствах, навчальних закладах, на селі створювалися відповідні структури, які цілеспрямовано впливали на жінок. У 1947 році в західних областях працювало понад 8 тис. жіночих рад, понад 23 тисячі секцій [976,с.41]. Владні структури намагалися враховувати традиційно високу роль жінок у західному регіоні України.

До партійно-радянського „активу” залучалися напівграмотні або цілком неграмотні люди з числа бідняків. За відданість радянській владі їм дарували начальницькі посади нижчого рангу, поселяли в будинки депортованих, роздавали нагробоване майно, вручали премії, нагороди тощо. Натомість „активісти” мали доносити, шукати схрони, вбивати, вивозити невинних в Сибір,

збирати з селян позику, податки, організувати колгоспи [363, с.20;766,22 січ.].

Партія здійснювала тотальний контроль за суспільством. Під її егідою радянські, комсомольські, громадські організації були інструментами реалізації комуністичного експерименту. Вони сприяли організації суспільства в інтересах бюрократичної верхівки, допомагали їй сформувати добре контрольований суспільний організм.

Отже, в перші повоєнні роки у західних областях України за допомогою війська, репресивних структур відновлювалася радянська влада та створювалися соціально-політичні передумови для насильницької колективізації. Депортації, масові арешти, знищення греко-католицької церкви, адміністративне обмеження одноосібного землеволодіння, економічні важелі і т.п. формували ту реалію, яка давала селянину тільки один шлях – всупереч своїй волі йти до колгоспу.

* * *

* *

Політика радянської влади щодо селянства впливала із комуністичної доктрини. У ній не було місця для селянина-господаря. Це обумовлювалось перш за все тим, що селянство у своїй переважній більшості, на відміну від пролетаріату, було матеріально забезпечене, мало вкорінену традицію приватної власності, володіло засобами виробництва, а тому не могло бути повною мірою контрольоване державними органами.

Причиною, яка спонукала тоталітарну систему до знищення селянства було і те, що воно слугувало підґрунтям національно-визвольної боротьби, носієм ідей самостійності України. Щоб розправитися з визвольним рухом, необхідно було ліквідувати його соціально-економічну базу – одноосібну форму господарювання.

Перша спроба колективізувати західноукраїнське село була зроблена у 1940-1941 рр. До початку радянсько-німецької війни в західному регіоні було об'єднано в колгоспи 12,7 відсотка селянських господарств. Радянсько-німецька війна перервала процес примусової колективізації західноукраїнського села.

З відновленням радянської влади доля західноукраїнського селянства була визначена і колективізація ставала справою часу. Утвердження радянської репресивно-каральної системи було однією з найважливіших соціально-політичних передумов суцільної колективізації. Діяльність відновлених органів влади, у першу чергу, підпорядковувалася боротьбі проти збройних формувань ОУН-УПА, які відчайдушно захищали селянство від комунізації.

Тоталітарний режим зосередив у Західній Україні величезну регулярну армію. Майже у всіх районних центрах були військові частини, структури НКВС. Основним методом боротьби з УПА і оунівським підпіллям вважалися жорсткі репресії. За допомогою них більшовицька влада прагнула не тільки знешкодити збройний опір ОУН-УПА, а й залякати репресіями населення, особливо селян, які чинили опір колективізації.

Прискоренню колективізації підпорядковувалася і пересельницька акція, яку здійснило радянське та польське керівництво у 1944-1947 роках. Було тотально виселено зі споконвічних українських земель одну із найбільш національно свідому гілку українського народу. Все це значно підірвало визвольний рух українців, який мав антиколгоспну спрямованість.

Більшовицька влада ліквідувала Греко-католицьку та Українську автокефальну православну церкви, які мали великий вплив на селянство. Їх нищили не тільки як релігійні і національні інституції, які охороняли український народ від денаціоналізації,

але й тому щоб психологічно зламати частину духовенства, змусити його до співпраці з різноманітними державними структурами і в такий спосіб значною мірою розчистити шлях для колгоспного ладу.

Радянська влада формувала сільський актив – соціальну опору колективізації. Комуністичні ідеї не мали особливої підтримки в регіоні. Місцеве населення, як правило, не вступало до ВКП(б), партійні організації склалися головним чином з присланих кадрів зі сходу та демобілізованих воїнів.

Боротьба з ОУН-УПА, депортації, масові арешти, адміністративне обмеження одноосібного землеволодіння, економічні важелі і т.п. розчищали шлях для відновлення в західному регіоні України радянської влади, створювали соціально-політичні передумови для суцільної колективізації села.

РОЗДІЛ 4.

ВІДЧУЖЕННЯ СЕЛЯНСТВА ВІД ВЛАСНОСТІ ТА ЙОГО СПРОТИВ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ

4.1. Етапи та методи колективізації

Примусова колективізація західноукраїнського села здійснювалась сталінськими методами, головним чином за допомогою терору, штучного розпалювання соціально-майнової ненависті, а також провокацій та облудної демагогії.

Колективізацію західноукраїнського села умовно можна поділити на три етапи. Перший – припадає на роки початкового становлення радянської влади (1940-пер. пол. 1941 рр.) та її відновлення (1944-1946 рр.), коли виникали окремі колгоспи. На другому етапі (1947-1948 рр.) почалася суцільна колективізація та масове відчуження селянина від власності, розгортався жорстокий терор проти національно-визвольного руху та депортаційно-пересельницькі акції. На третьому етапі (1949-1952 рр.) завершено суцільну колективізацію, утверджено колгоспний лад, а селянина перетворено в новітнього кріпака, підірвано соціально-економічну базу національно-визвольного руху.

На темпи і методи колективізації значною мірою впливала збройна боротьба ОУН-УПА. Від результатів цієї боротьби залежала і доля колективізації, яка, з одного боку, була інструментом придушення національно-визвольного руху, з другого – підживляла і роздмухувала його.

Перші колгоспи в західноукраїнському селі були організовані ще 1940-1941 роках, а після війни відновлювалися. У 1944 році їх нараховувалося 38, у тому числі в Тернопільській області – 35, Львівській – 1, Рівненській – 1, Чернівецькій – 1 [139,арк.3]. У

наступному році створено 13 колгоспів у Волинській області, 1 – у Дрогобицькій, 5 – у Станіславській [139,арк.3]. На початку 1946 р. у західному регіоні було 107 колгоспів – невеличкі господарства, що становили 0,24 відсотка селянських дворів [4,арк.27зв.;8, арк.33].

Більшість колгоспів виникла на базі колишніх фільварків, а їх членами ставали наймити і найбідніша частина селянства [3, арк.97]. В 1946 р. із 12 існуючих колгоспів Львівської області три об'єднували по 15 селянських господарств, п'ять – від 15 до 30, два від 60 до 100 [239,арк.2]. У цьому ж році перші два колгоспи організовано на Закарпатті: у передмісті м.Мукачева (Росвигові) та с.Есень Ужгородського округу [4,арк.27;8,арк.33;139,арк.19;753, с.25]. Загалом у січні 1947 р. в західних областях України було 254 колгоспи, які склали 0,8 відсотка селянських господарств (див.табл.3.6).

Таблиця 3.6

Динаміка колективізації
за 1944-1946 рр. [4,арк.27зв.;8,арк.33;11,арк.19]

Назви областей	На 01.01.1945р.		На 01.01.1946р.		На 01.01.1947р.	
	Кількість колгоспів	% колективізації за кількістю дворів	Кількість колгоспів	% колективізації за кількістю дворів	Кількість колгоспів	% колективізації за кількістю дворів
1	2	3	4	5	6	7
Волинська	-	-	13	0,2	15	0,3
Дрогобицька	-	-	11	0,1	16	0,4
Закарпатська	-	-	-	-	2	-

1	2	3	4	5	6	7
Рівненська	1	0,02	11	0,2	19	0,4
Станіславська	-	-	1	0,01	21	0,4
Тернопільська	35	0,03	43	0,5	72	1,0
Чернівецька	1	-	17	0,5	64	2,4
Разом	38	0,025	107	0,2	254	0,8

Типовою для цього періоду була організація колгоспу “Нове життя” в с.Долиняни Городоцького району Львівської області. У ньому перебувало 15 бідняцьких господарств, що мали 21,3 га землі та двох коней [241,арк.17]. У Любомельському районі Волинської області 1946 р. існувало два колгоспи: у с.Скиби та с. Штунь, які мали 292 га землі, 21 коня, 26 свиней, 30 голів великої рогатої худоби [897,с.476]. Колгосп у с.Сілець Дублянського району Дрогобицької області усупільнив 300 га землі, 13 коней, 20 голів великої рогатої худоби [683,с.118].

Колективізація нерідко розглядалася як спосіб набутти матеріальних благ за рахунок інших. Так, бідняки с.Вишково Хустського округу Закарпатської області писали в редакцію газети, що в їх селі є всі умови для створення колгоспу – „100 гектарів церковної землі, з них 42 гектари садів, а також землі, які приховують куркулі”. 17 січня 1947 року тут було створено колгосп ім. Сталіна, в якому об'єдналися 12 бідняцьких господарств. Усупільнено було всього 6,33 гектара землі. Додатково артїлі було виділено 171 гектар церковної і 61 гектар поміщицької землі. 2 квітня 1947 року 19 господарств с.Середнє Ужгородського округу об'єдналися в колгосп ім.Молотова. Колгоспу було передано 125 гектарів поміщицької землі і 52 гектари церковної [571,с.37]. 16 березня 1947 року колгосп організували на базі 16-ти селянських господарств у с.Великі Лучки Мукачівського округу. Для колгоспу місцеві органи

влади виділили 150 гектарів найкращих земель, які раніше належали одноосібникам [600,с.79-80].

Бідніше селянство сподівалося, що колективна форма господарювання при державній підтримці стане економічно вигіднішою, ніж дрібне нерентабельне господарство. Бідняки через відсутність реманенту і тяглової сили не могли самостійно вести власне господарство. Тому вони були готові об'єднатися у сильнішу структуру, яка б взяла на себе організаційно-виробничі турботи, відповідальність за результати господарювання та забезпечила прожитковий мінімум. До бідняків приєднувалися окремі переселенці із Польщі, які, не маючи засобів до життя, вимушено вступали до колгоспів.

Комуністичні ідеологи підступно спекулювали на прагненнях обездоленого селянина, декларували “велич” сільського пролетаря, його особливий статус в революційну епоху. Все це імпонувало окремим селянам, що плекали надію нарешті “пожити по-людськи”. Послідовно і цілеспрямовано насаджувалися вульгарно інтерпретовані гасла на кшталт: “Колгосп – єдиний шлях до заможного життя”, “Куркуль – запеклий ворог селянина-трудівника”, “Хто не з нами, той проти нас” і т.п., утверджувалася людиноненависна мораль, братовбивча війна, соціальна ненависть.

Отже, на цьому етапі колективізації невелика частина бідняків, сільських наймитів і переселенців, які не могли звести кінці з кінцями, під впливом пропагандистської машини шукали в колгоспах порятунк, вихід із злиднів і бідуняць. Саме вони перші об'єднувались в колгоспи, як правило, на добровільних засадах.

Однак абсолютна більшість селян не підтримувала ідеї колгоспного ладу. Це пояснюється рядом причин. По-перше, у західноукраїнському селі була вкорінена психологія власника [942, с.101,131]. Важко уявити, щоб селяни, які протягом багатьох віків

мріяли про землю і виїжджали в пошуках кращої долі до США, Канади, Австралії, Аргентини, Бразилії, поспішали з нею розстатися і вступити до колгоспу. Вони прагнули одержати від нової влади землю у приватну власність і вільно на ній господарювати. По-друге, ще свіжими були спомини про колективізацію на Західній Україні в довоєнний період, коли відбувався масовий терор, депортація населення до Сибіру, Казахстану та в інші віддалені райони СРСР [339,с.55-156]. По-третє, 1946-1947 рр. Східну Україну охопив голод. У Галичині, де голоду не було, з'явилися люди із Наддніпрянщини у пошуках харчів. Кращих "агітаторів" проти колгоспного ладу годі було шукати [752,с.174]. По-четверте, загони УПА і підпілля ОУН вели відчайдушний опір колгоспному ладу [850,с.175-178].

Колективізація західноукраїнського села ускладнювалася і тим, що існувала велика розпорошеність у землекористуванні, зберігалось черезсмужжя. На Буковині 160 тис. господарств мали 1,5 млн. земельних наділів, які нерідко були віддалені від сіл на десятки кілометрів [621,с.81]. У селі Уніж Городенківського району Станіславської області на одне господарство припадало в середньому 12 клаптикових ділянок [596,с.17]. У багатьох місцях орні угіддя розміщувалися невеликими ділянками серед лісів і боліт площею 5-2 і менше гектарів[831,с.199,205]. Ще однією особливістю західноукраїнського села була наявність великої кількості хутірських господарств. Лише на Волині нараховувалось 167 тис. хуторів [708,с.49]. Багато їх було у Рівненській, Дрогобицькій, Станіславській областях.

Більшовицькій владі майже не вдалося розколоти селянство за класовими ознаками, створити той "актив", завдяки якому здійснювалася колективізація в східних регіонах України. На західноукраїнських землях на той час не було такого соціального

розшарування населення, як у Наддніпрянщині. Тут бракувало заможного селянства, щоб після ліквідації поміщиків робити політику на ворожнечі наймитів, середняків і куркулів. Західноукраїнське село було переважно бідняцько-середняцьким. Крім того, не всі вони вступали в колгоспи. Навпаки, багато селян виявляли опозиційне ставлення до колективізації. У західноукраїнському селі не було бідняцьких організацій на зразок комнезамів, а земельні громади не мали чітко означеного соціального характеру.

Водночас колективізація в окремих регіонах мала свої особливості. Скажімо, у Закарпатській області на її початковому етапі „було дуже мало людей з люпенською психологією, готових стати „організаторами” колгоспного ладу, тобто пожитися за рахунок заможного сусіда. З іншого боку, сільські комуністи явно не хотіли самі вступати до колгоспу, а також втягувати туди односельчан [707,бтрав.]. На Волині та у низинних придністровських землях Чернівецької області – бессарабських, які у свій час були в складі Російської імперії, в селян зберігалася певна ментальність общинного господарювання, а відтак це впливало на темпи і методи колективізації.

Проте, що селяни не хотіли вступати в колгоспи, свідчать такі факти. Серед незначної групи колгоспів, які були створені 1944-1945 рр., існували також "паперові господарства". У Милятинському районі Львівської області під виглядом колгоспу ім. Сталіна фактично існувало підсобне господарство машинно-тракторної станції. У Радехівському районі цієї ж області в колгоспі ім. Хрущова з 35 членів у МТС, на млині, пивоварні та інших підприємствах і організаціях працювало – 32. Оскільки селяни не хотіли вступати до колгоспів, то районна влада, для "справної цифри", створювала фіктивні колгоспи [835,с.8].

Щоб економічно утримати такі господарства і не допустити їх розвал, практикувалися примусові роботи селян одноосібників. У 1946 р. в колгоспі ім. Кірова Яворівського, ім. Жукова Немирівського, ім. Ів.Франка Олеського, ім. Молотова Сокальського районів Львівської області майже всі польові роботи виконували працівники МТС і залучені сільрадами одноосібники [254,арк.33;255,арк.12;213,арк.32;148,арк.58]. Таке становище було в колгоспах Садгирського і Сторожинецького районів Чернівецької області та в інших.

26 березня 1945 р. уповноважений Наркомзагу УРСР Ніколаєнко доповідав у Волинський обком КП(б)У про труднощі відновлення колгоспу в с.Свинюхи Локачинського району. Він писав, що колгосп існував тут до війни. Селяни, пам'ятаючи про його безгосподарність, не хочуть йти до колгоспу за винятком 10 активістів [976,с.108].

Загалом протягом 1944-1946 рр. партійно-радянське керівництво ще не могло ставити питання суцільної колективізації. Бойові дії упівців унеможливлювали створення колгоспів. У лютому 1946 р. Микита Хрущов, будучи у Львові, підкреслював: “Я не оголошую ніякого змагання між областями по організації колгоспів... Цю роботу слід піднести, але не форсувати”. Щоправда, він тут же додавав: “Не форсувати, але не затримувати, з іншого боку” [951,с.348]. Класичний взірець більшовицького лицемірства.

Орієнтир на утвердження колгоспного ладу був визначений уже четвертим п'ятирічним планом, схваленим Верховною Радою СРСР 18 травня 1946 р. У 1946-1950 рр. у західних областях України планувалося здійснити ленінську тріаду: індустріалізацію, колективізацію і культурну революцію. Щодо села це означало: в економічній галузі – знищити приватну власність і дрібнотоварне

виробництво, в політичній – закріпити радянську владу, в ідеологічній – подолати національно-визвольний рух та утвердити радянську ідеологію [745,с.108,109].

Курс на прискорену організацію колгоспів і витіснення одноосібних господарств був взятий на XV Пленумі ЦК КП(б)У, який відбувався в березні 1947 р. У доповіді Микита Хрущов підкреслював: "Треба роз'яснювати біднякам і середнякам переваги колгоспного ладу перед одноосібним, переконувати селян, що чим раніше вони організуються в колгоспи, тим швидше піднесеться сільське господарство і підвищиться рівень їх матеріального і культурного добробуту, що тільки у великому колективному господарстві можна повністю і доцільно використати трактори та інші складні сільськогосподарські машини та обробляти землю на високому агротехнічному рівні" [327,19 бер.]. Тому в резолюції пленуму ставилося завдання "відновити і організаційно зміцнити колгоспи, які існували до війни" [351,с.213;327,23бер.].

20 червня 1947 р. з'явилася постанова ЦК КП(б)У і Ради Міністрів УРСР „Про поліпшення політичної і господарської роботи у Львівській, Станіславській, Дрогобицькій, Тернопільській, Рівенській, Волинській і Чернівецькій областях УРСР” [361,с.277-283]. Від партійних і радянських органів західного регіону України вимагалось посилити „організаційно-агітаційну роботу по створенню колгоспів” [361,с.279]. Це був прямий наказ розпочати суцільну колективізацію.

Виконання цього рішення зумовило форсування колективізації. За липень-жовтень 1947 р. у Львівській області створено 84 колективних господарства, Станіславській – 11, Дрогобицькій – 5, Тернопільській – 103, Рівненській – 62, Волинській – 183, Чернівецькій – 145. У липні 1947 року в Тячівському окрузі Закарпатської області було організовано 3 колгоспи: Руському

Полі, Тячеві та Діброві. В серпні 1947 року на Закарпатті діяло 10 колгоспів, в яких було усупільнено 2073 гектари землі, об'єднано 539 дворів з чисельністю 1601 чоловік. Колгоспи створювалися, в основному, у низинних округах: Ужгородському, Мукачівському, Берегівському, а також в низинних селах Хустського та Тячівського округів [571,с.38].

Станом на 20 жовтня 1947 р. в західних областях України нараховувалося 997 колгоспів, які об'єднували 52076 селянських господарств, або 4 відсотки від загального їх числа [361,с.297]. До кінця 1947 р. у регіоні було організовано ще понад 1 тис. колгоспів. Усього за 1947 р. їх виникло: у Волинській області – 260, Чернівецькій – 240, Тернопільській – 193, Львівській – 171, Рівненській – 141, Станіславській – 53, Дрогобицькій – 49, Закарпатській – 11 [156,арк.31].

На початку 1948 р. у Волинській області діяло 275 колгоспів, які об'єднували 15 917 господарств. Найбільше колгоспів було створено у Луківському районі – 39, Маневицькому – 28, Устилуському – 20, Володимир-Волинському – 20, Голобському – 17, Любешівському – 17. У той же час у Торчинському і Заболотівському районах було всього по одному колгоспу, Берестечівському, Камінь-Каширському, Колківському, Олицькому і Цуманському – по два [977,с.127].

З'явилися окремі села суцільної колективізації. У Тернопільській області їх було 36, Чернівецькій – 29. На цей час у Новояричівському районі Львівської області колгоспи були у всіх селах. На кінець жовтня 1948 року в Ужгородському окрузі Закарпатської області нараховувалося 20 сіл і 3 присілки суцільно колективізовані [361,с.298]. Однак це були поодинокі факти. Більшість селян не бажали пов'язувати своє життя з колективним господарством. У Волинській області на цей час колгоспи

об'єднували лише 9,9 відсотка селянських дворів, Дрогобицькій – 2,0, Закарпатській – 0,7, Львівській – 5,9, Рівненській – 5,1, Станіславській – 2,4, Тернопільській – 7,1. Лише на Буковині цей показник складав 21,7 відсотка [361,с.282].

У Гоцанському, Клеванському, Острозькому, Олександрійському, Степанському районах Рівненської області, Болехівському, Вигодівському, Перечинському, Солотвинському, Яремчанському, Більшівцівському районах Станіславської області та в інших не було створено жодного колективного господарства [361,с.298,327,328].

Існуючі колгоспи влада прагнула перетворити на форпости радянської села. У постанові РМ УРСР і ЦК КП(б)У “Про заходи по зміцненню охорони колгоспного майна в західних областях УРСР” від 11 грудня 1947 р. говорилося: “Глибоко і широко роз'яснювати колгоспникам, що боротьба з ворогами українського народу – українсько-німецькими націоналістами і куркульством – і охорона від їхньої ворожої діяльності колгоспного майна є, перш за все, справою самих колгоспників” [361,с.307]. Відтак одну частину селянства наставляли проти іншої. Крім того, гарнізони військ МДБ передислоковувалися так, щоб закрити доступ “бандитів” на територію існуючих колгоспів.

З числа колгоспного активу під командуванням дільничних міліціонерів утворювалися групи охорони “колективного майна” [837,с.362]. Однак цей процес йшов повільно. У Дрогобицькій області станом на 1 березня 1949 року створено лише 523 групи охорони, а колгоспів було 779. Групи залишалися нечисленними і часто розпадалися [361,с.363,381].

Очевидно, що темпи форсування колективізації ініціювали партійні організації. Волинська обласна партійна конференція в кінці лютого 1948 р. ставила завдання завершити в основному

колективізацію до кінця року, хоч на час цього рішення було об'єднано лише 12,4 відсотка селянських господарств. До весни 1949 р. аналогічне завдання поставила Тернопільська обласна партійна організація. Подібна ситуація була майже у всіх західних областях України [172,арк.11,77;281,арк.17].

До кінця 1948 р. у Волинській області було колективізовано 71,2 відсотка селянських господарств, Дрогобицькій – 67,0, Чернівецькій – 77,3, Закарпатській – 46,0, Львівській – 33,0, Тернопільській – 34,0, Рівненській – 25,0, Станіславській – 17,0 (див.табл.3.7).

Таблиця 3.7

Ріст колгоспів у 1947-1948 рр. [11,арк.13;139,арк.19]

Назви областей	На 01.01.1947р.		На 01.01.1948р.		На 01.01.1949р.	
	Кількість колгоспів	За кількістю дворів	Кількість колгоспів	За кількістю дворів	Кількість колгоспів	За кількістю дворів
Волинська	15	0,3	275	9,9	1009	71,2
Дрогобицька	16	0,4	65	2,0	769	67,0
Закарпатська	2	-	13	0,7	411	46,0
Львівська	45	0,9	216	5,9	524	33,0
Рівненська	19	0,4	160	5,1	619	25,2
Станіславська	21	0,4	74	2,4	234	16,7
Тернопільська	72	1,0	265	7,1	629	34,3
Чернівецька	64	12,4	304	21,7	470	77,3
Разом	254	0,8	1372	6,9	4665	46,3

300 сіл Дрогобиччини стали суцільно колективізовані. У Мединицькому, Новострільчанському, Ходорівському і Дублянському районах колективізація була завершена. Така ж доля спіткала селян Ужгородського округу на Закарпатті, Долобського,

Любешівського, Овданівського, Устилузького районів Волинської області [683,с.125;361,с.325].

Наприкінці 1948 року на Закарпатті було організовано 371 колгосп, де об'єдналися 54 тисячі селянських господарств, або 41 відсоток від їх загальної кількості. Колективні господарства були створені в 312 селах, з яких 176 стали селами суцільної колективізації. Розширювалася й географія колективізації, почали виникати колгоспи в гірській зоні області. Було створено 4 артїлі на Воловеччині. У с.Солотвино Рахівського округу 22 селянських господарства утворили колгоспи "30 років ВЛКСМ", який став п'ятим колективним господарством на Рахівщині. Процент колективізації одноосібників по округах був наступним: в Мукачівському – 78,6 відсотка, Іршавському – 41,5, Тячівському – 33, Хустському – 22,3, Воловецькому – 14 відсотків. Станом на 15 січня 1949 року в Закарпатській області вже діяло 433 колгоспи, а через два місяці їх стало 497 [571,с.38,39].

Різні темпи колективізації зумовлювалися певними причинами. У Дрогобицькій області, де процес відчуження селянина від приватної власності відбувався у гострій боротьбі, були сконцентровані значні репресивні сили. Силові структури НКВС (МВС) і НКДБ (МДБ), діяли вкрай жорстоко. Щодо Закарпатської і Чернівецької областей, то в них опір ОУН-УПА був слабший. Ще під час війни оунівське підпілля було дезорганізовано румунськими і угорськими окупаційними владами, які хотіли позбутися політичних конкурентів. На Буковині боївки ОУН-УПА діяли переважно в селах на межі з Тернопільською і Станіславською областями. На Закарпаття були перекинуті три загони УПА ("Змеюки", "Довбуша", "Грозного") із Дрогобицької і

Станіславської областей, однак вони не змогли організувати широкого спротиву. Тут боївки ОУН-УПА також діяли, головним чином, в селах на межі з Дрогобиччиною і Станіславщиною.

Особлива ситуація склалася у Волинській області. Тут поширення у роки війни набрав радянський підпільний та партизанський рух, спрямований проти німців і українського визвольного руху. Водночас сюди були кинуті чисельні репресивні сили, які розкрутили небачений маховик каральних акцій. До того ж на Волині, як уже було сказано, зберігалися певні традиції общинного господарювання, успадковані від колоніального панування Росії [850,с.127,128].

Дещо повільніше розгорталася примусова колективізація у Львівській, Станіславській, Тернопільській та Рівненській областях. Тут були міцні традиції приватної власності. Загони УПА і підпілля ОУН продовжували чинити впертий опір запровадженню колгоспного ладу. У доповідній записці управління кадрів ЦК КП(б)У від 22 квітня 1948 р. на ім'я Микити Хрущова повідомлялося, що у Тернопільській області діяльність оунівського підпілля і його збройних груп була спрямована головним чином проти колективізації [633,с.54].

Темпи колективізації не влаштовували більшовицьку владу. Пленум ЦК КП(б)У в березні 1948 р. незадовільно оцінив процес створення колгоспів: „Партійні організації західних областей, – зазначалося в постанові пленуму, – недостатньо організовують і згуртовують більшовицько-середняцький актив на боротьбу проти куркульства, яке чинить опір партії і уряду, прагнучи затримати перехід селянства західних областей на колективні форми ведення господарства.” Пленум ставив перед обкомами і райкомами конкретні завдання: „перенести нагромаджений у східних областях

і в передових колгоспах західних областей багатий досвід ведення артільного господарства в молоді колгоспи західних, Ізмаїльської і Закарпатської областей”.

1 червня 1948 р. політбюро ЦК КП(б)У в черговий раз розглянуло питання „Про поліпшення масово-політичної роботи, подальший розвиток колгоспного будівництва і ліквідацію залишків банд українсько-німецьких націоналістів у західних областях УРСР” [361,с.324-340]. Процес колективізації знов оцінено як незадовільний. Особливо гострій критиці піддано Станіславський, Рівненський та Дрогобицький обкоми КП(б)У [361,с.327,328]. Після такої „накачки” зверху тиск на селян посилювався і темпи колективізації дещо прискорилися.

XVI з’їзд КП(б)У (січень 1949 р.) вже константував: „Селяни твердо стали на шлях колективізації...” З’їзд поставив вимогу “ще більше підвищувати класову пильність, посилити боротьбу з куркульством, викривати його підривну роботу, спрямовану проти колгоспного будівництва” [389,с.60].

1949 рік став переломним у ході колективізації для Львівської, Тернопільської, Рівненської та Станіславської областей. Розпочалася нова хвиля організації колгоспів. Перш за все це було пов’язано із поступовим затуханням національно-визвольної боротьби. До цього часу було частково знищено, частково депортовано селян, що підтримували ідею самостійності, тому звузилася соціальна база національно-визвольної боротьби, яка мала антиколгоспну спрямованість.

30-31 березня 1949 р. на міжобласній нараді у Львові Микита Хрущов гостро дорікав за повільні темпи колективізації партійним організаціям Львівської, Станіславської, Тернопільської і Рівненської областей і вимагав до кінця 1949 р. її завершити [745, с.139].

Результат не забарився. За допомогою репресивно-каральних органів до кінця 1949 р. у західному регіоні України було організовано понад 6 тис. колгоспів, що складало 69,3 відсотка селянських господарств: Чернівецькій – 90,1, Волинській – 91,1, Дрогобицькій – 88,4, Закарпатській – 65,9, Рівненській – 67,3, у Тернопільській – 64,2, Львівській – 50,1, Станіславській – 37,6 (див.табл.3.8).

Таблиця 3.8

Темпи колективізації за 1949 рік [11,арк.13;139,арк.19]

Назви областей	На 01.01.1949р.			На 01.01.1950р.		
	Кількість колгоспів	% колективізації		Кількість колгоспів	% колективізації	
		За кількістю дворів	За кількістю орної землі		За кількістю дворів	За кількістю орної землі
Волинська	1009	71,2	85,7	1075	91,1	97,0
Дрогобицька	769	67,0	75,0	805	88,4	92,5
Закарпатська	411	46,0	61,0	532	65,9	84,6
Львівська	524	33,0	37,6	648	50,1	58,5
Рівненська	619	25,2	29,2	951	67,3	62,8
Станіславська	234	16,7	17,7	486	37,6	52,1
Тернопільська	629	34,3	36,1	1030	64,2	66,2
Чернівецька	470	77,3	85,4	486	90,1	97,6
Разом	4665	46,3	53,4	6013	69,3	76,4

Кампанія колективізації села особливо активізувалася під час виборів до рад різних рівнів й “народних суддів”. Саме тоді влада могла покластися на військо і в меншій мірі боятися повстанців. Так, під час виборів “народних суддів” з першого по двадцяте квітня 1949 р. у Тернопільській області було організовано 57 нових колгоспів [837,с.363]. Подібна тенденція спостерігалася у всьому західному регіоні України.

Щоб зберегти і підтримати наявні колгоспи, забезпечити проведення сівби, весною 1949 р. було задіяно значні військові сили. Львівську область, наприклад, було поділено на 9 секторів по 3-4 райони в кожному, на чолі з працівниками МДБ у званні не нижче майора. Органи МДБ, війська МВС докладали всіх зусиль, щоб у тих районах виключити можливість нападу повстанців на колгоспи. Відтак за кожним колективним господарством закріплювали 5 солдатів на чолі зі старшим сержантом і оперативником. Вони, перш за все, охороняли голову і правління колгоспу. На догоду їм виділяли пошукові собаки [837,с.363].

Селян залучали до колгоспів грубими, насильницькими методами: податковим пресом, погрожуванням, залякуванням, шантажем, провокаціями, вивезенням на Сибір і навіть убивствами. У Волинській області за перше півріччя 1947 р. лише офіційно зареєстровано 34 випадки порушення законності під час організації колгоспів (побиття громадян, вилучення в них майна, погроза зброєю) [951,с.346]. Насправді їх було значно більше. Незадоволення селян колективізацією кваліфікувалося як вияв "українського буржуазного націоналізму" та "бандопідсобництво" з усіма наслідками, які з цього випливали.

Селян продовжували "переконувати" в перевагах колгоспного ладу економічними засобами, насамперед надмірними податками, що унеможливлювало існування індивідуальних господарств. Протягом 1944 р. лише з дванадцяти районів Львівської області було стягнуто 83655 ц зерна, 153413 ц картоплі, 18496 ц м'яса [369, с.80]. У 1944-1945 рр. у сільського населення Волині зібрали 1540 ц м'яса, 63 ц масла, 7274 ц картоплі, 145,7 тис. штук яєць і 7228529 крб. За одну корову селянин мав віддати державі щорічно 200 літрів молока, 30 кг м'яса [769,с.96].

Водночас під гаслом боротьби проти куркулів – "кровопивців-лихварів" та "посібників – українських буржуазних націоналістів", розгорнулася кампанія „розкуркулювання”. У західних областях “куркулів” як таких не було, йшлося фактично про селян-трударів, які мали трьох або чотирьох коней та корів, деякі селяни зрідка використовували найману працю. Отже, з літа 1947 р. розпочалося масове відчуження селянина від власності та перетворення його в наймита. Термін "куркуль" політизувався, тому розкуркулюванню підлягали селяни будь-якої категорії як носії приватновласницької ідеології. Адже кожний селянин, який чинив опір колективізації, кваліфікувався як „куркуль”, "підкуркульник", "український буржуазний націоналіст", "бандоприслужник ОУН-УПА".

Саме з 1947 року поряд з позаекономічним примусом посилювався податковий прес, як головний засіб знищення селянина – самостійного господаря. 3 червня 1947 р. Рада Міністрів УРСР прийняла постанову "Про порядок заготівлі сільськогосподарської продукції в куркульських господарствах Львівської, Станіславської, Дрогобицької, Тернопільської, Рівенської, Волинської і Чернівецької областей". Постанова збільшувала на 50 відсотків норми поставок сільськогосподарської продукції, а термін її здачі скорочувався на 1-3 місяці [348,с.11,12].

Місцеві органи влади розгорнули перереєстрацію так званих куркульських господарств. До їх числа зараховувалися господарства, які під час німецької окупації використовували постійних або сезонних найманих робітників, працю замість погашення річних позичок та користування сільськогосподарською технікою, мали прибутки від млина, маслобійки тощо, здавали в оренду землю [74,арк.3].

Насправді самочинно визначали куркулів працівники НКВС, голови сільських рад, секретарі партійних осередків, сільські

активісти. І тут певною мірою виявлялося свавілля партійно-радянського апарату та абсолютна незахищеність селянина. За офіційними даними, 1 серпня 1947 р. в західних областях України нараховувалося 16374 так званих куркульських господарств, у тому числі: Волинській області – 3941, Дрогобицькій – 1419, Львівській – 2126, Рівненській – 2235, Станіславській – 1645, Тернопільській – 2209, Чернівецькій – 877, Закарпатській – 1920 [155,арк.47].

Згідно постанови Ради Міністрів УРСР від 23 серпня 1947 р. "Про оподаткування сільських господарств західних областей УРСР" на господарства з прибутком 10 тис. крб. у рік встановлювалися надбавки до податку у розмірі 50 відсотків, до 15 тис. – 75, більше 15 тис. – 100 відсотків [348,с.2-5].

У 1947 р. норма зернопоставок з одноосібника зросла на 25 відсотків: картоплі – на 100, молока – на 70, м'яса, шерсті – на 300. Крім того, визначалася поставка яєць – 300 шт. з господарства на рік та обов'язкова продаж державі шкіри від забитої худоби. З'являється також указ Верховної Ради Союзу РСР "Про державний податок на кон'юнктурні прибутки куркульсько-заможних господарств західних, Ізмаїльської і Чернівецької областей Української РСР". Розмір податку встановлювався у сумі 1000 крб. з кожного гектара землі. За несплату податку все майно селянина, за винятком житлового будинку, одягу та предметів побутового користування, конфісковували [708,с.56].

Місцеві власті постійно апелювали до центру, домагаючись подальшого економічного обмеження заможних селянських господарств. 14 липня 1948 р. у листі заступника голови Ради Міністрів УРСР Л.Корнійця до керівництва Закарпатської області,

було вказано : „Рада Міністрів УРСР вважає, що економічне обмеження куркульства Вашої області можна посилити на основі діючих законів, шляхом збільшення нарахувань куркульським господарствам обов'язкових здач зерна, картоплі і сіна державі на 30 відсотків, а також можна посилити обкладання податками неземлеробських прибутків у куркульських господарствах шляхом більш чіткого виявлення власників млинів, молотарок і т. п., що збільшить суму прибутків, а звідси і прогресивне нарахування сільськогосподарського податку". Далі Л.Корнієць пропонував жорсткіше підходити до власників заможних господарств: позбавляти їх всіляких пільг; за несвоєчасну сплату податків – штрафувати; а за несплату – притягати до кримінальної відповідальності [753,с.47].

Селяни, які не бажали пов'язувати свою долю з колгоспом, сплачували натуральний податок у декілька разів більший ніж ті, котрі виявляли покірність властям. Якщо завдання і було виконане, давали додаткове. І знову селянин вишукував можливості з ним справитися. Та влада на цьому не заспокоювалася: обкладала додатковим, і так доти, поки в коморі нічого не залишалось. Таким чином, і хліба у селянина вже не було, і завдання хлібопоставки не виконувалося. Зате була підстава подати справу до суду. Селянину довелося вибирати: тюрма або колгосп [744,24 лис.]. Така доля спіткала Д.Романюка, В.Гудзуватого із села Колінківці Хотинського району Чернівецької області та багатьох інших одноосібників західного регіону України [378,с.658].

Деякі господарі першими змушені були вступати у колгоспи, надіючись уникнути великих податків. Так, заможний селянин села Біляшів Ковельського району Волинської області Т.Антонюк після

того, як йому призначили податок майже у дві тисячі крб., подав заяву до колгоспу. Він мав 16 га землі, трьох коней, п'ять корів, кінну молотарку та інший інвентар, який змушений був передати колгоспу [149,арк.75;897,с.480]. А.Ващук із с.Повурськ цього ж району, маючи 22 га землі, вступив до колгоспу після того, як йому призначили понад дві тисячі карбованців податку [976,с.111,112].

Економічний тиск держави на селянські господарства щороку посилювався. 1949 р. у Волинській області одноосібні господарства величиною до 2-х га зобов'язані були здати з кожного гектара 273 кг зерна, 2-5 – 377, 5-7 – 468, більше 7 – 559. Норми поставок могли змінюватись місцевими органами влади у бік підвищення до 50 відсотків [179,арк.41]. На Станіславщині господарства до 2-х га землі здавали від кожного гектара 90 кг зерна, 2-5 – 120 кг, 5 і більше – 170 кг зерна [431,с.478]. У Чернівецькій області на селян, що мали 2 га землі, накладали хлібоздачу в 20 ц з га [837,с.362]. Унаслідок такої економічної політики більшість індивідуальних господарств зубожіли.

Таким чином, під акомпанемент безперервних заклинань про добровільність вступу до колгоспів, селян примусово заганяли до них податковою системою. Так, Іван Вишняк з с.Цунів Володимир-Волинського району Волинської області закінчив у свій час рільничу школу, здобув фах агронома, мав земельний наділ, який разом з лісом і сіножаттю становив 14 га, господарство провадив зусиллями членів сім'ї, найманою працею не користувався. З ініціативи місцевих активістів його визнали куркулем. На господарство наклали високий податок [850,с.132]. Селянин К. Кінах с.Жиликів цього ж району мав 8,3 га орної землі, двох коней, дві корови, дві вівці, трьох свиней, десять вуликів бджіл, а також кінну молотарку. Його господарство обклали “куркульськими” податками [182,арк.30]. Подібних прикладів багато.

Водночас у кожному районі формувалися групи партійно-радянського активу та органів МВС і МДБ, які роз'їжджали по селах для примусового створення колгоспів. У с.Самушин Заставнівського району Чернівецької області лейтенант МДБ Ведерніков залякував селян: "Якщо завтра не подаш заяви до колгоспу, то я тебе заарештую" [378,с.656]. У с.Іспас Вижницького району уповноважений райкому партії погрожував селянам депортацією до Сибіру [378,с.656]. Унаслідок шантажу було колективізоване с.Топорівка Заставнівського району Чернівецької області. Улітку 1947 р. було заарештовано 80 селян. Перед ними поставили вимогу: тюрма або колгосп. Залякані селяни, всупереч своїй волі, подали заяви до колгоспу. Таким методом колективізували понад 3 тис. господарств у Топорівці [378,с.656].

У багатьох селах людей зганяли до клубу, а інспірована ініціативна група оголошувала про створення колгоспу. Представники влади вимагали від селян подати заяви про вступ до колгоспу. Звісно, були протести, тоді представник влади брав телефонну трубку і голосно промовляв: "Залізничну станцію. Начальника. Негайно приготуйте кілька вагонів для відправки в Сибір куркулів, підкуркульників та бандопосібників із сім'ями. Відправку розпочнемо сьогодні увечері". Рятуючи свою долю, налякані селяни подавали заяви про вступ до колгоспу [850, с.132,133].

Значно посилювався натиск на селянство після виходу постанови ЦК КП(б)У від 1 червня 1948 р. „Про покращання масово-політичної роботи, дальший розвиток колгоспного будівництва і ліквідації банд українсько-німецьких націоналістів у західних областях УРСР” [361,с.321-340]. Представники влади широко практикували арешти селян, щоб добитися підпису на заяві про вступ до колгоспу [758,с.160;378,с.656].

Масові безчинства чинила група партійно-радянського активу на чолі із завідувачем парткабінету райвиконкому Будком, організовуючи улітку 1948 р. колгоспи в Колківському районі Волинської області. Активісти діяли випробуванним більшовицьким методом. Всіх селян, які відмовлялися вступити до колгоспу, заганяли у підвал біля сільради с.Комарово. Уночі почергово заводили в приміщення сільради і розпочинали екзекуції. Селян на руках піднімали до стелі, пускали на підлогу або підставлену лаву. Ф.Головінському і Д.Ащуліку одягали на голову відро, б'ючи зверху палкою. Селянин Будь від побоїв знепритомнів. Один з активістів всунув непритомному у руку олівець, зробив підпис про вступ до колгоспу [175,арк.71].

У с.Кукуріки Головнянського району цієї ж області заснуванням колгоспу займалася група радянсько-партійного активу в складі 19 чоловік, на чолі з секретарем райкому партії. Уночі 12 серпня 1948 р. селян силою зброї зігнали до сільради, але бажаного результату не досягли. Відтак біля дверей сільради виставили озброєну охорону. Селян почергово заводили в окрему кімнату. Тут їх жорстоко били, поки не "переконали" в перевагах колгоспного ладу [175,арк.91].

У села часто приїжджали уповноважені з району, заганяли селян в хату-читальню, клуб або школу. Один із представників влади оголошував про створення колгоспу і ставив запитання: "Хто проти організації колективного господарства? Прошу голосувати". Як правило, всі, боячись репресій, мовчали. Тут селянам підсовували готові заяви, на яких вони ставили свої підписи або хрестики. Від усіх мешканців села вимагали передати колгоспу свою землю і худобу. У с.Ступниця Дублянського району Дрогобицької області органи влади зобов'язали вчителів місцевої школи підготувати для мешканців села заяви для вступу в колгосп.

7 листопада 1948 р. їх силою зігнали до школи. Тремтячими руками люди змушені були ставити підписи, а хто був неписьменний – хрестик, таким чином засвідчувався їх вступ до колгоспу [850, с.133].

Під тиском уповноважених райкому партії заяви про вступ до колгоспу підписали селяни с.Левківці Почаївського району Тернопільської області [280,арк.34]. У с.Стільське Миколаївського району Дрогобицької області колгосп примусом організували секретар райкому партії Спіняков і старший лейтенант МВС Ізмаїлов. Селянина В.Яценка побили за те, що нехотів бути головою колгоспу [976,с.113].

У багатьох випадках селяни ставали колгоспниками, навіть не підозрюючи цього. У с.Дядьківці Рівненської області заяву про вступ до колгоспу Є.Марафічука скріпили хрестиком місцеві активісти, стверджуючи, що це зробила його донька. Селянин скаржився, вимагав повернути йому озимину, відібрану в нього як у колгоспника. Відповідь голови райвиконкому була стандартною – “відмовити” [708,с.59].

Задля хороших результатів створювалися фіктивні колгоспи. У селах Майдан та Зелений Дуб Мизоцького району Рівненської області земля, коні, реманент не були усупільнені. Кожен селянин самостійно сів і збирав урожай на своїй ділянці. Встановлений план хлібоздачі місцеві органи влади розподіляли серед селян. Подібне було у с.Княже Золочівського району Львівської області [735,с.18;745,с.123].

У с.Луч Лисятинський Стрийського району Дрогобицької області 1949 р. було створено колгосп, до якого вступило 28 господарств (із 110). Районні організації включили його до списку сіл суцільної колективізації і довели план засипки насіння на кожне господарство. Голова колгоспу повідомив секретаря

Стрийського райкому КП(б)У, що багато селян відмовляються здавати насіння, оскільки не вважають себе колгоспниками. "Заявіть селянам, – відповів секретар, – хто не бажає бути колгоспником, нехай подає про це письмову заяву" [735,с.17]. Звичайно, ніхто нічого не писав, бо такі заяви стали б "перепусткою" до Сибіру або інших віддалених районів СРСР.

На Волині у Луцькому районі при організації колгоспу "Шлях до комунізму" заяви про прийом не розглядалися і тому із 56 господарств лише 15 вважали себе колгоспниками. Подібна ситуація склалася в колгоспі ім. Молотова Магерівського району Львівської області, де із 106 господарств заяви були тільки від 18 [177,арк.63,64;222,арк.23].

У деяких селах представники влади разом із енкаведистами заганяли селян взимку до річки. Біля її берега ставили стіл. І тут вимагали від селян вступити до колгоспу. Селяни відмовлялися. Тоді енкаведисти заганяли чоловіків і жінок у крижану воду. Селянам нікуди було діватися, вони змушені були підписувати заяви про вступ до колгоспу [850,с.134].

Щоб примусити селян вступити до колгоспу, кидали їх у льохи, підвали тощо. У с.Торгів Поморянського району Львівської області схопили Миколу Сеньківа, кинули до підвалу будинку Семена Пирога, якого раніше вислали до Сибіру, і протримали без їжі кілька днів [850,с.134]. У с.Банилові Вашківцівського району Чернівецької області предмети широкого вжитку продавали лише колгоспникам. Одноосібникам заявляли: „Вступи до колгоспу, а опісля купи” [378,с.656].

Уповноваженні Корецького РК КП(б)У Рівненської області Кравець і Мархай у с.Голичівка важко побили вдову Теклю Родованюк за те, що відмовилася віддати до колгоспу свого коня. Вони також жорстоко розправилися з одноосібником Павлом

Ворощуком. Спочатку його побили і скривавленого закрили в льох. Потім П.Ворощука роздягнули, облили водою і помістили в холодний амбар. У такий спосіб селянина-одноосібника “переконували” у перевагах колективного господарювання [114, арк.15;378,с.696].

Шляхом арешту спонукали вступити до колгоспу селян Г.Шевціва, І.Кусту із с.Пониква Глинянського району Львівської області [617,с.12]. У Заріччянському районі Рівненської області селян саджали у підвал, “били ногами, прикладами гвинтівок”, після чого одна з потерпілих померла [457,с.61].

У гострому протиборстві проходила колективізація с. Ямниця Станіславської області, де мешкали селяни із високою національною свідомістю. У міжвоєнний період тут діяли осередок оунівського підпілля, українські товариства “Сільський господар”, “Просвіта”, “Січ” та “Сокіл”. У 1935 р. в селі вибухнуло повстання і селяни утримували владу впродовж місяця [378,с.748]. У роки радянської влади вони чинили впертий опір колективізації. Відтак із Станіслава у Ямницю було скеровано 60 чоловік партійно-господарського активу та 8 енкаведистів. Влада заарештувала 14 учасників оунівського підпілля, виселила 39 сімей і тільки після цього, 4 грудня 1949 р., був організовуваний колгосп з 470 селянських господарств [378,с.752-754].

У с.Надітичі Миколаївського району Дрогобицької області селяни неодноразово ховалися від представників влади, унеможлиблювалося створення колгоспу. Тому партійно-радянський актив приїхав у село з уже готовим списком колгоспників. Земля, реманент насильно передавалися до колгоспу [977,с.124]. У колгоспі “Новий шлях” Судово-Вишнянського району Дрогобицької області за списком числилося 140

господарств, але жодної заяви від селян до правління колгоспу не надходило [835,с.18].

Брутальний натиск чинився і в інших селах. У Великомоствіському районі Львівської області в січні 1950 р. підполковник Птіцин з офіцерами Соколовим, Стаградським, Калінцевим, Голяковим, сержантом Суровцевим разом із місцевими активістами саджали в підвали, шопи селян, які не бажали вступати до колгоспу, і б'ючи, тримали їх там по кілька днів без верхнього одягу, виводили на вулицю під охороною, не давали їжі, а той напускали на людей собак [837,с.364].

У селах Іспас, Мілієво Вижницького, Банилів, Замістя Вашківцівського, Кучірів Малий, Горошівці, Добринці Заствнянського, Суховерхів, Ошихліби, Витилівка Кіцманського районів Чернівецької області відбирали в односібників найкращі землі для колгоспів, натомість їм надавали гірші сільгоспугіддя [378,с.655,659].

Насильницькі дії при організації колгоспів були у Головнянському, Ковельському, Цуманському районах Волинської, Буському, Поморянському районах Львівської, Заліському, Зборівському, Копиченському, Коропецькому, Скалацькому районах Тернопільської областей та у багатьох інших місцях [173, арк.111;222,арк.23; 283,арк.17].

Особливо підступні провокації щодо непокірних селян здійснювали спецгрупи МДБ, які жили по декілька місяців у лісах, видаючи себе за підрозділи УПА. Особовий склад спецгруп не відрізнявся від вояків УПА та учасників оунівського підпілля. Вони приходили на хутори чи села, провокуючи селян до налагодження зв'язків з місцевими відділами повстанців. Якщо селяни вчасно не виявляли провокацію, то справа закінчувалася арештом та конфіскацією всього майна. У с.Свидник Турківського

району Дрогобицької області прибуло 100 енкаведистів у формі повстанців. Селяни не розпізнали провокації, стали жертвувати харчами, розповідати про учасників визвольного руху. Відтак багатьох мешканців села заарештували. Їх жорстоко допитували: били, виривали волосся і зуби, ламали руки, саджали на розпечене залізо [354,с.709;358,с.150;449,с.281,293].

Про існування таких спецзагонів свідчить доповідна записка прокурора військ МВС Українського округу Кошарського "Про факти грубого порушення радянської законності в діяльності так званих спецгруп МДБ". У ній зазначалось, що МДБ УРСР та його управління в західних областях з метою "виявлення ворожого, українського націоналістичного підпілля широко використовують так звані спецгрупи, що діють під виглядом бандитів УПА....Однак, як свідчать факти, грубо провокаційна й нерозумна робота ряду спецгруп і допущені їх учасниками свавілля й насильство над місцевим населенням не тільки не полегшують боротьбу з бандитизмом, а, навпаки, ускладнюють її, підривають авторитет радянської законності й незаперечно завдають шкоди справі соціалістичного будівництва у західних областях України" [361, с.356].

Наводились численні приклади безчинств. У березні 1948 р. спецгрупа на чолі з агентом МДБ "Крилатим" двічі відвідувала помешкання Гордія Паламарчука с.Грицьки Дубровицького району Рівненської області. Видаючи себе за бійців УПА, енкаведисти жорстоко катували Г.Паламарчука і його доньок за те, ніби вони видавали органам МДБ українських патріотів. На підставі "матеріалів", одержаних провокаційним шляхом, 18 липня 1948 р. доньки Паламарчука були заарештовані й під час допитів знову жорстоко побиті [342,с.55,56;378,с.700;361,с.356]. Уночі 23 липня 1948 р. ця ж спецгрупа вивела до лісу мешканку с.Підвисоцьке

Ніну Репницьку, яку жорстоко побили, а опісля згвалтували та підвісили вверх ногами [342,с.55,56;378,с.700;361,с.357].

Спецгрупа Здолбунівського відділу МДБ Рівненської області у вересні 1948 р. приїхала на хутір Загребля. Вона вимагала від Петра Дембіцького зібрати від хуторян 30 ц хліба. Селяни відмовилися, і тому через кілька днів до П. Дембіцького знову прийшли озброєні люди і, погрожуючи розправою, вимагали виконати їх наказ. Переляканий П.Дембіцький запряг коня, повантажив на підводу 3 мішки власного зерна і повіз на вказане місце. Тут його схопили і відправили до райвідділу МДБ [342, с.56,57;378,с.702-704;361,с.357,358].

Про злочинні дії агентурно-оперативних груп МДБ повідомляв і Міністр внутрішніх справ УРСР Т.Строкач. У доповідній записці Міністру внутрішніх справ СРСР Круглову зазначається, що в ніч на 4 січня 1949 р. агенти-бойовики Турківського райвідділу МДБ Дрогобицької області Шельник Казимир Франкович і Кульганович Іван Миколайович, разом з конюхом райвідділу МДБ Скобою, озброєні автоматом та двома гвинтівками, прибули в с.Бережок, де під виглядом ОУН здійснили збройне пограбування Степана Лили [343,с.54].

Група агентів-бойовиків Хустського окружного відділу МДБ Закарпатської області, до якої входили Михайло і Пилип Антоні, Петро Лемко, Василь Тегза, упродовж 1948 р. вчинила 13 збройних пограбувань селян [343,с.54].

Дослідник історії УПА Петро Мірчук стверджує, що більшовицький режим у боротьбі з українським визвольним рухом використовував також "парашутні загони ОУН". Учасники цих груп були одягнені у вишиванки, американські однострої з тризубами на пілотках. Вони нападали на селянські хати, грабували їх, шукали

прихильників радянського режиму, щоб розправитися з ними [752, с.193].

У відозві УПА до населення вказувалося: “В боротьбі проти українського народу большевицькі банди використовують не тільки дикий терор, але вдаються до найпідліших засобів підступу, до найганебніших провокацій. Вам уже відомий не один такий підступ, але НКВД вишукує щораз нові. Тому бережіться!” [364, с.434].

Радянські карально-репресивні загони знищували хутори, мешканці яких найбільш затято виступали проти колективізації та допомагали повстанцям їжею, одягом, схованкою. Хутірська система не дозволяла владі контролювати селян повністю. Тому їх насильно виганяли з хуторів. 1946 р. у десяти районах Волинської області підлягали зселенню 326 хуторів, у яких проживало 2175 чоловік [181,арк.1-78]. Цю акцію проводили війська МВС.

Ліквідація хуторів особливо активізувалася на завершальному етапі колективізації. Улітку 1950 р. радянська влада приступила до ліквідації 70 тис. хуторів [159,арк.3-9]. Селяни чинили опір свавіллю партійним структурам. У травні 1951 р. представники влади на хуторі Яцули Дубровицького району Рівненської області сокирою зруйнували вікна, піч, дах і частину стелі в оселі А.Стасюка, Я.Воробєя, Л.Стасюка, К.Колесника [158,арк.210-212; 378,с.810,811].

Справжній вандалізм вчинили радянські активісти під керівництвом секретаря Дрогобицького РК КП(б)У Тамари Зубатенко і заступника голови райвиконкому Божика у с.Зимівки. Разом з ними партійні активісти зруйнували хату вдови Юлії Ковбасюк (матері двох малолітніх дітей), господар якої загинув на фронті в лавах Червоної армії. Вони “побили половину дахівки, а

хату зовсім знищили...” , залишивши вдовицю з дітьми без даху над головою [158,арк.285]. Подібна доля в Зимівках спіткала ще 15 родин. Радянські активісти спалили 8 будинків, 10 оборогів, 50 ц картоплі, вулики з бджолами. Дільничний міліціонер Лопотчак з підручними тягнули за волосся Катерину Якимець та били прикладами, копали ногами і знущались над нею тільки за те, що вона не хотіла добровільно переселитися [158,арк.286,287;378, с.812-814].

Протягом 1950-1952 рр. було зігнано з батьківської землі власників 91226 хутірських господарств, з них 69245 розселили в західних областях, 21581 – у південних регіонах України [160, арк.21], а деяких депортували у Сибір. Руйнування хуторів продовжилося з новою силою після 4 липня 1952 р., коли з'явилася чергова постанова ЦК КП(б)У і Ради Міністрів УРСР “Про виселення господарств з хуторів у західних, Ізмаїльській, Чернівецькій і Закарпатській областях УРСР”, яка зобов'язувала місцеві органи влади до 1 жовтня 1952 р. виселити ще 51350 дворів [160,арк.121].

Однак переселення, незважаючи на тиск і погрози, проходило повільно. Селяни не хотіли залишати насиджені і обжиті місця. В 1951 р. у Волинській області планувалося зселити з хуторів 27654 господарства. Та на середину травня переселено всього 1311- 3,8 відсотка від їх загального числа. Особливо важко відбувалося переселення в південних районах Волині. З 1700 хуторів Горохівського району станом на травень 1951 р. зселено всього 26, а в Іванчинському з 1500 – тільки 12 господарств [976,с.116,117].

На серпень-вересень 1952 р. план зселення хуторів у Станіславській області був виконаний лише на 31,9 відсотка, Дрогобицькій – на 35, Львівській – на 35,3, Тернопільській – на 40,7 відсотка. У Богородчанському, Заболотцівському,

Вигодівському і Жабівському районах Станіславської області не змогли висилити жодного хутірського господарства [137,арк.21-23; 378,с.854,855].

Водночас зростала кількість депортованих – учасників національно-визвольної боротьби та членів їх родин, а також тих, що чинили опір колгоспному ладу, у віддалені регіони СРСР. Їх вивозили в Сибір, Крайню Північ, Казахстан як “куркулів”. У Станіславській області до списку “куркульських” потрапили селяни Ілля Скуба та Наталія Сивак. Скуба мав будинок, сад, дві корови і 0,5 га землі, а Сивак – будинок, корову та 0,15 га землі [421,1вер.]. У Любомльському районі Волинської області до “куркульських” були зачисленні безкінні селянські господарства, які мали 1-1,5 га землі. Таке ж зарахування діялося у Золочівському районі Львівської області, Корецькому районі Рівненської області та в багатьох інших місцях [141,арк.18;172,арк.71;215,арк.4;246, арк.65]. У Чернівецькій області 1947 р. було виселено 1608 родин, в т.ч. бідняків – 1265, середняків – 304, “куркулів” – 49 [378, с.601].

Вивіз бідняків набрав такого розмаху, що навіть ЦК КП(б)У змушений був 28 січня 1948 р. прийняти спеціальну постанову про відновлення прав тих господарств, які незаконно включалися до списку куркульських. У результаті перегляду списків у Волинській області число “куркульських” зменшилося з 2232 до 1603 господарств, Рівненській – з 4 тис. до 427. Ряд господарств було врятовано від репресивних акцій і в інших західних областях [141, арк.52;270,арк.41].

Перша хвиля депортацій припала на жовтень 1947 р., друга – на кінець 1948 р., що було пов’язано з переходом до суцільної колективізації. Протягом 1947 р. було виселено 26612 сімей, або 76986 осіб, 1948 р. – відповідно: 2623 і 8224 особи [947,1вер.]. Ще

більшої масштабності ця акція набирає з 1949 р., коли депортували усіх “куркулів”. Секретар ЦК КП(б)У Л. Мельников вимагав від представників влади на місцях застосовувати засіб: колгосп або Сибір. Всього за 1948-1949 рр. було депортовано 30 тисяч чоловік, яких кваліфікували як “куркульський” елемент [635,с.60].

Про депортацію мешканців с.Хмелеве Заліщицького району Тернопільської області очевидець подій Борис Кушнір пише: “Вивозили три родини хліборобів, три родини газдів, саме така рознарядка на “бандерівців” припала цьому селу. Відривали їх від пуповини життя – землі, убивали хліборобські гени, щоб потім принести Україні непоправне зубожіння і злидні” [697,с.80].

У Дрогобицькій області органи радянської влади до числа “куркулів” віднесли 1222 одноосібники, із них на 20 квітня 1949 р. було засуджено і вислано – 463 [249,арк.8].

У такий спосіб режим прагнув підірвати можливості спротиву ОУН-УПА, примусити селян вступати в колгоспи. Партійно-радянське керівництво України прекрасно усвідомлювало органічний зв'язок між тилом визвольного руху, основу якого складало переважно заможне сільське населення, і продовженням боротьби ОУН-УПА. Виступаючи 30 грудня 1949 р. на нараді секретарів міських і районних комітетів партії, начальників районних відділів МДБ Львівської області, перший секретар ЦК КП(б)У Л.Мельников наголосив на необхідності нещадної боротьби з тими, хто підтримує повстанців і підпільників, гальмує процес створення колгоспів. При цьому він сказав: "Коли ми цю роботу не проведемо в кожному селі до приходу весни, то ще на рік відтягнемо справу завершення колективізації, а значить ще на рік продовжимо існування націоналістичних банд тому, що при індивідуальному господарстві їм легше триматися..." [638,с.61].

18 серпня 1950 р. Рада Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У ухвалили виселити 1200 господарів-куркулів із західних, Чернівецької та Закарпатської областей за межі Української РСР з конфіскацією належного їм майна [131,арк.153;378,с.795]. Це мотивувалося тим, що серед 152 тис. селянських господарств, які залишилися поза колгоспами, є частина “куркулів”, які завдають шкоди колгоспам, зокрема їхньому організаційному зміцненню [131,арк.156].

23 січня 1951 р. Рада Міністрів СРСР прийняла постанову про виселення “куркулів”(№189-88), 13 лютого 1951 р. – “андерсівців”(№667-339), а 3 березня 1951 р. – “єговістів”(№667-339) з теренів західних областей, як “антирадянських елементів” [72,арк.29-31;378,с.805,806].

Виконуючи директивні вказівки центру, місцеві органи влади розпочали нову хвилю пошуків “куркулів” та “українських буржуазних націоналістів”. До них зараховувалися всі ті, хто чинив опір колгоспному ладу та всій тоталітарній системі. Із західних областей у 1951 р. до Сибіру було вислано 1445 “куркулів” [340, с.351]. Водночас цілими партіями вантажили у вагони “українських буржуазних націоналістів”, “андерсівців”, “сектантів” і вивозили у віддалені райони СРСР. У Волинській області за 1944-1951 рр. було насильно вивезено майже 8 тис. сімей – 29 тис. осіб. На спецпоселення депортували 275 сімей “куркулів”. Станом на 1 квітня 1953 р. з Волині до Дніпропетровської області переселено 245 сімей, до Херсонської – 372, Миколаївської – 268 [897,с.481]

Виселення спричинило сильний психологічний шок у населення, що залишилося, яким і скористалася влада для посилення колективізації. Відтак розгорнулося “соціалістичне змагання” за дострокове завершення суцільної колективізації. У звіті Новострільківського райкому КП(б)У Дрогобицької області

йшлося про те, що комітет робить усе можливе, щоб до 32-ї річниці жовтневої соціалістичної революції в районі не лишилося жодного одноосібника [835,с.17;261,арк.109]. Зрозуміло, що виконувалися ці зобов'язання адміністративними, карально-репресивними методами.

Свавілля адміністративно-партійних органів змушений був визнати ЦК КП(б)У у постанові від 19 серпня 1946 р. “Про факти порушення принципу добровільності при організації колгоспу в селі Сопошин Жовківського району Львівської області”. За “перегини” у Львівській області було виключено з партії 84 комуністи, у Дрогобицькій – 150, у Тернопільській – 150, у Рівненській – 20 [659,с.12]. Ось приклад діяльності одного із них. “...Рябов Г.М. працюючи начальником Олеського райвідділу МДБ (Львівської області. – М.С.), незаконно розбазарював речі заарештованих, застосовував фізичні засоби впливу, змушував до співжиття затриманих жінок і заражав їх венеричною хворобою” [220,арк.13].

За насильницькі дії в с.Миколаїв Лопатинського району рішенням Львівського обкому КП(б)У був виключений з партії і засуджений на 3 роки другий секретар райкому І.Жук. За подібні дії в с. Кустин цього ж району були виключені з партії і засуджені на 5 років тюремного ув'язнення завідувач військовим відділом райкому партії Л.Торба і директор раймагу Воленко [222, арк.106,107]. Рішенням бюро Станіславського обкому партії від 20 січня 1949 р. була відмінена як ліберальна постанова бюро Жовтневого райкому партії про зняття з роботи і накладення партійного стягнення на голову і секретаря сільради та голову колгоспу с.Мартинопіль за застосування до селян різних фізичних методів впливу: арештів, погроз при проведенні колективізації.

Обком партії доручив прокурору провести слідство і притягнути винних до кримінальної відповідальності [192,арк.62,64].

Але такі засудження мали головним чином пропагандистський характер, щоб створити враження ніби керівники партії “підключються про дотримання радянської законності”. Насправді, вони не могли усунути насилля в процесі колективізації, яке було закладене в самій природі тоталітарного режиму. У процесі колективізації повною мірою застосовувався єзуїтський принцип: “мета виправдовує засоби”.

Побої, залякування, шантаж, провокації, арешти, депортації, вбивства і т.п. звужували соціальну базу визвольного руху, а відтак відкривали дорогу до організації колгоспів [378,с.602].

Крім адміністративного тиску, сталінський режим надалі вдавався до широкої соціальної демагогії. Зокрема, з метою пропаганди колгоспного ладу в 1948 р. були організовані поїздки 2-х тис. західноукраїнських хліборобів у східні райони України, де завчасно підбирали для показу найкращі колгоспи, що не завжди відображали загального стану сільського господарства [850, с.143,144].

З 18 до 23 листопада 1948 р. була організована екскурсія колгоспників і селян-одноосібників Волині в колгоспи Київської області. Делегація розподілилась на 13 груп, відвідала ряд господарств Черкаського, Городищенського, Майковського, Шполянського, Києво-Святошинського районів [897,с.479]. Селяни західноукраїнського села побували також в колгоспах Камянець-Подільської, Полтавської, Дніпропетровської, Запорізької, Луганської, Сталінської, Харківської областей [595,с.102;611,с.54; 607,с.41;608,с.62;146,арк.101].

Для проведення таких поїздок уряд республіки виділив облвиконкомам західного регіону 639,9 тис. крб. [8,арк.51].

Учасники таких екскурсій змушені були виступати як пропагандисти колгоспного ладу. Владні структури розуміли, що селяни західних областей матимуть більше довір'я до своїх земляків, ніж до будь-яких інших агітаторів.

Восени 1948 р. бюро Станіславського обкому партії прийняло ухвалу, в якій зобов'язувало широко застосовувати виступи учасників екскурсій на зборах колгоспників і селян-одноосібників [194,арк.172]. У Львівській області учасники екскурсій брали участь в обласній нараді колгоспників і селян-одноосібників, виступили зі звітами в 270 колгоспах і 356 селах, на яких були присутні 13 400 колгоспників і більше 24 тис. селян-одноосібників [659,с.25].

В окремих випадках це спрацьовувало. Так, після відвідин колгоспу ім. XVI партійного з'їзду Сталінської області селянин-одноосібник с.Лавочне Славського району Дрогобицької області Кенар заявив: "У нашому селі ще нема колгоспу, але, побачивши власними очима, як добре живуть колгоспники і якими швидкими темпами відроджують своє господарство, будують будинки, я переконався у великій перевазі колгоспного ладу. Приїду додому, візьмуся за організацію колгоспу у своєму селі" [145,арк.101].

З пропагандистськими цілями в західні регіони відряджалися селяни Східної України – М.Озерний, О.Хобта, М.Лисенко, А.Парамузіна, К.Твердохліб та багато інших. У 1949 р. М.Озерний відвідав кілька сіл Рава-Руського району Львівської області. На районних зборах він розповідав про агротехніку вирощування кукурудзи і закликав селян до утворення колгоспів [299,26 лют.].

Згідно з постановою Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У від 10 червня 1950 р. організовано чергову серію масових екскурсій західноукраїнських селян до передових колгоспів східних областей. Хлібороби Львівської області виїжджали до Київської,

Станіславської – до Дніпропетровської, Дрогобицької – до Сталінської, Волинської – до Запорізької, Рівненської – до Кіровоградської, Закарпатської – до Вінницької [976,с.115]

Уся ідеологічна машина сталінського режиму була спрямована на пропаганду колгоспного ладу. З цією метою проводилися різні наради, семінари, конференції, лекції, використовували радіо, кіно, пресу. У травні 1949 р. тільки в селах Станіславської області масово-політичну роботу серед селян проводило 780 агітколективів, які нараховували понад 15 тис. агітаторів і пропагандистів, серед яких було 4393 комуністи і 5463 комсомольці. У Тернопільській області протягом трьох місяців 1949 р. 594 сільських агітколективи провели 184 тис. доповідей і лекцій, якими охопили 1,2 млн. селян [196,арк.93;289,арк.39,140].

Голова сільської ради с.Медвеже Колківського району Волинської області у своєму виступі перед заможними селянами висловив надію створити колгосп. При цьому відзначив, що потрібно розгромити куркулів. Якщо хтось буде опиратися, то він знайде на нього управу [897,с.480]. Визначаючи основні завдання агітаційно-пропагандистської роботи Станіславський обком вимагав “виховувати в сільського активу люту ненависть до куркулів” [431, с.479]. Комуністична пропаганда працювала в унісон з каральними органами.

З метою пропаганди колгоспного ладу у березні 1950 р. ЦК КП(б)У скерувало до Львова письменників Остапа Вишню, Володимира Сосюру, Павла Тичину, Миколу Бажана, Натана Рибак, Степана Олійника та інших [122,арк.3-8;354,с.639,640]. Однак ця акція зазнала фіаско. Адже від того, що “їх туди пригнали цілий табун”, як висловився Остап Вишня, настрої селян не змінився. Видатний письменник-гуморист, який мав нагоду й сам відчувати протягом десяти років у північних таборах всі “переваги”

тієї системи, за яку його привезли агітувати, слушно зауважив: “Ми в’їдемо в колгоспи Львівщини, покажемо себе ситими, одягненими, виголеними, п’яними, а селяни подумують: “Ось вони “пани”, та й ще й сміються нашою мовою” [122,арк.7].

Комуністична пропаганда нагадувала художній твір, а не життєву реальність. У багатьох випадках доходило до повного абсурду. Так, у с.Борці Кіцманського району Чернівецької області в приміщенні сільради відбувся мітинг, на якому виступав лейтенант-військовик, і закликав людей вступити до колгоспів, мовляв, у них краще жити, ніж одноосібно. Він також повідомив, що хто запишеться до колгоспу, то буде комбайном орати і сіяти. На це один селянин сказав: „Товариш лейтенант, ви ще не навчилися добре брехати. Та й комбайн не оре і не сіє, а молотить” [378,с.647]. У залі зчинився шум і галас.

Комуністична пропаганда замовчувала насильницькі методи колективізації, а наголошувала на успішній політико-виховній та організаційній роботі. Дрогобицька обласна партійна конференція у січні 1949 р. констатувала, що успіхи в колективізації досягнуто в результаті “...широкої пропаганди колгоспів та заможного життя колгоспників, великої допомоги тракторами, сільськогосподарськими машинами, кредитами, кадрами спеціалістів, які систематично надавала радянська держава сільському господарству і колгоспам області...” [145,арк.101]. Подібне стверджував XVI з’їзд КП(б)У, що відбувався на початку 1949 року [388,с.216].

Хоча пропаганда і соціальна демагогія широко використовувалися, однак не вони були визначальними. Фактично завдяки насиллю до початку 1950 р. суцільну колективізацію в основному завершили Волинська і Чернівецька області, в яких у колгоспи було об’єднано відповідно 91,1 і 90,1 відсотка селянських

господарств. У Станіславській області цей показник становив 37,6 відсотка, Львівській – 50,1, Тернопільській – 64,2, Закарпатській – 65,9, Рівненській – 67,3, Дрогобицькій – 88,4 [11,арк.13;139, арк.19].

У січні 1950 р. делегація членів Політбюро ЦК КП(б)У на чолі з М.Хрущовим побувала у деяких селах Станіславської області. Партійні бонзи поставили завдання: завершити колективізацію на Прикарпатті до початку посівної, хоча на початок 1949 р. рівень колективізації у Станіславській області складав 17 відсотків [11, арк.13;139,арк.19].

У західні області продовжували прибувати партійні кадри з інших регіонів України. На Станіславщину було скеровано 3500 комуністів з східних районів України на чолі з секретарями обкомів з Харківської і Сумської областей. Унаслідок цього на кінець 1951 р. в західному регіоні України було колективізовано 95,2 відсотка селянських дворів [850,с.145]. ХУІІ з'їзд КП(б)У назвав це великою перемогою партії. „На основі суцільної колективізації, – зазначалось у матеріалах з'їзду, – в цих областях ліквідовано куркульство, завдано нищівного удару недобиткам українських буржуазних націоналістів”[389,с.48].

У рішенні Дрогобицького облвиконкому від 6 квітня 1951 р. зазначалося: “В зв'язку із закінченням суцільної колективізації сільського господарства області, куркульські родини, залишившись поза колгоспами, живуть одноосібно, вороже ставляться до колгоспного ладу і намагаються шкодити в організаційно-господарському зміцненні колгоспів. З метою очищення населених пунктів області від куркульських родин, які вороже ставляться до колгоспів, виконком обласної Ради депутатів трудящих – вирішив: Виселити за межі області 19 куркульських родин...” [248,арк.1].

Колективізація селянських господарств в західних областях
України [7,арк.33;11,арк.13;139,арк.19;406,с.99]

Роки	Відсоток колективізації (на кінець року)	
	За числом селянських дворів	За посівною площею
1947	6,9	8,7
1948	46,3	53,5
1949	69,3	76,4
1950	91,0	95,6
1951	95,2	99,2

Процес відчуження селянина від власності у гірських районах Закарпатської та Станіславської областей продовжувався ще на початку 50-х років. 4 лютого 1950 року в доповідній записці голови Закарпатського облвиконкому І.І.Турияниці та секретаря обкому І.Д.Компанця секретарю ЦК КП(б)У Л.М.Мельникову „Про стан і дальший розвиток сільського господарства в гірських селах Закарпатської області" обґрунтовувалася недоцільність колективізації у селах гірської зони, тобто у Рахівському, Волівському, Воловецькому, Великоберезнянському і частково Тячівському, Свалявському, Хустському і Перечинському округах, зайнятої переважно лісами, чагарниками, сінокосами і пасовищами. У документі зазначалося: у ряді верховинських сіл орних земель так мало, що при колективізації всі вони були б прирізками до присадибних ділянок колгоспників, а для колективного господарства ріллі майже не залишається.

Щодо гірських районів, то тут планувалось поділити села на дві групи. До першої було віднесено ті, в яких кількість орних земель і сінокосів не дозволяла створювати сільськогосподарські артілі, тому передбачалось організувати промгоспи з підсобним

розвитком тваринництва; до другої ті, в яких колгоспи мали б сільськогосподарський напрямок.

Керівники області вважали, що в гірських районах слід організувати колгоспно-кооперативні промисли для виготовлення різних виробів з дерева, а тваринництво перетворити у провідну галузь сільського господарства – з орієнтацією на вирощування поголів'я і підвищення продуктивності великої рогатої худоби, вівчарства. Рільництву відводилася другорядна роль. Воно мало забезпечувати населення картоплею, овочами, а худобу – кормами. З метою забезпечення населення гірської зони хлібом дозволялося колгоспам низинних районів на контрактних умовах організувати обмін на продукцію тваринництва [600,с.88].

У 74 верховинських селах двори колгоспників становили 21,6 відсотка усіх господарств, але їх суспільні угіддя перевищували 70 відсотків загальної площі орних земель. Тому пропонувалось перевести 27 населених пунктів у категорію робітничих селищ і вилучити з числа селянських господарств 23165 дворів у 86 населених пунктах гірської і передгірської зони [600,с.89]. Проте, ці пропозиції республіканські органи проігнорували. Колективізація за єдиним шаблоном входила в завершальну стадію [753,с.102-130].

На початку 1951 р. у Свалявському районі Закарпатської області процент колективізації за посівною площею становив 77,3 відсотка, у Перечинському – 73,3 відсотка. У селах Закарпатської області на 1 серпня 1952 р. налічувалося ще 9462 одноосібних селянських дворів. З 1 січня до 1 серпня 1953 р. у колгоспи вступили 1960 дворів [571,с.45].

Взимку 1951 р. у гірських районах Станіславщини було колективізовано 61,7 відсотка селянських господарств і 69,6 всієї

придатної для обробітку землі [374,с.295]. У с.Верхній Ясенів Станіславської області радянські органи впродовж 1947-1952 рр. спробували організувати колгосп, але безуспішно. Тільки весною 1953 р. місцеві активісти досягли своєї мети [609,с.122].

Чисельний ріст колгоспів по областях західного регіону України у 1944-1950 рр. відображає таблиця 3.10.

Таблиця 3.10.

Організація колгоспів у
1944-1950 роках [139,арк.3]

Назви областей	Створено в роках							Всього
	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950	
Волинська	-	13	2	260	734	66	-	1075
Дрогобицька	-	11	5	49	704	36	5	810
Закарпатська	-	-	2	11	398	121	6	538
Львівська	1	10	34	171	308	162	247	933
Рівненська	1	10	8	141	459	332	77	1028
Станіславська	-	1	20	53	160	252	160	646
Тернопільська	35	8	29	193	364	397	156	1182
Чернівецька	1	16	47	240	166	16	5	491
Разом	38	69	147	1118	3293	1382	656	6703

Таким чином, для створення економічної бази тоталітарного режиму та придушення національно-визвольного руху компартія намагалася за допомогою карально-репресивних органів утвердити колгоспний лад. Побої, залякування, шантаж, провокації, арешти, депортації, вбивства і т. п. звужували соціальну базу визвольного руху, а відтак відкривали дорогу до організації колгоспів.

Після знищення основних сил УПА та підпілля ОУН 1947-1948 рр. в західноукраїнському селі розпочалася суцільна

колективізація, яка до початку 50-х років в основному була завершена. На догоду сталінській доктрині соціалізму були репресовані сотні тисяч галичан, буковинців та закарпатців, тисячі загинули в тюрмах. Так за сталінським “рецептом” була здійснена “революційна перебудова” західноукраїнського села – знищено селянина-годувальника, господаря землі. Тоталітарний режим нав’язав західноукраїнському селянству радянську модель колективного господарювання, яка ігнорувала об’єктивні закони економічного розвитку.

4.2. Боротьба селянства проти колективізації

Колгоспний лад не відповідав інтересам селянства. Селяни не могли змиритися з втратою землі, власності, не бажали стати наймитами держави. Тим більше, що бачили перед собою наочний приклад напівголодного життя колгоспників Східної України, які 1946-1947 рр. переживали черговий голод. Тому західноукраїнське селянство чинило впертий спротив колективізації. Насильницькі методи її здійснення ще більше посилювали опір селян свавіллю радянської влади. Він проявлявся у найрізноманітніших формах: від непокори, саботажу, до участі у збройних формуваннях УПА.

За умов тоталітарного режиму боротьба проти колективізації мала переважно пасивний характер. Насамперед, відмовлялися підписувати заяви про вступ до колгоспу, навіть під страхом репресій та фізичних знущань. У селі Довжки Турківського району Дрогобицької області в березні 1946 р. викликали до сільради Ілька Романчука і вимагали вступити до колгоспу. Умовляння і погрози уповноваженого МВС капітана Іванова і місцевих активістів не дали результатів. Ілько Романчук був освіченою людиною і усвідомлював наслідки такого трагічного кроку. Тому підписати

заяву не хотів. Дві доби тримали його під замком і нарешті випустили, аби він добре подумав про свою долю і майбутнє своїх дітей [832,18 жов.].

Узимку 1947 р. село Унятичі Дрогобицької області оточили енкаведисти. Мешканців села зігнали до колишньої корчми, в якій на той час були школа, клуб, бібліотека та молочарня. Селяни відмовилися вступити до колгоспу. Тоді енкаведисти дітей відпустили, а дорослих і підлітків зачинили у підвалі, заповненому по коліна водою. Один із сміливців – Гнат Добрянський, демобілізований воїн з Червоної армії, з великим напруженням вибрався босоніж через віконце на волю. Решту – почергово заходили до кімнати і вимагали підписати заяву про вступ до колгоспу. Селяни знову відмовлялися і тоді їх почали бити, але цієї зими колгосп так і не був організований [739,13 жов.].

У грудні 1948 р. до села Ситихів Брюховецького району Львівської області разом із групою солдатів прибув уповноважений райкому КП(б)У Д.Болотов. Селян поспіль зігнали на збори. Всіх, хто відмовився добровільно вступити до колгоспу, солдати взяли під варту. Три доби їх протримали без їжі. Потім упродовж трьох днів селян погрозами і побоями заставляли подати заяви про вступ до колгоспу. Проте й це не дало бажаного результату – селян знову загнали в льох і продовжували бити. Але вони так і не підписали заяви [125,арк.355,356;378,с.781].

Радянські активісти, очолювані другим секретарем Збарзького райкому партії Тернопільської області Котляровим, у с.Стриївка скликали збори, щоб організувати колгосп. Селяни не погодилися на цю пропозицію, і представники влади повернулися до району з нічим [378,с.656]. У с.Торгів Поморянського району Львівської області, як тільки районний партійно-радянський актив наблизився до села, Йосафат Сеньків та Михайло Криховець, посадивши членів

своєї сім'ї на підводи, подалися долами через поля до с.Жабиня Зборівського району Тернопільської області, де колективізація ще не проводилася [848,с.449]. У Чернівецькій області селяни втікали до міст. Скажімо, з хутора Лицивани Вижницького району перейшли жити в Чернівці 30 заможних господарів [378,с.656]. У гірських районах Дрогобицької, Закарпатської, Станіславської та Чернівецької областей селяни, рятуючись від колективізації, ховалися в лісах.

Відмовлялися вступати до колгоспу і селяни, депортовані із Закерзоння. Переселенець Перерва з с.Максимівка Сталінського району Дніпропетровської області заявив: “Я в колгосп не вступлю, тому що життя в ньому погане. Хай мені дадуть 5 гектарів і я їх краще оброблю ніж в колгоспі” [339,с.517]. Д. Біломчук з с.Зінці Полтавської області твердив: “В колгосп вступати не буду, так як у ньому великі безпорядки і колгоспники мало одержують на трудодні” [339,с.517]. В.Гамонюк підкреслював: “Селянською наукою доказано, що одноосібне господарство спонукує людей краще працювати, а в колгоспі один добре працює, а інший погано, один рано виходить на роботу, інший пізно” [339,с.517]. Переселенець Белицький з колгоспу “Більшовицький шлях” Чернігівського району Запорізької області заявляв: “...Нас обманули, що в Україні ми жити будемо в німецьких колоніях, де все для нас приготовлено, а в дійсності нічого нема” [339,с.517].

З огляду на те, що в Наддніпрянщині на той час існував колгоспний лад, переселенці масово втікали в західні регіони, де переважала індивідуальна форма господарювання. До 1 квітня 1947 р. із 397 726 родин, виселених у східні області УРСР, до західних областей самовільно виїхали 31 042 родини [107,арк.64,65]. У травні 1947 р. МВС доповідало ЦК КП(б)У, що, за даними Управління МВС Дніпропетровської області, з 5637 родин,

переселенців з Польщі, на 15 травня цього року залишилось тільки 903 родини, у Сталінській області з розселених 1945 р. 3044 родини – 1117 господарств, у Кіровоградській області з 2812 – 444 [109, арк.97;340,с.243].

Багато переселенців з Польщі, які початково жили у східних областях УРСР, переїхали у Волинську, Дрогобицьку, Рівненську та Станіславську області [378,с.496]. Зокрема, до вересня 1946 р. на Станіславщину прибуло 328 сімей (1690 осіб). У 1947 р. тут таких сімей уже було 644 (3036 осіб) [514,с.94,95].

Однією з форм боротьби проти колективізації була розпродажа селянами худоби, відмова передати свою власність до колгоспу. У селах Рівненської і Чернівецької областей селяни перед вступом у колгоспи вирізали худобу, продавали своїх коней і волів [291,арк.65-68;290,арк.68;596,с.296;835,с.18]. З цього приводу у радянському документі, за підписом Л.Берії і К.Жукова, підкреслювалося: “В окремих районах і областях українське населення вороже чинить опір заходам партії та уряду по відновленню колгоспів та здачі хліба для потреб Червоної Армії. Воно для того, щоб зірвати колгоспне будівництво, по-хижацькому знищує худобу” [143,арк.91].

У колгоспі ім. Шевченка Ківерцівського району Волинської області селяни відмовились усупільнювати коней, пояснюючи це тим, що заяви про вступ до колгоспу підписали жінки, а коні належать чоловікам [835,с.18]. Уповноважений Скалацького райкому Тернопільської області Хоменко, виступаючи на зборах у с.Шильпаки, сказав: “Чому ви, колгоспники, не зводите до колгоспної стайні коней і не зносите в колгосп господарського інвентаря, тільки тримаєте все по своїх дворах? Не думайте, що Радянської Росії скоро вже у вас не буде, а буде якась самостійна, про яку вам у листівках і особливо підшіптують бандити – вороги

Радянського Союзу. Бандити вже на скінченні. Радянський Союз вже розгромив фашистівську Німеччину, то й дасть собі раду з їхніми пособниками-агентами, яким і так вже недалеко загибель” [378,с.639].

У всіх західних областях спостерігалось значне скорочення в індивідуальних господарствах продуктивної і робочої худоби, особливо молодняка. Значна частина селян проявляла пасивність до ведення справ у своєму господарстві, ставала на шлях господарської самоліквідації [215,арк.30;278,арк.68;172,арк.79; 638,с.222].

Навіть на різноманітних зборах селяни відверто виступали проти колективізації. 28 травня 1948 р. у с.Гранатів Локачинського району Волинської області уповноважений райвиконкому Дольський зібрав у сільській раді актив села. Він примушував селян підписати заяви про вступ у колгосп. Депутат сільради В.Собіпан відмовився це робити і заявив, що “колективізація... – це петля, я проти цього, нехай мене посадять на 10 років” [848, с.450]. Селянин І.Мархівків у розмові з секретарем Горохівського райкому комсомолу Волинської області на питання “Як живете?” відповідав: “Я пройшов Болгарію, Польщу, Францію, Чехословаччину..., але гіршого життя ніж у Росії ніде не бачив, ...Тут багато голодних ходять з торбами, причина всьому – колгоспи. Я своїми руками виріжу свою сім’ю, але в колгосп не допущу...” [176,арк.54,55]. Житель с.Ямниця Станіславської області Олексій Шпильчук заявив: “В колгосп я не буду вступати, хай мене за це хоч розстрілюють на місці” [378,с.752].

Критичні виступи щодо колективізації кваліфікувались як “антирадянська пропаганда”. У 1948 р. лише в Львівській області органи прокуратури засудили 103 чоловіки за критику колгоспної системи [222,арк.105,106].

Селяни відмовлялись також сплачувати податки, продавати хліб державі за вкрай низькими цінами. “З початку грудня 1944 року по січень 1945 року, – вказувалося у доповідній записці першого секретаря Тернопільського обкому КП(б)У, – абсолютно припинилось надходження натуральних та грошових платежів... У 8-ми сільрадах (Подільського району. – М.С.), як не дивно, влади нема і встановити поки не є можливим” [848,с.450].

Несплата податків та саботаж хлібозаготівлі як форма протесту селянства особливо поширюється у 1947 році. До цього їх спонукала державна політика “економічної війни” з одноосібним господарством, тобто постійне збільшення податків та хлібозаготівлі. У 1947 р. не розраховувались з державою у Рівненській області – 595 індивідуальних господарств, Тернопільській – 217, Львівській – 450, Станіславській – 137 [274, арк.57;189,арк.12;244,арк.92;848,с.451]. У селі Верхобуж Олеського району Львівської області в липні було здано тільки третину хліба [638,с.222].

У село Кошмеки Новосільського району Тернопільської області приїхав перший секретар райкому Коваленко. Він говорив про підготовку до жнив і наказував селянам, щоб вони не піддавалися нашептам „українсько-німецьких націоналістів” про не здачу хліба державі, „бо за це будемо карати судовим законом”. Селяни, які виступили вслід за секретарем райкому, говорили про те, що вони нібито це роблять. У залі зчинився сміх і свист [378, с.641].

По мірі посилення примусу у роботі щодо колективізації опір селянства наростав. Селяни вбивали організаторів колгоспів або передавали їх повстанцям. 1946 р. у с.Велика Білина Дублянського району Дрогобицької області селяни знищили уповноваженого з району по заготівлі зерна В.Мацака, в с.Романів Бібрського району

Львівської області – 9-х енкаведистів, у с.Цинява Рожнятівського району Станіславської області – оперуповноваженого МВС А.Дікурина, а в с.Тороки Путилівського району Чернівецької області – “яструбка” [355,с.457,458;369,с.351-353].

У с.Унятичах Підбузького району Дрогобицької області селяни зловили дільничного міліціонера і передали його повстанцям, юнаки с.Радловичі Самбірського району знищили всі документи в сільраді та два колгоспних трактори, мешканці с.Вяцковичі важко поранили екаведиста, який шляхом насилля збирав державну позику, у с.Довге Стрийського району – вбили дільничного міліціонера. Домогосподарка с.Новочин Богородчанського району Станіславської області отруїла спиртом трьох енкаведистів [369,с.351-353].

1947 р. у селах Яворівського, Краснянського, Радехівського та інших районів Львівської області під час жнив і хлібозаготівель пройшли збройні виступи, селяни розправилися з представниками партійно-комсомольського активу [226,арк.91;244,арк.133].

Масовий антиколгоспний виступ відбувся у с.Великі Лучки Мукачівського округу Закарпатської області. Селяни камінням прогнали трактористів, що намагалися переорати їхнє поле. На другий день, не зважаючи на охорону, повторили цю акцію. У спецдонесенні "Про вилазку куркульських елементів в с.Великі Лучки Мукачівського округу", надісланому прокурором Закарпатської області на ім'я Генерального прокурора СРСР вказувалось, що „партійні і радянські органи не приділили достатньо уваги масово-роз'яснювальній роботі в період підготовки і організації колгоспу, не залучили на свій бік бідняків, не зуміли нейтралізувати середняків. Це призвело до активізації куркульських елементів” [706,6 трав.]. У ніч з 27 на 28 березня 1947 р. підпалено двір заступника голови колгоспу І.Дуца. Вогонь

перекинувся на помешкання колгоспника М.Фенчака. Підозрювані у підпалі В.Фельдй, В.Газій були заарештовані. Крім того, „за проведення контрреволюційної агітації" органи МДБ заарештували І.Балога, І.Поповича, Д.Левдаря. Подібні випадки були в селах Лоза і Горінчево Хустського округу [355,с.457,458;369,с.352,353;571,с.40;599,с.79,80,92].

200 жителів с.Нижня Апша Тячівського округу відмовилися вступати в колгосп. Коли голова сільради вжив адміністративні засоби, селяни його вбили [780, с.18]. Мешканці с.Раранча Садгирського району Чернівецької області, відшукавши заховану зброю, напали на радянське підсобне господарство. Здобуті харчові припаси розподілили між собою [369,с.353].

12 липня 1947 р. до с.Максимовичі Самбірського району Дрогобицької області прибула “культбригада”, щоб агітувати селян за колгосп, але хлопці-підлітки закидали агітаторів камінням і змусили їх втікати з села [355,с.460;369,с.354]. У с.Угля, що на Тячівщині Закарпатської області, за антиколгоспний виступ двох селянок було засуджено на 25 років ув'язнення, п'ять – на 10, одну – на 8, трьох – на 5, двох – на 2 роки [Довганич, 28 лист]. 29 липня 1949 року проти колективізації виступили селяни с.Ірлява Ужгородського округу. На 8-10 років було засуджено 4-х жінок — О.Сірохман, М.Петах, М.Гургела, П.Петах. У селі Добронь на Ужгородського округу „бабський бунт" був ще радикальнішим. Партійний документ повідомляв, що в селі піднявся масовий безпорядок, який супроводжувався погромом і охопив понад 500 чоловік. Для його приборкання був використаний прикордонний загін [706,с.103].

У жовтні 1949 р. селяни Болехівщини, об'єднавшись навколо монахів Гошівського монастиря, організували хід під національно-

патріотичними та антиколгоспними гаслами [197,арк.161]. Десять років таборів одержала жителька С.Туря Ремета Перечинського округу Закарпатської області М.Яцура за те, що організувала селян до самовільного захоплення вже колгоспних земель [571,с.43].

Найбільш гострою формою боротьби селянства проти колективізації була їх участь у формуваннях УПА. Селяни масово вступали в УПА, створюючи її соціальну базу. У доповідній записці на ім'я секретаря ЦК КП(б)У О.Кириченка вказувалося, що в „бандах” ОУН-УПА перебувають понад 200 жителів села Мокротин Нестерівського району, 54 – з села Бобятин Сокальського району, 42 – з села Бубнів Краковецького району Львівської області. У загонах УПА боролися 84 жителі села Синєвидне-Верхне Сколівського району, 40 жителів із села Старі Стриліща Новострільківського району Дрогобицької області [976,с.66,67]. Подібна картина була у багатьох селах Західної України.

За підрахунками Одеського інституту політології та управління, з кожних 1285 вояків УПА 76,6 відсотка склали селяни, 18,2 – робітники, 4,2 – інтелігенти [708,с.83]. Про соціальну приналежність учасників УПА свідчать матеріали Станіславської області. Із 416 засуджених молодих учасників в ОУН-УПА 28 були з сімей заможних селян, 150 – із середняків, майже 30 – бідняки [378,с.578].

Наприкінці жовтня-на початку листопада 1944 р. назрілі питання визвольної боротьби ОУН-УПА були детально обговорені на засіданні проводу ОУН за участю Р.Шухевича, Д.Маївського, Д. Грицяя, Я.Бусола, В.Кука, Д.Клячківського. Присутні стверджували, що селяни є “основною базою і силою революційних подій”, вони “майже на 100 відсотків проти світської влади” [635, с.160].

Провідний ідеолог УПА П.Полтава писав: „Перед українським народом 1944 р., з моментом нової окупації України більшовиками, стало питання: або добровільно скоритися окупантові і через це віддати йому на поталу всі завоювання українського самостійницького руху, поховати добровільну ідею Самостійної України, або всіма силами і до останнього чоловіка боронити себе, боронити справу Самостійної України, боронити національно-визвольний рух... Український народ вибрав цей другий шлях, добре здаючи собі справу з того, що цей шлях надзвичайно важкої боротьби, що це шлях, який вимагатиме жертв. І не зважаючи на таку перспективу, десятки тисяч найкращих українців пішли в УПА, пішли в підпілля” [815,с.396,397].

Селяни із зброєю в руках намагалися не допустити колективізації, помститися за репресованих радянською владою родичів та близьких, краян. УПА була армією самооборони селянства від посягань на їхню власність, життя, національну і людську гідність. Повстанський рух мав чітко виражений національно-визвольний характер. Він був волевиявленням селянства до державотворення українського народу, що віками визрівало в його свідомості.

Програмні засади повстанців загалом, у тому числі в аграрній сфері були викладені у декларації „За що бореться Українська Повстанська Армія?”, датованої 1943 роком. У ній була сформульована мета визвольного руху – побудова соборної самостійної держави, повалення радянської імперії, знищення колоніального гніту народів. Велика промисловість мала стати національно-державною власністю, а дрібна – кооперативно-громадською. В соціальній площині проголошувалась вимога восьмигодинного робочого дня, участі робітників у розподілі прибутків підприємств, вільного вибору місця праці, свободи

профспілок, рівність чоловіка з жінкою, охорони материнства, а також обов'язкової середньої освіти, вільного виконання культів, відокремлення церкви від держави. Проголошувалась рівність прав усіх націй та національних меншин, які проживатимуть у незалежній Україні [346,с.269-272].

У політичній декларації УПА наголошувалося : “Ми за повне визволення українського народу з-під московсько-більшовицького та німецького ярма, за побудову УССД без панів, поміщиків, капіталістів, без більшовицьких комісарів, енкаведистів і партійних паразитів. В українській національній державі народна влада вважатиме народ за вихідну точку і за мету своєї діяльності. Не маючи внутрі держави поневолених країн і пригноблених народів та не переслідуючи імперіалістичних цілей у зовнішній політиці, народна влада в Україні не витрачатиме часу, енергії та коштів на творення апаратів насильства, поліції, тюрем, концтаборів тощо. Український народ всі економічні ресурси та всю людську енергію спрямує на побудову нового державного порядку, справедливого ладу, на економічну розбудову країни та піднесення культури народу” [346,с.269].

Вагоме місце у програмному документі УПА відводилось аграрному питанню. Передбачалась безкоштовна передача селянам поміщицьких і монастирських земель, захищалася трудова приватна власність, розвиток вільного підприємництва і кооперації. Селянин-одноосібник мав стати основним виробником сільськогосподарської продукції, а за майновим станом це мав бути міцний, самодостатній господар [346,с.270,333].

У декларації УПА стверджувалося, що національно-визвольний рух виступає “за знищення большевицької експлуататорсько-кріпацької системи в організації сільського господарства. Виходячи з того, що земля є власністю народу, українська народна

влада не накидуватиме селянам однієї форми користування землею. Тому в українській державі допускатиметься індивідуальне користування землею, в залежності від волі селян” [346,с.270].

Селяни бачили в повстанцях своїх захисників, надавали їм допомогу їжею, одягом, грішми, схованками, розвідувальною інформацією. Наприклад, с.Почапи Золочівського району Львівської області мало всього 140 дворів, але у ньому було збудовано 70 упівських криївок [227,арк.83]. У сс.Дуб’є, Котелобичі, Пониква цієї ж області криївки припадали на кожний четвертий селянський двір [378,с.212].

Партизанам допомагали навіть діти. Пастухи 9-12 річного віку з с.Грабівці у Карпатах повідомляли повстанців про наближення карателів співом коломийок [547,с.58]. У донесенні секретаря Дрогобицького обкому партії Олексенка секретарю ЦК КП(б)У Мельникову від 8 травня 1950 р. говорилося: „Жителі Старо-Стрільчанської сільської ради надають матеріальну підтримку бандитсько-оунівському підпіллю, забезпечують їх схованками” [115,арк.7].

Про широку підтримку селянством повстанського руху свідчило і те, що навіть частина місцевого радянського активу сприяла національному руху. Так, голова Охлопівської сільської ради А.Возний, голова Рачинської сільської ради І.Пилипюк Волинської області мали активні зв’язки з упівцями і активно допомагали їм. Голова сільської ради села Княже А.Корній, проводячи підписку на позику четвертої сталінської п’ятирічки, водночас зібрав гроші для повстанців і сам пожертвував 5 тис. карбованців [976,с.67]. Всесторонню підтримку підпільникам надавали керівники колгоспів ім.Чапаєва, ім.Тимошенка, ім. Кірова, ім.Калініна Станіславського району Станіславської області

Зубар, Пилипчик, Савчук, Терешкін, Слободян, Гулака та інші [361,с.404; 378,с.487].

Розмірковуючи про причини невдалого проведення операцій проти формувань ОУН-УПА, командувач Прикарпатським військовим округом Єременко говорив про селян таке: “У всіх кампаніях, які ми проводили, вони нам своїми діями палки в колеса вставляють” [210,арк.96].

У боротьбі проти колективізації ОУН та УПА надавали всебічну допомогу селянству. Вони стимулювали її власними бойовими та політичними акціями. Восени 1947 р. завдяки діям підрозділів УПА 500 тис. селян зуміли ухилитися від примусового виселення до Сибіру [752,178].

УПА та підпілля ОУН вели широку агітаційно-пропагандистську роботу. У документі національного підпілля за 1946 р. підкреслювалося: “У зв’язку з переходом на нові методи підпільної роботи визначити основний зміст діяльності кадрів політпропаганду, навчальну і виховну роботу. Бойові пропагандистські акції звузити по можливості до мінімуму” [224, арк.1].

З огляду на це докладалися не абиякі зусилля для організації ефективної агітаційно-пропагандистської роботи, спрямованої проти комунізації села. Крайові, окружні, надрайонні, районні, станичні осередки пропаганди використовували для цього різні форми пропаганди. Видавали та розповсюджували брошури, журнали, газети, листівки, заклики, звернення, карикатури, проводили вишколи, мітинги, збори, гутірки тощо [752,с.172,173].

Мітинги і збори організовували, зокрема, під час відвідування, переходу підвідділів УПА через села. У секретному донесенні секретарю Львівського обкому КП(б)У Грушецькому повідомлялося про мітинг селян, організований вояками УПА: „12

квітня 1945 року о 18 годині вечора в село Кугаїв нашого району (колишнього Сокільницького. – М.С.) прибула група банди українських націоналістів у кількості 40-50 чоловік. Ця банда оточила село, зібрала селян біля сільради, де провела мітинг... виступаючі розповідали селянам про боротьбу, яку вони ведуть проти більшовиків, про власні втрати” [208,арк.21].

Повстанці провели мітинги у селах Криве, Немилів, Павлів, Нестаничі, Андріївка, Розжалів Радохівського району Львівської області, Брониця і Унятичі Підбузького району Дрогобицької області, с.Буківна Тлумацького району Станіславської області та в багатьох інших [208,арк.85;638,с.191;378,с.124]. Селян налаштовували на боротьбу проти радянської влади, зокрема колективізації.

З літа 1947 р. антиколгоспна пропаганда активізується з новою силою, що було пов'язано з переходом радянської влади до суцільної колективізації. У червні цього року масового розповсюдження набрала листівка, яка закликала селян до солідарності на протиколгоспному фронті: “Брати-селяни! Можна не сумніватися в тому, що всі намагання більшовицько-російських катів завести колгоспну панщину і на ЗУЗ закінчатся провалом, коли Ви і надалі будете рішуче протиставляти всім цим намаганням, з цілковитим недовір'ям ставитися до брехні про колгоспний “рай” і не піддаватися ніяким ворожим застрашуванням і погрозам” [282,арк.69].

Повстанці роз'яснювали селянам, що „не для вашого добра, а для збільшення горя у Вашому і так вже нелегкому житті намагаються російські загарбники запрягати Вас у тяжке ярмо. Вони хочуть запрягати Вас у це ярмо для того, щоб змусити Вас і дітей Ваших зі всіх сил аж до загибелі працювати не для себе і свого народу, а для цих сталінських більшовицьких розбійників. Вони

хочуть, щоб кожний вирощений Вами сніп збіжжя, кожний кілограм картоплі і кожна в'язка соломи були не Вашими, а їхніми. Вони хочуть, позбавляючи Вас і все українське населення власних матеріальних засобів, хліба і т. ін. цілком знищити революційно-визвольний рух нашого народу..." [282,арк.69].

Промовистою була листівка УПА "Організаторам і членам ініціативних груп і правлінь колгоспів." Її автори вказували, що колгоспи несуть селянам голодну смерть. Тому організаторів колгоспів попереджували і наказували відступитись від ініціативних груп і участі в правліннях уже створених колгоспів [112,арк.7].

Реферантура пропаганди ОУН за липень-серпень 1947 р. лише на Дрогобиччині провела 12 вишкільних відправ і 16 індивідуальних розмов із сільською молоддю, 68 гутірок – із селянами, розповсюдила багато друкованої пропаганди [757,с.194].

У зверненнях, листівках, підпільних часописах, брошурах, карикатурах учасники національно-визвольної боротьби закликали селян активно чинити опір утворенню колгоспів. У листівці "Геть сталінські колгоспи!", знайденій у мешканця села Мишів Іванчівського району Волинської області В.Рябова, розповідалося про голод у Східній Україні та про неперспективність колгоспної системи, містився заклик до боротьби з нею [708,с.101].

Листівку "Геть грабіжники!" енкаведисти вилучили в жителя села Борохів цієї ж області В. Гаврилюка, яку він розповсюджував у селі Теремно, біля Луцька [708,с.101]. У листівці ОУН "Селяни західних областей України" зазначалось: "Хай будуть відстрашуючим прикладом для Вас оті "басараби", що покійно без спротиву і боротьби, далися ограбити більшовицькій ненажері і допустили у свої заможні села голод, а тепер залляли Ваші села, жебраючи" [638,с.283]. Одночасно підпілля випустило кілька

звернень, інструкцій та вказівок до корінного населення, щоб воно допомагало своїм братам зі Сходу [212,арк.32]. Зокрема, УГВР видала відозву до українців західних областей, в якій закликала всіх галичан надавати якомога більшу допомогу голодуючим братам зі Східної України [752,с.174].

Великим тиражем було надруковано звернення „Слово до братів українців з ОСУЗ і СУЗ”, в якому колгоспникам роз’яснювалися причини голоду на родючих українських землях [752,с.174]. Чимало східняків, відчувши доброзичливе ставлення місцевих, поповнило лави підпільників [459,с.60].

За завданням боївки ОУН у с.Ямниця Станіславської області діяла група з 13 осіб на чолі з Анастасією Савчак, яка вела антиколгоспну агітацію. У хатах А.Зуб’яка, А.Вербицького проводилися нелегальні збори селян. 25 листопада 1949 р. с.Ямниця відвідав М.Хрущов, який закликав селян створити колгосп. Більшість їх не підтримала його, заявивши, що за будь-яких обставинах до колгоспу не вступить [400,с.753].

Не дала бажаного результату агітація М.Хрущова за колгосп у с.Добросин Жовківського району Львівської області. Після його виступу селянин Т.Желізко сказав: "Микита Сергійович моїх дітей годувати не буде" [638,с.241]. Інший мешканець села І.Пасько заявив: "Микита Сергійович виступив непогано, але в колгосп я не піду" [223,арк.70].

Очевидець В.Пагулович родом з хутора Березівці що Станіславщині згадує:” Час від часу отримував листівки (від упівців – М.С.), які закликали людей не брати участі в голосуванні, не записуватися до колгоспів і т.д. Я їх захоплено читав, передавав іншим” [431,с.772].

Особливу увагу упівці приділяли антиколгоспній пропаганді серед переселенців. Повстанська листівка гласила: "Переселенці!

Сталін за допомогою своїх польських агентів виганяє Вас з рідних хат! Він хоче, щоб Ви тут працювали на нього! Він хоче загнати Вас до колгоспів! Не йдіть до колгоспів! Саботуйте сталінську п'ятирічку! Хай живе УПА! Хай живе ОУН!" [638,с.202]. У відозві ОУН до українців Холмщини, Надсяння і Лемківщини наголошувалося: „Сталінські окупанти, кинувши Вас на дно людської нужди, намагаються використати Ваше важке становище. Вони затягують Вас до колгоспів. Не дозвольте до кінця знущатися над собою. Сталінські колгоспи – це нова форма панщини, придумана Сталіним для якнайбільшого, повнішого грабежу селян. Колгоспи – це кріпацька праця, нужда і голод. Не дайте затягнути на себе колгоспне ярмо!" [111,арк.31-32]. Це дало позитивні наслідки – абсолютна більшість переселенців підтримало національне підпілля.

У зв'язку з розгортанням насильницької колективізації, повстанці на початку 1949 р. надрукували брошуру, в якій надихали селян і надалі активно чинити опір утворенню колгоспів. “УПА і революційне підпілля, – вказувалося в документі, – широко підтримують західньо-українське селянство в його боротьбі проти більшовицької колективізаційної акції. Саме завдяки цій підтримці західньо-українське селянство до сьогодні ще не сколективізоване. Свою боротьбу проти колгоспної системи в Україні український визвольно-революційний рух веде під гаслом: "Геть колгоспи! Земля селянам” [369,с.34]. Далі відзначалося: "Український визвольно-революційний рух бореться проти більшовицької колгоспної системи, по-перше, тому, що вона є знаряддям варварської економічної й фізичної експлуатації українського селянства з боку більшовицьких гнобителів, знаряддям їх жахливого соціального гноблення, і, по-друге, тому, що ця система

є також засобом політичного підкорення українських селянських мас більшовицькій імперіалістичній кліці" [369,с.33].

У 1950 р. П.Полтава в брошурі „Хто такі бандерівці та за що вони борються” писав: "Ми, українські революціонери і повстанці, боремося проти большевицьких гнобителів тому, що вони в колгоспах запрягають жінок до борін, заставляють їх носити на плечах гній на колгоспні поля, засуджують колгоспників до багаторічного ув'язнення за кілька колосків, що їх вони відважуються зірвати, щоб рятуватися від голодної смерті, тому, що більшовицькі експлуататори цілком грабують колгоспників з продуктів їхньої праці, виплачуючи їм по 200 грамів хліба за трудовень, тому, що вони зіпхнули українське колгоспне селянство на дно нужди і страждань" [817,с.435].

Великий вплив на селянство мала також брошура О.Дяківа-Горнового „Новий наступ сталінських вельмож на колгоспників” [638,с.225], де було проаналізовано причини, суть, наслідки більшовицької політики в аграрному секторі.

Збройне підпілля підготувало і випустило твір “Колгоспне рабство”, який належав перу В.Кука. Автор на основі конкретних фактів і цифр показав, що трудовень – підступна і тяжка форма експлуатації селянства. Проаналізував різні побори із колгоспників на користь держави, показав організацію підневільної праці на селі. Порівнявши життєвий рівень колгоспника і колишнього поміщицького наймита, прийшов до висновку, що радянська влада перетворила селянина в справжнього раба [282,арк.69].

Про розмах агітаційно-пропагандистської роботи повстанців свідчить те, що 1947-1950 рр. органи держбезпеки знищили 15 підпільних друкарень, вилучили 200 тис. листівок і брошур [471, с.54]. Протягом 1944-1950-х років лише на Дрогобиччині діяло більше 10 підпільних друкарень. Особливо плідно працювала

друкарня УПА у с.Медвежа, яку скеровував колишній дрогобицький гімназист Левко Грущак [875,с.193].

Агітаційно-пропагандистська робота повстанців сприяла розпаду багатьох колгоспів. У с.Ременові Новояричівського району Львівської області, що характеризувалося високою національною свідомістю ще за часів польської окупації, органи радянської влади шляхом насилля утворили колгосп. Розгорнута антиколгоспна агітація закликала селян не усуспільнювати інвентар, тяглову худобу, насіння, не виходити на роботу. Результат не забарився – колгосп розпався. Подібне спостерігалось в селах Запитів, Підліски, Пікуловичі, Борщовичі Львівської області [225,арк. 117,118].

Селяни сіл Рахиня, Біляїв, Тростянець Долинського району Станіславської області „знаходячись під впливом оунівського підпілля, – вказувалося в партійному документі, – стали саботувати заходи районних організацій, забирати коней, ховати інвентар і посівний матеріал, втікати із сіл під час появи районних працівників” [361,с.405].

Дії організаторів та активістів колгоспного будівництва, зокрема енкаведистів, партійно-комсомольських та радянських працівників, УПА та підпілля ОУН кваліфікували як зраду Україні, а тому їх карали. “У нашій боротьбі ми, бандерівці, – писав Петро Полтава, – виступаємо тільки проти большевицьких імперіалістів, тобто проти партійної верхівки та всіх тих елементів, незалежно від їхнього соціального і національного походження, які цій верхівці вірно служать. Це підла брехня, що ми стріляємо всіх советських людей без розбору. Проти советських народних мас ми не боремося. Про це можуть посвідчити тисячі советських людей – советських колгоспників, робітників та інтелігентів, з якими ми зустрічалися, розмовляли, яким ми передавали нашу літературу.

Про це можуть посвідчити тисячі голодуючих, яким ми допомагали, чим тільки могли. Ми знищуємо тільки керівних представників партії, МВД і МГБ і всі ті вислужницькі, продажні елементи, які активно виступають проти нашого руху і вороже відносяться до українського народу” [817,с.441,442].

У лютому 1945 р. боївка сотника „Хаби” біля с.Щуровичі Лопатинського району Львівської області розгромила винищувальний загін, сформований з партійно-радянського активу і енкаведистів. Було знищено секретаря Лопатинського райкому партії Маланчука, інструктора Львівського обкому Якименка, начальника райвідділу НКВС Ткаченка та ін. 7 квітня 1945 р. у с.Кукільники Букачівського району повстанці ліквідували опергрупу Станіславського обласного управління НКВС [364,с.32].

1 серпня 1945 р. біля с.Седлиці Коржівського району Рівненської області вояки УПА розгромили групу радянсько-партійного активу. На Станіславщині були знищені: начальник Заболотівського РВ НКДБ Белянун і оперуповноважений Булмака, начальник Рогатинського РВ НКДБ Амосов і оперуповноважений НКДБ Авсюков; на Волині – секретар Любешівського райкому партії Ісай, начальник РВ НКДБ Ірамов. 13 листопада повстанці захопили районний центр Пробіжна Тернопільської області, знищили будинки райкому, НКДБ, військкомату, вбили 13 і поранили 17 партійно-радянських працівників [364,с.33;378,с.360-362].

13 травня 1945 р. о 6-ій годині вечора на дорозі між селами Біличі і Стрельбичі Старосамбірського району Дрогобицької області загоном бандерівців із засідки була розстріляна валка з 6 підвід “агітаторів” райкому партії, які в недільний день виїжджали у згадані села для організації державної позики. Було вбито 26 осіб. Групу очолював перший секретар райкому партії В.Нудьга.

Серед убитих були райпрокурор П.Степанов, оперуповноважений райвідділу НКДБ М.Авдієв, оперуповноважений відділу НКВС І.Лунін, дві вчительки, працівники райвійськкомату, редакції райгазети, працівники інших районних установ [101,арк.136-140].

У вересні 1945 р. органами НКВС-НКДБ зафіксували в Дрогобицькій області 42 акції, здійснених УПА. Багато з них було спрямовано на зрив хлібозаготівлі. 23 вересня в с.Ситуловці Жидачівського району повстанці з боївки „Ігоря” спалили молотарку МТС і 30 ц зерна. Ця ж група в сусідньому селі Туради знищила всі будівлі радгоспу „Більшовик” та склад із зерном [103, арк.1-2;378,с.346;750,с.162].

26 березня 1947 р. повстанці біля с.Ільці Жаб'євського району Станіславської області обстріляли енкаведистів, які йшли на колгоспну акцію. У результаті були вбиті начальник РВ МДБ Беляєв, оперпрацівник Булка, а командира винищувального батальйону Зозулю взяли у полон [147,арк.51,52;378,с.570]. Подібна доля спіткала райпартактив у с.Дядьковичі Рівненської області [147,арк.55;378,с.572].

1950 р. підпільники вбили другого секретаря Новострільчанського райкому КП(б)У Дрогобицької області Мазура, секретаря Бурштинського райкому КП(б)У Станіславської області В.Войткова, у с.Грабів Рожнятівського району цієї ж області дільничого міліціонера М.Максимова, старшого групи охорони громадського порядку М.Бояна та інших [124,арк.83-86,94,95,179-182;378,с.780].

Це викликало лють у партійно-радянського керівництва. Микита Хрущов у вузькому колі цинічно заявляв: “Комуністи, які не зуміли згуртувати навколо себе актив, не можуть захистити своє життя і гинуть, чорт з ними, туди їм і дорога” [120,арк.369].

Повстанці карали партійно-радянських активістів, насамперед, за жорстоке ставлення до селян під час організації колгоспів. У с.Волошиново Старосамбірського району Дрогобицької області, коли шість озброєних активістів з районної адміністрації погрозами, шантажем, побиттям примушували селян підписати заяви про вступ до колгоспу, підрозділ УПА раптово прийшов на допомогу. Під час бою двох організаторів колгоспу було вбито [366,с.175]. У с.Кобло підпільники вбили дільничого міліціонера, заступника Старосамбірського райвідділу міліції Чорного, голову колгоспу, які репресивними методами хотіли завершити суцільну колективізацію села [366,с.177].

На чолі з хорунжим Оріхом повстанці між селом Стрільбичі і Біличі цього ж району знищили чотирьох та поранили трьох партійно-радянських активістів, які неодноразово вдавалися до фізичного насилля під час організації колгоспів [366,с.177;752, с.186]. У с.Поруби Немирівського району Львівської області, с.Верхів Острозького району Рівненської області вояки УПА вбили керівника “яструбків”, у с.Брошнів Долинського району Станіславської області – уповноваженого МВС і партійця [366, с.165,167,169].

Багаточисельні документи свідчать, що до весни 1945 р. співробітництво громадянина з “советами” тягнуло за собою небезпеку покарання на смерть не тільки особисто, а й всієї сім’ї, в тому числі малолітніх дітей. Пізніше у документах ОУН, УПА появились однозначні вказівки на те, що за співробітництво з більшовиками покарання зазнає лише “сексот”. Так само не дозволялося карати членів сімей “яструбків”. Однак спорадичні випадки помсти над членами сімей осіб, які йшли на співробітництво з радянським режимом, спостерігалися і пізніше [735,с.70].

У стосунку до багатьох сільських активістів повстанці діяли виважено, часто попереджали їх [752,с.177]. Як правило, цим громадянам підкидали листівки такого змісту: “Нам, українським повстанцям, є відомо, що Ви зістали завербовані органами МВД-МГБ до підлої донощицької роботи на шкоду українського народу.

Віriamo, що у Вас є ще почуття Любові до свого народу, а до донощицької роботи Вас змушено. Порвіть свої зв’язки з кровожадними МВД-МГБ! Покиньте свою підлу роботу, бо в противному разі чекає Вас заслужена смерть з рук Вашого народу” [364,с.352,353].

У червні 1947 р. упівці масово розповсюджували листівки, в яких закликали сільських активістів відійти осторонь колгоспного будівництва. “Той, хто цього не зробить, – застерігалось в одній із них, – вважатиметься злочинцем і тому буде знищеним” [91,арк.7]. Так робили неодноразово. Якщо ці засоби впливу не приносили результатів, проводили каральні акції [752,с.177].

1946 р. у с.Острів Пустомитівського району Львівської області підпільники вбили Григорія Сиротяка, який підтримував ідею створення колгоспу. У червні 1947 р. в с.Іспас Вижницького району Чернівецької області були спалені колгоспні приміщення, а селянка М.Труфін повішена [745,с.118]. У с.Трудовач Краснянського району Львівської області спочатку були вбиті сільські активісти Степан Якубовський, Дмитро Іванюк, Іван Горошко, Марія Мацьків. А влітку 1947 р. під час комсомольських зборів повстанці знищили ще шістьох чоловік, серед них: секретаря райкому комсомолу Марію Бутенко, командира групи самооборони Володимира Іванюка, секретаря сільської комсомольської організації Андрія Якубовського [235,арк.14;361,с.288,289].

У с.Черниця Корецького району Рівненської області підпільники вбили трьох селян-активістів. Однак під тиском

місцевої влади колгосп вдалося зберегти. Тоді повстанці знищили ще одного активіста, спалили декілька будинків. 1947 р. у с.Безброди Краснянського району Львівської області від рук УПА загинули голова сільради Петро Смик та секретар комсомольської організації Микола Гербут. У с.Витилівка Кіцманського району Чернівецької області, с.Тростянець Миколаївського району Дрогобицької області, с.Присівці Зборівського району Тернопільської області упівці знищили “сільських активістів”, які шляхом насилля примушували селян вступити до колгоспу [271, арк.158;231,арк.343;356,с.280,302;355,с.27].

14 лютого 1948 р. було задушено голову сільської ради с.Гніздечного Великоборківського району Тернопільської області Ганну Котович – активного організатора місцевого колгоспу. На грудях їй повісили плакат: “За насильницьку колективізацію карає народ” [282,арк.71]. 12 березня у райцентрі Калуш Станіславської області підпільники ліквідували заступника директора МТС з політчастини, що активно організовував колгоспи [638,с.210]. У с. Поляна Поморянського району Львівської області було вбито ланкову М.Баюс [228,арк. 41]. У Станіславській області за 1949 р. і 4 місяці 1950 р. жертвами ОУН-УПА стали 20 голів сільрад, 19 голів колгоспів, 30 дільничних міліціонерів [633,с.60].

У ряді випадків повстанці діяли вкрай жорстко, безжалісно. На Рівненщині мали місце факти, коли упівці відрубували праву руку тим, хто написав заяву до колгоспу [638,с.222]. В інформації Рівненського обкому партії від 1 березня 1949 р. до ЦК КП(б)У повідомлялося: "Керівними ланками ОУН, всьому підпіллю ОУН і його озброєним бандам дані вказівки про проведення масових терористичних актів проти ініціаторів створення колгоспів і колгоспного активу". У вилученому в провідника проводу ОУН Мізоцького району Рівненської області "Максима" говорилося: "...

З числа організаторів і перших, хто вступили до колгоспу, дозволяю в кожному селі повісити по два чоловіки чи дати їм по 30 буків” [638,с.222].

Протягом 1946 р. у західних областях України проведено 2598 заходів, спрямованих в основному проти колгоспного будівництва, а в січні-жовтні 1947 р. – 1320 [79,арк.94]. Усе це, з одного боку, стримувало проведення примусової колективізації, а з іншого – завдавало страждань багатьом людям, які ставали жертвами протиборства [138,арк.12-17,126-130,133-136].

Особливої гостроти набрала боротьба проти колективізації на Прикарпатті (у Львівській, Станіславській та Дрогобицькій областях), "... де нарід, – пише дослідник історії УПА Петро Мірчук, - ставив одностайний спротив більшовицьким намірам убрати його в колгоспні шори. УПА і підпілля не жалували, із свого боку, жертв, щоб припізнити цю акцію. Крім прямих протиколгоспних акцій, у яких нищено колгоспи й МТС, велика кількість саботажних атентатних акцій була спрямована проти організаторів й ініціаторів колгоспів та проти їх зусиль організувати колгоспи" [752,с.186].

Улітку 1948 р. вояки УПА на Волині спалили колгоспні приміщення у селах: Первіччя і Городище Луківського району, Гупали і Запілля Любомльського, Потапи Головнівського, Ратно, Бузаки, Хотищево, Черць, Височно і Прохід Ратнівського, Синово, Залишани і Мізове Старовиського, Тоболи і Ворокомія Камінь-Каширського району. У травні-червні 1948 р. подібну акцію проведено у Львівській області. У вересні 1948 р. спалено колгоспні будівлі у селах Головнеці, Козярі, Сухівці, Шильняки, Галинці Малі Чернівецької області[366,с.173;356,с.239;637,с.48,49].

П. Мірчук стверджує, у західних областях України 1948 р. повстанцями було проведено сто протиколгоспних акцій

[752,с.183,185]. За даними А. Кентія, тільки в серпні-грудні 1948 року упівці здійснили 155 нападів на колгоспи з метою нищення сільськогосподарського реманенту, приміщень та іншого майна [633,с.54].

У 1949 р. підпільники підпалили колгоспні будівлі у с.Загір'я Заліського району Тернопільської області, с.Вишеньки Острозького району Рівненської області, с.Спасів Сокальського району Львівської області. У с.Волошиново Старосамбірського району Дрогобицької області 6 озброєних активістів з районної адміністрації погрозами, шантажем примушували селян підписати заяви про вступ до колгоспу. Повстанці раптово напали на село, під час бою двох організаторів колгоспу було знищено. Селяни продовжували вести індивідуальне господарство [356,с.308;366, с.166,171,175,176].

Про антиколгоспні акції УПА свідчать і радянські документи. Так, начальник управління МДБ Львівської області генерал Майструк наводив такі приклади: за березень 1949 р. у с.Глинському Жовківського, с.Руді Селецькій Кам'яно-Буського районів Львівської області були вбиті голови колгоспів. Три сільські активісти й один голова колгоспу були знищені в січні того ж року в Тернопільській області [837,с.362,363]. Всього протягом 1944-1953 рр. у західних областях України вояками ОУН-УПА було здійснено 1004 підпали колгоспного і радгоспного майна [514,с.103].

Компартійна статистика стверджує, що під час збройних акцій УПА та підпілля ОУН, спрямованих передусім проти репресивного апарату радянської влади – військ НКВС та активістів колгоспного будівництва, – загинуло близько 30 тис. громадян і до 20 тис. військовослужбовців, міліціонерів, прикордонників, в тому числі 30 секретарів райкомів, 32 голови й заступників голів

райвиконкомів, 37 секретарів комсомолу, 267 керівників колгоспів, 1454 голови сільських рад, сотні депутатів різного рівня, тисяча агітаторів і донощиків [799,с.337;783,с.166].

Однак аналіз багатьох документів засвідчує, що значну частину цих вбивств здійснили самі енкаведисти, приписуючи їх воякам УПА та підпіллю ОУН з метою дискредитації національно-визвольного руху. З лютим садизмом жертвам виривали серце і ніздрі, виколювали очі, випікали на обличчі тавро, гвалтували [71, арк.9-17;358,с.150;449,с.293]. Так, начальник Бібрського райвідділу НКВС Львівської області Богомолів сокирою відрубав голову повстанцю Григорію Паньківу із Підгородища. Він схопив його молодшого брата Ярослава і, піддаючи тортурам, вимагав видати підпільників. При цьому бив неповнолітнього шомполами, позвірячому щипцями повідривав вуха [152,арк.52].

14 травня 1946 р. начальник Журавнівського райвідділу МВС Дрогобицької області капітан Федоров і лейтенант Сільченко заарештували підозрюваного у приналежності до ОУН завідувача райземвідділом П.Яцишина. Після страшних катувань його вбили, а понівечене тіло кинули у Дністер [224,арк.110].

Начальник Поморянського РВ МДБ Львівської області Шабатура та старший уповноважений РВ МВС Заседкін разом із підручними затримали невинних жителів с.Болотня Д.Чепика, М.Чепика, І.Лісовського, Д.Іванківа, М.Олексіва. У доповідній записці інструктора відділу ЦК партії від 24 грудня 1946 р. відзначалось, що вони були піддані жорстоким допитам. Не отримавши потрібних результатів, оперативники на чолі з начальником РВ МДБ Шабатурою змовилися вивести затриманих за село і там розстріляли. Обласному начальству було повідомлено, що мало місце зіткнення з бандою, внаслідок якої названі вище жителі с.Болотня були вбиті. Після прийняття такого

„рішення” Д.Чепик, М.Чепик, І.Лісовський, Д.Іванків і М.Олексів були вивезені за село, де їх жорстоко допитували, катували, а потім розстріляли [153, арк.74,75].

Старший уповноважений Славського райвідділу МВС Доля викликав до себе на допит арештованого Василя Дем'яна. Побив його майже до смерті, потім за вказівкою начальства заступник райвідділу Зирянов вивіз В.Дем'яна за три кілометри від Славська, розстріляв, а тіло викинув у криницю [100,арк.68-69;378,с.236;677, с.86].

Оперуповноважений Печеніженського РВ МВС Станіславської області Задумін і лейтенант Манохін заарештували селянина Бритвака, знущались над ним, поки не вбили. Труп завалили камінням і присипали снігом на околиці с.Сливки. Співробітники Солотвинського райвідділу НКВС Яценко і Кудрявцев під час облави вбили розвідницю УПА С.Боголовець, тіло кинули в криницю [431,с.496,499].

У с.Козів Козівського району Тернопільської області двоє солдат напідпитку зайшли в оселю Йосипа. Вони намагалися згвалтувати його доньку, якій вдалося вирватися і втекти. Щоб затерти сліди злочину солдати автоматною чергою скошили Йосипа та його дружину з немовлям, підпалили оселю [442,с.59]. У селах Далява, Гаї Верхні та Нижні Дрогобицької області енкаведисти на чолі з Коржаковим вбивали мирних жителів. При вбитих залишали зброю та антирадянські листівки [121,арк.2-5].

Колгоспи, як складова частина адміністративно-командної економіки, об'єктивно сприяли “підриву” колективного господарства. Партійно-радянська та господарська бюрократія розкрадала “колективну” власність. У с.Вишів Теремнівського району Волинської області колгоспне начальство з метою власної наживи продавало худобу і хліб, у с.Петрівка Микулинецького

району Тернопільської області приховало 400 ц зерна, 8,3 ц муки, двох свиней, корову, гроші [284,арк.84;197,арк.157;300,15січн.].

У колгоспах Більшівецького, Перегінського і Отинянського районів Станіславської області було розкрадено велику частину врожаю [375,с.298]. І все це більшовицька влада приписувала національно-патріотичним силам, про що красномовно свідчить цей компартійний документ. “Ворожі елементи, – відзначав пленум Чернівецького обкому КП(б)У в квітні 1950 р., – не сидять без діла, вони перейшли від методу відкритих дій до методу скритої боротьби. Через втрату збройних кадрів керівники банд дали наказ перейти до форми боротьби в легальних умовах, проникати в керівництво колгоспів, сільські Ради, комсомольські організації і т.п.” [290,арк.77].

Аналіз багатьох документів свідчить, що з 1950 року антиколгоспні акції підпілля дещо видозмінились. В.Кук переконував закордонних лідерів ОУН: “Хоча ми є проти колгоспної системи, проте силою накидати селянам такий чи інший спосіб господарювання, згори перерішувати, що тільки, наприклад індивідуальний спосіб в Українській Державі буде допускатися, а інший буде заборонений, вважаю було б неправильним” [638, с.251].

Практично призупинились убивства колгоспних активістів, різко зменшилась кількість диверсійних актів спрямованих на знищення майна колективних господарств. П.Полтава писав: “За найважливіше завдання, як ми уже говорили, ми собі поставили сьогодні витримати й далі розбудовувати нашу підпільну організацію та пропагандивно-політичну роботу. Бойові збройні акції стоять нині на останньому місці в нашому пляні боротьби” [356,с.109].

Антиколгоспна лінія підпілля виражалась в організації "тихого саботажу" тобто небажанні селян добросовісно і сумлінно працювати, потуранні крадіжкам, розкраданню тощо [638,с.251]. У Закарпатській області в 1949 році „за крадіжки і розтрата колгоспного майна" було передано до суду 114 чоловік. У 1950 році ця цифра складала 112 чоловік [707,бтрав]. Інколи ще зустрічались відкриті виступи. 24 лютого 1950 року у Краснянському районі Львівської області швидко поширилась чутка про початок світової війни. В результаті цього жителі сіл Куткір і Безбруди розтягнули колгоспне майно по домівкам [228, арк.19].

Водночас в боротьбі з колгоспним будівництвом сили визвольного руху надавали важливого значення проникненню своїх членів на керівні посади в органах місцевої влади, колгоспи. За даними на 3 жовтня 1950 р. у Володимир-Волинському районі Волинської області члени ОУН займали посади трьох голів і трьох секретарів сільрад, 10 голів колективних господарств [127,арк.75]. У Дублянському районі Дрогобицької області керівником групи громадського порядку був активний учасник визвольного руху І. Пастернак [361,с.364]. Подібних прикладів багато.

Таким чином, селяни чинили впертий спротив утвердженню колгоспного ладу, відмовлялися підписувати заяви про вступ до колгоспу, сплачувати податки та здавати хліб державі, руйнували новостворені колгоспи, нищили реманент та худобу, брали участь у формуваннях УПА та оунівському підпіллі, підтримували їх морально і матеріально.

* * *

* *

Для утвердження соціально-економічної бази тоталітаризму радянська влада прагнула насадити в західноукраїнському селі колгоспний лад. Колективізація селянських господарств у західному регіоні України мала свої особливості. Тут були міцні традиції приватновласницької психології. Більшовицькій владі майже не вдалося розколоти селянство за класовими ознаками, створити той "актив", завдяки якому здійснювалася колективізація в східних регіонах України. На західноукраїнських землях на той час не було такого соціального розшарування населення, як у Наддніпрянщині. Тут бракувало заможного селянства, щоб після ліквідації поміщиків робити політику на ворожнечі наймитів, середняків і куркулів.

Колективізація західноукраїнського села ускладнювалася і тим, що існувала велика роздрібненість у землекористуванні та значна кількість хутірських господарств, лісових й гірських масивів. На темпи і методи колективізації у великій мірі впливала збройна боротьба ОУН-УПА.

Колгоспний лад не відповідав інтересам селянства. Воно не могло змиритися з втратою землі, власності, не бажало стати наймитом держави. Західноукраїнське селянство чинило впертий спротив колективізації: відмовлялося підписати заяви про вступ до колгоспу навіть під страхом репресій та фізичних знущань, передати свою власність у громадське користування, сплачувати податки, продавати хліб державі за вкрай низькими цінами, критично висловлювалося на зборах, піднімалося на збройні виступи, вбивало організаторів колгоспів або передавало їх повстанцям.

Найбільш гострою формою боротьби селянства проти колективізації була їх участь у формуваннях УПА. Селяни масово вступали в УПА, створюючи її соціальну базу. Вони із зброєю в руках

намагалися не допустити колективізації, помститися за репресованих радянською владою родичів та близьких, краян. УПА була армією самооборони селянства від посягань на їхню власність, життя, національну і людську гідність. Повстанський рух мав чітко виражений національно-визвольний характер. Він був волевиявленням селянства до державотворення українського народу, захищав одноосібника від комунізації. Селяни бачили в повстанцях своїх захисників, надавали їм допомогу їжею, одягом, грішми, схованками, розвідувальною інформацією.

Колективізація західноукраїнського села здійснювалась за допомогою репресивно-каральних органів. Селян залучали до колгоспів грубими, насильницькими методами: податковим пресом, погрожуванням, залякуванням, шантажем, провокаціями, зселенням хуторів, вивезенням на Сибір і навіть убивствами. Особливо підступні провокації щодо непокірних селян здійснювали спецгрупи МДБ, які видавали себе за підрозділи УПА.

Не придушивши національно-визвольного руху, більшовицька влада неспроможна була перейти до суцільної колективізації села, в якому проживала абсолютна більшість населення краю. Після знищення основних сил УПА та підпілля ОУН 1947-1948 рр. в західноукраїнському селі розпочалася суцільна колективізація, яка до початку 50-х років в основному була завершена.

На догоду сталінській доктрині соціалізму були репресовані сотні тисяч галичан, буковинців та закарпатців, тисячі загинули в тюрмах. Так за сталінським “рецептом” була здійснена “революційна перебудова” західноукраїнського села – знищено селянина-годувальника, господаря землі, насаджено відносини, які дозволили включити західний регіон України в єдину систему директивного планування і в жорсткий централізований організм тогочасного функціонуючого радянського суспільства.

РОЗДІЛ 5. ОРГАНІЗАЦІЯ КОЛГОСПНОГО ВИРОБНИЦТВА

5.1. Кадрова політика

Відомий вислів Сталіна “кадри вирішують все” був особливо актуальним для радянської влади в західних областях України. Адже абсолютна більшість місцевого населення вороже ставилася до комуністичного режиму. Тому сталінське керівництво відряджало на західноукраїнські землі вихідців із східних теренів України та Росії для встановлення більшовицької влади. До початку 1945 р. було послано 49 тис. партійно-радянських функціонерів, у т.ч. 22400 членів і кандидатів ВКП(б) [335,с.405]. На перше січня 1946 р. їхня кількість зросла майже до 80 тис. чоловік [802,с.31].

Серед прибулих “уповноважених” переважали малокомпетентні особи, загальна освіта яких не перевищувала рівень середньої школи. Незабаром з’ясувалось, що партійні органи на сході України намагалися скерувати в нові області кадри, які не відповідали своєму призначенню та яких прагнули позбутися. Про це промовисто свідчить навіть компартійний документ: “ЦК та обкоми КП(б)У східних областей при доборі кадрів для західних областей допустили значні помилки, які полягають у тому, що на керівну роботу скеровувалися особи, підібрані поспіхом, без достатньої перевірки їхніх ділових та політичних якостей” [768, с.178]. Тому серед “варягів” було чимало морально ущербних. Але ключові позиції в державних, партійних та господарських органах займали саме вихідці зі східних регіонів України та Росії. У 1946 р. в західному регіоні із загальної кількості 16129 так званої номенклатури обкомів, з місцевих було всього 13,9 відсотка.

Зокрема, у Чернівецькій області – 3, в Станіславській – 7,6 відсотка [956,с.161].

У 1949 році в апаратах міськкомів, окружкомів і райкомів КП(б)У західного регіону налічувалося лише 249 осіб з місцевого населення (7,0 відсотка). В окремих областях ці показники були зовсім мізерними: в партійних органах Чернівецької області працювало тільки 4 місцевих комуністи, Дрогобицької – 10, Тернопільської – 15, Станіславської – 16, Рівненської – 18. У Львівській області з 1238 секретарів первинних партійних організацій налічувалось 27 осіб з місцевого населення, в Тернопільській області – відповідно: 618 і 20, Дрогобицької – 655 і 9 [457,с.500].

Дуже мало вихідців з місцевого населення працювало на керівних посадах у радянських, господарських, земельних і заготівельних органах. Наприклад, в апаратах райвиконкомів Тернопільської області керівні посади займали 258 осіб, з них лише 40 – "місцевих". Серед керівників промисловості, транспорту, зв'язку західних областей України місцеві кадри становили 9,1 відсотка, серед керівників земельних і заготівельних органів – 9,6 відсотка [457,с.599]. Така ж картина була в сфері сільського господарства. У Закарпатській області в 1951 р. із 820 спеціалістів сільського господарства місцевих було 203 чоловіки. Серед директорів МТС не було жодного із тутешнього населення [354, с.690].

Подібна тенденція зберігалася і в наступні роки. Так, у червні 1953 року із 742 секретарів обкомів, міськвиконкомів, райкомів лише 62 особи – місцеві, із 599 відповідальних працівників апарату обкомів партії – 22, із 2776 працівників міськвиконкомів та райвиконкомів – 285 [708,с.31]. Навіть серед голів виконкомів міських і районних рад тільки 31 відсоток були місцевими, за

національним складом серед голів, заступників голів і секретарів виконкомів міських і районних рад депутатів українці становили 44 відсотка, серед міських і районних прокурорів – 12, народних суддів – 40, завідувачів районними відділами сільського господарства – 16 [368,с.319].

Кадри вищої школи теж формувалися переважно не з місцевих учених. У Львові з 1718 професорів і викладачів двадцяти вузів місцевих було тільки 320, серед директорів цих закладів не було жодного, з числа заступників керівників вузів – 1 західний українець, а з 42 деканів – тільки два [368,с.319]. У вузах Чернівців з 360 професорів і викладачів до числа місцевої інтелігенції належав лише 21 чоловік. За 1945-1953 рр. тільки один викладач із місцевого населення захистив дисертацію. У складі директорів, їх заступників, деканів факультетів, завідувачів кафедр у вузах Чернівців не було жодного західного українця. Подібна картина була у навчальних закладах Ужгорода [354,с.691,700,701].

Кадровий потік у західні області був настільки масовим, що комунальні органи не справлялися з облаштуванням і налагодженням харчування. Особливо складно було з житлом. Випускники вузів і середніх спеціальних закладів скеровували цілими групами й курсами. Лише у 1945 р. із 7578 молодих спеціалістів народної освіти, які закінчували вузи, у школи західних областей було відряджено 3041 особу. Із 3167 випускників медичних вузів України в 1946 р. в західні області направлено 974 [976,с.47].

Кадрові питання значною мірою регулювалися республіканськими міністерствами. Станом на 1 липня 1946 року лише Міністерство фінансів України відрядило 2008 своїх фахівців в західні області: в легку промисловість – 1053, харчову – 1829,

сільське господарство – 3707, охорону здоров'я – 10145, народну освіту – 24540 [976,с.49].

Місцеві уродженці призначалися переважно на посади завідувачів сільськими клубами та хатами-читальнями, де вони становили 85-90 відсотків усіх працівників [768,с.178]. Це була відверта дискримінація місцевого населення.

У той же час компартія постійно декларувала потребу висувати на керівні посади місцевих. З цього приводу неодноразово приймалися постанови пленумів ЦК і з'їздів КП(б)У. Так, 10 липня 1945 р. пленум ЦК КП(б)У розглянув питання „Про підбір і висунення кадрів з активу місцевого населення західних областей УРСР” [361,с.232]. „Тутешні” краще знали специфіку регіону, звичаї і традиції краю, а тому, здавалося б, могли ефективніше впливати на населення, втілювати в життя політику партії.

Але такі заклики до "залучення місцевих кадрів" мали формальний характер. Влада й надалі ставилася до населення західних областей з очевидною політичною недовірою. У постанові ЦК КП(б)У від 12 серпня 1949 року, що стосувалася цього ж регіону, підкреслено: "В ряді областей за останній час кількість керівних працівників з місцевого населення не тільки не виросла, але й скоротилась" [457,с.499].

Однак показово, що ЦК КП(б)У не тільки проголошував необхідність висунення місцевих кадрів, але й категорично застерігав від можливих помилок, закликав до виняткової пильності. Так би мовити, права рука підганяла, а ліва тут же стримувала. "Відсутність серйозної роботи щодо вивчення місцевого активу, недостатня пильність при підборі кадрів приводять до того, що в деяких районах до керівництва колгоспами, сільрадами, в апарат райвиконкомів та інших установ проникають ворожі елементи – куркулі, агенти українсько-

німецьких націоналістів і наносять шкоду нашій справі" [457, с.501]. Очевидно, що після таких застережень парторгани західних областей України вважали за краще "недобрати" місцевих працівників, ніж допустити якісь „політичні прорахунки” в роботі з кадрами.

Ситуація настільки загострилася, що питання про кадрову проблему довелося винести на розгляд пленуму ЦК КПУ в 1953 році. На ньому зазначалось, що майже всі керівні посади в партійних та радянських органах західних областей України посідали працівники зі східних областей, а також з інших республік Радянського Союзу. У постанові бюро ЦК КПУ від 28 травня 1953 р. підкреслювалося: „В складі керівного радянського і партійного активу в західних областях дуже мало працівників із місцевого населення. Існує огульне недовір'я до місцевих кадрів інтелігенції, особливо до старшого покоління, що особливо хворобливо сприймається населенням західних областей” [361,с.512].

Травневий (1953 р.) пленум ЦК КПУ у черговий раз зобов'язав партійні, радянські органи покінчити з „порочною практикою висунення на керівну і радянську роботу в західних областях України переважно працівників з східних областей Української РСР та інших республік Радянського Союзу...” [361,с.518]. Політика подвійних стандартів, лицемірства і демагогії була в основі адміністративно-командної системи, зокрема – комуністичної партії.

Повстанці рішуче виступили проти засилля росіян у репресивно-партійному апараті, вважали їх головним інструментом режиму для радянзації й русифікації краю. У “Пересторозі” УПА стверджувалося: “Український визвольно-революційний рух, як і цілий український народ, прихильно ставляться до російських працюючих мас. Напр., в 1946-1947 рр. українці допомагали

голодуючим росіянам так само, як і своїм голодуючим братам. З російськими працюючими ми прагнемо сьогодні спільно боротися проти большевицьких вельмож, цієї нової кляси експлуататорів, що прийшла на зміну колишнім поміщикам і капіталістам. Ця кляса визискує російські працюючі маси так само, як і українські, вона позбавила їх усіх демократичних прав і свобод. З російським народом ми прагнемо також жити в тісній дружбі і в майбутньому: між вільною Українською Самостійною Державою і вільною, незагарбницькою Російською Державою, побудованою на російських етнографічних землях.

Хоч російські працюючі не зацікавлені в загарбницькій експлуаторській політиці большевицьких вельмож, хоч ця політика ворожа їх інтересам, є багато росіян, які не за страх, а за совість вислугуються большевицьким експлуаторам, допомагають їм як у гнобленні власного, так і всіх неросійських народів.

Багато росіян, які живуть на Україні або приїжджають зараз в Україну, активно борються проти українського народу, стріляють його найкращих синів і дочок, арештують, б'ють, мордують, вивозять чи допомагають вивозити у Сибір українське населення, організовують сексотів, заганяють українських селян в колгоспне ярмо, деруть з нього поставки, податки, позики... Багато росіян приїжджає в Україну, щоб колонізувати її. Віддаючи їм кращі посади, большевицькі гнобителі купують тих росіян і спираються на них в своїй політиці гноблення українського народу" [124,арк. 145,146;378,с.785-786]. „Пересторога” завершувалася вимогою, щоб росіяни на західноукраїнських землях припинили підтримувати більшовицький режим.

Протегування імпортованим кадрам, зокрема з Росії, загострювало не тільки соціально-політичні, але й національні

суперечності в західному регіоні. Поділ на “східняків” – радянських патріотів та „місцевих” – буржуазних націоналістів-бандерівців на багато років був чи не головним критерієм у кадровій політиці партійно-державних органів. Власне тому упівське підпілля намагалося витіснити східняків, застосовуючи для цього залякування та фізичне знищення. У Волинську область від лютого 1944 р. до жовтня 1945 р. прибуло 5000 партійних, комсомольських та радянських працівників, загинуло від рук повстанців 52, втекли 26, відпущено бюро обкому 29, скомпрометували себе 46 [170,арк.73-75].

Посланці зі Сходу України та Росії, як правило, не розуміли специфіки політичної ситуації, що склалася в краю, багато із них не знало української мови, звичаїв й традицій місцевого населення. Вони зловживали службовим становищем, чинили самоуправство, займалися мародерством і пограбуванням селян. 21 серпня 1944 року секретар Морочнівського райкому КП(б)У Рівненської області Костиков у с.Залізниця вчинив публічний самосуд над селянами – кількох чоловік було повішено [344,с.114;447,6лип.]. Будучи п’яним, секретар Колківського РК КП(б)У Волинської області Ульянов побив голову сільської ради, 60-річного селянина Войтовича, малолітнього хлопця, стріляв у 70-річного Ф.Шумлянського [170,арк.80]. Масові грабежі, свавілля здійснював по селах району секретар Мельниці-Подільського РК КП(б)У Тернопільської області Чепиков [66,арк.194,195;378,с.236;361, с.134,135].

Дільничний уповноважений міліціонер Воротніков у с.Ляхово Порицького району Волинської області в оселі Парфенюка, який перебував у Червоній армії, застрелив його дружину, чотирьох дітей, у т.ч. трьохмісячне немовля, а також підпалив хату і сарай [93,арк.1-3;378,с.167]. У с.Смордва Млинівського району

Рівненської області енкаведисти важко побили священника Прибитівського, потрошили в хаті меблі, забрали всі цінності та одяг [102,арк.7,8;378,с.178,190]. У с.Кривеньки Пробижнянського району Тернопільської області представники влади вбили 10 невинних людей віком від 60 до 80 років, спалили 45 хат, у с.Воютичі Самбірського району Дрогобицької області багнетом порізали 16-и річного хлопця [92,арк.36,37;378,с.165;3355,с.337].

1945 р. у с.Моринці-Чеські Дубровицького району Рівненської області оперуповноважений РВ НКДБ І.Мелешин насильно забрав для своїх потреб у селян зерно, одяг, худобу, згвалтував у кабінеті арештовану Н.Павлюк [140,арк.40]. У с.Підгірці Олеського району Львівської області радянські активісти пограбували житло В.Муляви [153,арк.96,97;378,с.473]. На хуторі Маринка Журавнівського району Дрогобицької області опергрупа НКВС на чолі з оперуповноваженим Свердловим незаконно вилучили у громадянина Олексієва 80 кг борошна і 80 кг зерна, у Козака – чотири велопокришки, черевики, у Ленцуха – 150 кг борошна та куртку [100,арк.3].

Голова сільради с.Джари Порицького району Волинської області забрав у селянки Я.Соломейчук швейну машину, перину, подушку, хустку тощо [171,арк.4]. У с.Ганьківці Заболотцівського району Станіславської області заступник голови райвиконкому Голубцов і другий секретар райкому КП(б)У Наріжний цинічно розстріляли двох молодих дівчат – Н.Ворощук і А.Губшит [378, с.237].

10 січня 1945 р. у с.Чайковичі Рудківського району Дрогобицької області працівники РВ НКВС під керівництвом начальника міліції Подувальцева спалили 9 дворів, вбили селянина Тимковича [66,арк.193,194;378,с.236;361,с.134]. У Печеніжинському районі Станіславської області комісар

райвійськкомату Уваров, під виглядом надання допомоги Червоній армії, забрав продукти в населення і присвоїв їх [361,с.116]. Старший землевпорядник Кам'янка-Бузького району Львівської області Добровольський у с.Сілець-Бельський 1946 р. згвалтував 16-річну дівчину [210,арк.60]. Працівники Чернівецького райвідділу МВС Насонов і Майоров самочинно розстріляли п'ятьох чоловік [378,с.506].

Дільничний уповноважений Рожнятівського РВ НКВС Станіславської області В.Гаджун постійно випивав, займався мародерством. 19 березня 1945 р. затримав ні в чому невинну селянку Красівську, катував її на допитах і згвалтував. У травні затримав вчительку Дубинської НСШ П.Стасів. Бив її кулаками, наказав роздягнутися і продовжував бити шомполом. Після цього згвалтував П.Стасів. У квітні зробив обшук в квартирі Лютик, украв годинник. У селянки М.Шулєпи забрав коня, диван, п'ять метрів мануфактури; у І.Груки – три тумбочки, стільці, будильник [708,с.41].

Радянсько-партійні працівники розкрадали майно депортованих селян. Секретар Лопатинського райкому ЛКСМУ Львівської області Омельчук присвоїв два мішки зерна, секретар Бібрського райкому КП(б)У Тимошенко – п'ять центнерів картоплі, завідувач сільгоспвідділом Буського райвиконкому Поліщук – дві свині, завідувач Поморянським райвно Найбарак – три центнери картоплі. У с.Малі Голуби Камінь-Каширського району Волинської області член комісії по опису майна депортованих секретар РК ЛКСМУ Білоненко обміняв гіршу корову на ліпшу. Прокурор Косівського району Станіславської області О.Ващенко, проводячи вилучення у родин повстанців, частину конфіскованого не вписував у протокол обшуків, актів на них не складав, забирав собі. Подібних прикладів багато [378,с.618-620;431,с.500].

Представники влади чинили наругу над свободою совісті селян. На Великдень 1946 р. у с.Корчин Сколівського району Дрогобицької області дільничний МВС Рудаков під час Богослужіння в'їхав на коні до церкви [708,с.41]. Начальник Добромильського РВ МДБ Ткаченко незаконно забрав із монастиря килими, меблі, кухонний посуд, годинник та інше майно. Капітан Греков присвоїв три картини із Підгірцівського замку Львівської області [337,с.278]. Партійні, радянські працівники насильно грабували та закривали церкви, монастирі, духовні заклади [152, арк.126;378,с.497;358,с.150].

Протягом першого півріччя 1946 р. у Станіславській області зафіксовано 3145 випадків „зловживань”, у т.ч. 8 самочинних розстрілів, 9 грабежів, 5 підпалів, 34 незаконних обшуків, 76 випадків побиття громадян під час слідства [378,с.505;977,с.102]. У вказаний період у західному регіоні лише офіційно зареєстровано 965 тяжких злочинів, вчинених представниками влади, однак насправді їх було значно більше [68,арк.92].

Починаючи з 1944 р., до порядку денного пленумів ЦК КП(б)У постійно вносилися питання про факти самоуправства та порушення соціалістичної законності представниками влади. “Мають місце абсолютно недопустимі випадки, коли окремі бійці й офіцери органів НКВС і НКДБ, не розібравшись, приміняють репресії – палять хати і вбивають без суду окремих громадян, які абсолютно не причетні до бандитів...”, – вказувалося на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 10 січня 1945 року [708,с.33]. У постанові політбюро ЦК КП(б)У „Про факти брутальних порушень радянської законності в західних областях УРСР” від 21 березня 1945 року підкреслювалось, що „у багатьох випадках це свавілля прикривається нібито боротьбою з українсько-німецькими

націоналістами” [361,с.147]. Це твердження можна прийняти, але з одним застереженням – не у багатьох, а фактично у всіх випадках.

З самого початку стало зрозуміло, що порушення не можна буде викоринити легко. Не даремно після згаданої постанови політбюро ЦК КП(б)У знову повертається до цього питання 19 травня 1945 року і констатує фактичне своє безсилля. При цьому нарком внутрішніх справ В.Рясний, нарком держбезпеки С. Савченко, начальники прикордонних військ НКВС Бурмака і Демчишин, начальник внутрішніх військ НКВС Українського округу Марченко, начальники обласних і районних органів НКВС і НКДБ зобов’язані були взяти справи під особистий контроль [361, с.161].

Неефективність цього рішення і пропонованого контролю продемонстрували наступні події. У своєму рішенні „Про недоліки у роботі органів МВС, МДБ, суду і прокуратури по боротьбі з порушниками радянської законності у західних областях УРСР” від 24 липня 1946 року Оргбюро ЦК КП(б)У констатувало: якщо за 11 місяців 1945 року було зафіксовано 237 таких „порушень”, то за 5 місяців 1946 р. – 965. У першому кварталі 1946 року у райвідділах МВС Станіславської області знаходилось 3092 заарештованих, з них незаконно утримувалися 2023 особи. Наводився такий приклад: у листопаді 1945 року начальник Яблунівського райвідділу МДБ Станіславської області Віденко заарештував 89 осіб місцевої молоді 1928-1931 років народження. Він штучно сфабрикував так звану „запасну молодіжну сотню УПА” і півроку ці юнаки провели у в’язниці [378,с.505;361,с.238,239].

У черговий раз імітувалася боротьба з самоправством, а реально нічого не робилося, щоб виправити становище. Навпаки, багато таких самоуправників робили швидку кар’єру. Подібна безкарність породжувала нові злочини [378,с.234-238,299,300,423-

426,473-475,491-504,629-632;361,с.206-216,238-244,355-362]. У доповідній записці на ім'я Л.Мельникова (грудень 1949 р.) інспектор ЦК КП(б)У Бережний писав, що побиття, грабунки і знущання над місцевим населенням з боку представників влади є масовими [633,с.73].

Зловживання службовим становищем, самоправство, злочини представників влади, їх агресивне та зневажливе ставлення до всього українського викликали ненависть селянства до радянського режиму та колгоспного ладу.

Тому частина керівників різних рангів навмисне скомпроментувала себе, щоб бути звільненим з посади або просто дезертирували, повертаючись в рідні краї. За шість місяців 1945 р. у Вижницькому районі Чернівецької області змінилося 4 начальники НКВС, 3 – НКДБ, 3 – голови райвиконкому, 3 – прокурори [99,арк.16,17]. Більшість з них дискредитувала себе аморальною поведінкою, зокрема пияцтвом. За 1944-1950 рр. у західні області було прислано 19 тис. агрономів, зоотехніків, інженерів, землевпорядників та інших працівників сільськогосподарського виробництва [597,с.8]. Незабаром 39 відсотків їх повернулося назад [835,с.5].

„Дезертирські” наміри режим суворо обривав. М.Хрущов на нараді в Дрогобичі 16 січня 1945 р. говорив: “Деякі поганою роботою добиваються щоб їх відрядити назад у східні області. Таких відпускати тільки через арешт” [735,с.86]. Дуже часто аналогічні заяви робили нижчі радянські начальники.

За цих складних умов УПА настирливо закликало: “Українці Західної України! Серед вас живе багато братів ваших зі Східної України. Це робітники, трудова інтелігенція, студенти, червоноармійці. Лише частина з них стоїть на послугах російсько-большевицьких загарбників. Більшість з них ненавидить

сталінських гнобителів так само, як і ви. Тому не відокремлюйтеся і не замикайтесь від них. Не називайте їх “советами” і “москалями”. Ставтеся до них приязно, приймайте гостинно як братів своїх. Шукайте зв'язків з ними. Чи то в селі, чи на підприємстві, чи в школі жийте з українцями зі східних областей дружньо і близько. Допмагайте собі взаємно, по-братньому.

Не закривайте перед ними свої душі, а вони відкриють вам свої. Розкажіть їм про своє життя і свою боротьбу проти всіх загарбників, а зокрема проти німецьких, а зараз російсько-большевицьких. Розповідайте їм про УГВР, ОУН, УПА. Загрівайте їх до боротьби за вільну незалежну, справді демократичну українську державу. Роз'яснюйте їм, що єдино власна держава може забезпечити всебічний розвиток і повний добробут українському народові” [378,с.761,762].

Саме ці обставини, а також об'єктивні потреби розвитку аграрного сектора змушували партійно-державні органи звертати увагу на підготовку місцевих сільськогосподарських кадрів. Тому відкривалися сільськогосподарські школи, технікуми, вузи. При райсільгоспвідділах, МТС, навчальних закладах організовувалися курси і семінари з терміном навчання від 5-10 днів до 2-3 місяців [859,с.58].

У західноукраїнському селі була велика тяга до знань. Селяни з охотою йшли здобувати сільськогосподарські професії. Формування ОУН-УПА не чинили цьому перешкод. Про це красномовно свідчать слова одного із повстанців с.Дорожів Дублянського району Дрогобицької області, який своєму колезі сказав: “Я, напевно, загину, мені вороття назад немає, а ти вчися, бо вчених людей нам треба” [585,4сер.]. У підпільній брошурі Української повстанської армії, адресованої батькам, вказувалося: “Не маючи своєї рідної школи і, будучи змушені ходити до

ворожой, діти мусять навчитися використовувати большевицьку школу. Навчання у большевицькій школі треба засвоювати, большевицьку пропаганду і виховання відкидати” [354,с.649].

Ідеї національного підпілля стосовно змісту освіти в українських школах були викладені в методичному посібнику: "Слово до учителів, братів із східних областей України" [844, с.145]. Майже кожного педагога особисто попередили, "аби менше патякав про совітів, а більше розповідав про козаччину, гетьманщину, колишню славу України" [905,с.8]. Неслухняні часто отримували повторне попередження такого змісту: "Вчіть дітей читати, рахувати. Не вчіть, що Сталін – наш батько. Не послухаетесь, будете мати червоний телефон на шию" [638,с.226].

Поступово налагоджувалася підготовка механізаторських кадрів, яких практично західноукраїнське село не мало в міжвоєнний період. Навчання трактористів, помічників комбайнерів, обліковців-заправників, причіплювачів, сівальщиків здійснювалося на курсах при МТС, а бригадирів тракторних бригад, механіків-комбайнерів, ремонтних працівників, шоферів і частково трактористів – у школах механізації. 1946 р. у кожній західній області України функціонувала одна школа механізації: Вилоська, Володимир-Волинська, Городенківська, Кременецька, Оброшинська, Погірчанська, Сарненська, Ставчанська [14,арк.27]. Термін навчання для механіків МТС становив 18 місяців, бригадирів тракторних бригад – 10, комбайнерів – 5 місяців [353, с.245].

На початку 50-х років у західних областях було відкрито ще 9 шкіл механізації (Кам’янка-Бузька, Жидачівська, Мукачівська, Бучацька, Хоростківська, Калуська, Проскурянська, Луцька, Клеванська) [850,с.180].

Підготовка механізаторів у школах механізації західних областей України [36,арк.26,65,93,182,234,272,350;38,арк.489,497,501,507,528,532,547;54,арк.87;55,арк.57;56,арк.15;57, арк.16;59,арк.51,113;60,арк.60;58,арк.152]

Назви областей	Навчальні роки		
	1946/1947	1949/1950	1952/1953
Волинська	132	845	1464
Дрогобицька	328	618	654
Закарпатська	100	293	378
Львівська	146	496	1657
Рівненська	126	772	908
Станіславська	62	536	1180
Тернопільська	99	408	1162
Чернівецька	253	802	813

Протягом 1944-1950 рр. за допомогою різних форм навчання було підготовлено майже 50 тис. механізаторів та допоміжних працівників [37,арк.11,12,18-22,31,39,40,45,47,48,53,54;38, арк.489-491,498,502,507,508,527,529,532,536,537,548,549]. Хоча випуск механізаторів значно перевищував парк машинно-тракторних станцій, однак відчувалася їх нестача. Наявний склад механізаторів не міг забезпечити двозмінну роботу всіх тракторів. На 1 квітня 1951 р. у Дрогобицькій області не вистачало 520 трактористів, Станіславській – 268, Волинській – 163, Тернопільській – 158, Закарпатській – 132, Рівненській – 15, Чернівецькій – 4 [31,арк.54].

Нестача механізаторів була результатом кадрової плинності, яка, наприклад, у зимовий період 1950-1951 рр. серед трактористів становила 32 відсотки [31,арк.54]. Це було зумовлено багатьма причинами, виділимо найбільш суттєві. В умовах відсутності ринкової економіки, нееквівалентного обміну між промисловістю і

сільським господарством, що було характерною рисою тоталітарного суспільства, матеріально-побутові умови механізаторів на селі були значно гіршими, ніж у місті. Водночас “індустріалізація” краю висувала підвищений попит на кваліфіковані кадри. Сільські механізатори за рівнем своєї професійної підготовки наближалися до індустріальних працівників, тому частина їх переходила працювати на промислові підприємства [859,с.60].

Плинність механізаторських кадрів посилювалася і тим, що МТС у той час не мали постійного контингенту працівників: трактористи і комбайнери набиралися із колгоспників, які не зараховувалися до штату машинно-тракторних станцій, а залишалися членами колгоспів. Їх праця в МТС мала сезонний характер. Після закінчення основних сільськогосподарських робіт механізатори йшли в колгоспи, а в МТС залишалися лише ремонтні працівники. Часто було так, що, відпрацювавши один-два сезони, трактористи і комбайнери не поверталися до МТС, а використовувалися в колгоспах на інших роботах. Нерідко колгоспи відкликали трактористів і комбайнерів із МТС на другорядні роботи, а машини залишалися простоювати [859, с.60,61].

Найбільш поширеною формою забезпечення колгоспів керівними кадрами було висунення на ці посади самих селян – переважно бідняцького походження. Часто-густо радянська влада висувала на керівні посади випадкових, некомпетентних людей, демагогів. Їх робили головами сільрад і колгоспів, бригадирами, рахівниками, завідувачами ферм, керуючись не професійними, а політичними мотивами чи за соціальним походженням [859,с.59]. Із 100 опитаних селян-пенсіонерів Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Рівненської, Тернопільської і

Чернівецької областей 80 відсотків заявили, що перші голови колгоспів у їхніх селах не користувалися авторитетом, невміло господарювали [850,с.182].

Частина голів колгоспів підбиралася із комуністів, які до цього працювали на керівній роботі в державних установах, громадських і партійних організаціях. Львівський обком партії в 1946-1947 рр. відправив на село майже 500 комуністів. Але тільки 58 із них були спеціалістами сільського господарства [468,с.162]. У 1949 р. Дрогобицький обком КП(б)У скерував із міст на постійну роботу в колгоспи 662 комуністи, а Львівський – 450 [468,с.77].

Життя вимагало на кожному місці висококваліфікованих спеціалістів. Однак березневий (1947 р.) пленум ЦК КП(б)У, посиляючись на слова Й.Сталіна, стверджував: „Колгоспи, як соціалістична форма організації господарства, можуть творити чудеса господарського будівництва, якщо на чолі їх стоять дійсні революціонери, більшовики, комуністи” [351,с.220;883,с.405]. Отож верх брав спрощений підхід, суть якого полягала у тому, що якщо ти член партії – маєш право на керівництво. Серед цих посланців були й такі, які не могли відрізнити жита від пшениці. Селяни тишком-нишком глузували з таких комуністичних “професіоналів” [850,с.182].

Загін керівних колгоспних кадрів західних областей України, особливо верхньої ланки, формувався і завдяки працівникам, присланих із східних районів республіки і Росії. У 1950 р. у Волинській області на посадах голів колгоспів було 100 таких чоловік, у Львівській – 50, у Чернівецькій – 42, у Тернопільській – 32 [28,арк.12;29,арк.40;30,арк.25]. Ці кадри, вишколені тоталітарним режимом, вірою і правдою насаджували у сільське господарство західних областей сталінські порядки. Щоправда, не всі прислані спроможні були силоміць встановлювати

більшовицький лад. В одних не витримували нерви, в інших пробуджувалась совість. Вони воліли пустити собі кулю в лоб, ніж «вогнем і мечем» запроваджувати колгоспний лад у західноукраїнських селах. Так, самогубством покінчив життя директор Більшовцівської МТС Станіславської області П.Самсонюк, редактор Лопатинської районної газети Львівської області І.Саморуха, інструктор відділу агітації і пропаганди Дрогобицького обкому КП(б)У І.Тищенко та інші [133 арк.93,98,122;378,с.787,826-828]. Про справжню причину їх смерті рідним не повідомляли, очевидно вони і досі вважають, що їхні родичі чи близькі загинули від рук “українських буржуазних націоналістів”.

За умов наростання темпів примусової колективізації проблема колгоспних кадрів загострилася, зокрема керівної ланки. У грудні 1949 р. ЦК КП(б)У прийняв постанови „Про заходи по підготовці механізаторських кадрів для західних Ізмаїльської і Закарпатської областей” та „Про організацію агротехнічного зоотехнічного навчання бригадирів, ланкових, колгоспників і колгоспниць в 1949-1950 рр.” Передбачалось у найближчий час підготувати і перепідготувати 29,4 тис. механізаторів, 10,9 тис. керівних колгоспних кадрів [940,с.121].

Підготовка кадрів набрала штурмівщини. Значно розширилася курсова система навчання. У 1949-1950 рр. у західних областях України короткотермінові курси-семінари закінчило 164,4 тис. чоловік, у т.ч. 25 тис. механізаторів, 2248 голів колгоспів. У Станіславській області короткотерміновими курсами-семінарами було охоплено 396 бригадирів виробничих бригад, 201 рахівник, 72 завідувачі тваринницькими фермами, 396 ланкових; у Волинській – відповідно: 1301, 583, 566, 6271, у Львівській – 358, 235, 813, 2853 [20,арк.9;21, арк.4;27,арк.17;184,арк.2,3;239,арк.85].

У кожній МТС перед жнивими та посівною кампанією організовувалися короткотермінові курси, на яких навчалися сотні допоміжних механізаторських кадрів. У Волинській області за 1949-1950 рр. підготовлено 688 причіплювачів, 1640 сівальщиків, 884 жаткарі, 1974 вагарі, 420 барабанщиків, 2860 машиністів сільськогосподарських машин [857,с.64].

Виходячи з ідеологічних догм, тоталітарний режим з 1950 р. розпочав кампанію по підготовці механізаторів з числа жінок. 1950-1951 рр. у Львівській області механізаторські спеціальності освоїли 285 сільських дівчат, Волинській – 255, Рівненській – 247, Чернівецькій – 255, Закарпатській – 4 [857,с.64].

Майже у всіх МТС були створені жіночі тракторні бригади. Більшість із них мали чисто показовий характер. Тільки деякі жіночі тракторні бригади добивалися хороших результатів. Наприклад, члени жіночої тракторної бригади Костопільської МТС Рівненської області систематично виконували денні норми виробітку на 150-170 відсотків. За виробничі успіхи бригадира цієї тракторної бригади Олександру Коваль було нагороджено орденом Леніна [857,с.64].

Підготовку керівних колгоспних кадрів здійснювали Львівська і Чернівецька дворічні школи. У першій готували кадри для Волинської, Дрогобицької, Закарпатської, Рівненської і Львівської областей, у другій - для Станіславської, Тернопільської і Чернівецької [25,арк.193]. У 1951 р. дворічні школи були реорганізовані у середні сільськогосподарські школи з трирічним терміном навчання, а шестимісячні курси при них – у річні. У Дрогобицькій, Волинській, Закарпатській, Рівненській, Станіславській і Тернопільській областях такі школи створювались заново. Випускники цих шкіл отримували диплом молодшого агронома [850,с.183].

Водночас у західних областях у 1950 р. функціонувало 23 однорічні сільськогосподарські школи. Серед них – 8 зооветшкіл (Бенівська, Львівська, Маріанопільська, Острозька, Павурська, Садгорська, Судово-Вишнянська, Чортківська), 8 рільничо-садівничих шкіл (Борщівська, Вилوکська, Городоцька, Дрогобицька, Кутська, Межирічівська, Петрівчанська, Рожищанська), 5 шкіл рахівників (Богородчанська, Бучацька, Добромильська, Володимир-Волинська, Львівська). Підготовка масових колгоспних кадрів у них велася, головним чином, через виробниче навчання, якому відводилося половину навчального часу [25,арк.206,207].

З 1952-1953 навчального року сільськогосподарські школи рільників, овочівників, тваринників та інших масових спеціальностей перетворювалися в однорічні школи для підготовки бригадирів виробничих бригад, колгоспних лісників, завідувачів тваринницьких ферм, пасік. У західному регіоні було створено 26 однорічних сільськогосподарських шкіл. У кожній західній області, за винятком Закарпатської, функціонували три однорічні сільськогосподарські школи. Одна із них готувала бригадирів виробничих бригад, завідувачів пасіками і колгоспних лісників; друга - завідувачів тваринницькими фермами і молодших ветфельдшерів; третя – рахівників і бухгалтерів [25,арк.112;26, арк.112].

У другій половині 40-х років було відкрито 14 сільськогосподарських технікумів, у т.ч. Дрогобицькій області – 4 (Бережницький, Судово-Вишнянський, Стрийський, Черницький), Тернопільській – 3 (Заліщицький, Кременецький, Чортківський), Львівській – 2 (обидва зосереджувались у Львові), Волинській – 1 (Володимир-Волинський), Рівненській – 1 (Дубнівський), Закарпатській – 1 (Мукачівський), Чернівецькій – 1 (Кіцманський).

Підготовка кадрів вищої кваліфікації проходила у двох Львівських інститутах – сільськогосподарському і зооветеринарному [22,арк. 55-57].

Селянам була відкрита “зелена вулиця” під час вступу до навчальних закладів. Водночас більшовицька влада негласно просівала через “сито” абітурієнтів, створюючи заслін для вихідців із заможних селян, духовенства, членів ОУН-УПА та їх родичів [354,с.440-442;214,арк.33-35].

Протягом 1946-1950 рр. однорічні сільськогосподарські школи закінчило 6649 чоловік, дворічні – 1443, технікуми і вузи – понад 2 тис. чоловік [25, арк.112; 26, арк.111]. Чимало спеціалістів з вищою освітою влада скеровувала у східні райони республіки, Росію, Казахстан, Узбекистан і т.д. Так, випускник Закарпатського університету Д.Калабішка отримав скерування на роботу в Новосибірськ, І.Данко і М.Шута – в Узбекистан, Г.Мерцин – у Вірменію. У той же час західноукраїнське село відчувало гостру потребу в спеціалістах. Це був один із напрямів багатогранної політики більшовицького режиму щодо денаціоналізації українського села [354,с.695].

Наприкінці 1949-на початку 1950 рр. у західних областях були створені політвідділи – надзвичайні органи, які акумулювали в собі партійну й адміністративну владу, а також слідчі функції. У зв’язку з цим було ухвалено навіть спеціальну постанову ЦК ВКП(б) від 23 грудня 1949 р. "Про організацію політвідділів при МТС західних областей УРСР". Для роботи у політвідділах обкоми партії скерували 1,7 тис. партійних функціонерів. На початку 1950 р. у Волинській області нараховувалося 30 політвідділів при МТС, Дрогобицькій – 25, Львівській – 31, Рівненській – 30, Станіславській – 25, Тернопільській – 38, Чернівецькій – 16 [680,

с.39]. Політвідділи мали необмежену владу, її використовували, передусім, для репресій.

Становище на селі загострилося. Багато голів сільрад та колгоспів, керівників МТС, механіків, бригадирів виробничих бригад, завідувачів ферм, рядових механізаторів були безпідставно звинувачені в підривній діяльності, українському буржуазному націоналізмі, заарештовані, а згодом депортовані до Сибіру. У 1950 р. у Львівській області було усунуто 287 голів колгоспів (30 відсотків), у тому числі понад 100 чоловік за “політичними мотивами” [835,с.19]. У колгоспі ім. Сталіна Нижанковицького району Дрогобицької області звільнили з роботи голову разом із усім правлінням [683,с.128]. У с.Буштино Тячівського округу Закарпатської області за півроку було замінено 5 чоловік на посаді голови сільради [571,с.41].

За цих обставин часто нашвидкуруч навчені механізатори чи інші фахівці “ставали винними” у руйнуванні техніки або сільськогосподарського реманенту тощо. Такі вчинки кваліфікувалися як диверсія, саботаж класового ворога. Зокрема, уже в згаданому вище колгоспі ім. Сталіна Нижанковицького району Дрогобицької області через відсутність фахових знань, досвіду керівництва і багатьох інших причин навесні не вистачило кормів для худоби, неякісно проведено сівбу зернових, селяни рідко виходили на роботу. Пояснення керівників політвідділу було хрестоматійне – до керівництва колгоспу пробралися куркульсько-націоналістичні елементи. Невдовзі розпочалися репресивні дії [683,с.128].

Викладачів та студентів з місцевого населення звинувачували в українському буржуазному націоналізмі, репресовували. У Львівському державному університеті з вересня 1947 р. до квітня 1948 р. було звільнено як політично неблагонадійних, а частково

виселених на східні терени СРСР 37 професорів, доцентів, асистентів. Серед відрахованих були: П.Коструба – завідувач кафедрою української мови, М.Попов – завідувач кафедри вищих рослин, М.Гембарович – завідувач кафедри теорії та історії мистецтв, І.Крип'якевич – професор кафедри історії України, М.Смішко – доцент кафедри археології, І.Шпитковський – старший викладач кафедри історії середніх віків [819,с.467].

Влітку 1947 р. до "чисток" професорсько-викладацького складу долучаються заходи, спрямовані проти національно свідомих студентів. Приводом до розгортання репресивних заходів у навчальних закладах західних областей України стало виявлення органами МДБ кількох молодіжних організацій, зв'язаних з підпіллям ОУН [867,с.170]. Як підкреслював у доповідній записці першому секретареві ЦК КП(б)У Лазареві Кагановичу перший секретар Львівського обкому Іван Грушецький, останнім часом ОУН помітно активізувала ідеологічну роботу серед української молоді, що спонукало тутешні власті "здійснити ряд заходів, спрямованих на викриття оунівських агентів, що проникли до шкіл та інститутів, а також на посилення виховної роботи серед молоді, особливо в учбових закладах".

Було проведено роботу з ректорами, секретарями партійних та комсомольських організацій вузів та технікумів й вжито негайних репресивних заходів для "очищення складу студентів від українсько-німецької агентури, розкриття і ліквідації вже створених молодіжних груп і організацій" [212,арк.19-22].

На початку 1947-1948 навчального року репресії буквально "викошували неблагонадійних". Традиційно першими постраждали ті, хто відмовлявся вступати в комсомол, відвідував церкву, вів розмови на "небезпечні" політичні теми, читав заборонену літературу, а також ті, хто був запідозрений у зв'язках з ОУН-УПА,

мав родичів серед засуджених та депортованих і чиї батьки зволікали з вступом до колгоспу [708,с.469]. Студента третього курсу Львівського зооветеринарного інституту П.Крота виключили із навчального закладу за те, що його батьки залишилися одноосібниками і вперто не вступали до колгоспу [708,с.318].

8 вересня 1947 р. у Львові відбулися збори обласного комсомольського активу з порядком денним "Про виховну роботу серед студентської молоді", на яких виступив секретар Львівського обкому КП(б)У Іван Мазепа. Комсомольським організаціям вузів пропонувалося покінчити з фактами поділу студентів на "місцевих" та "тих, що походять із східних областей" й брати на замітку тих осіб, що дотримувалися упередженого ставлення до однокурсників зі сходу, а також тих, хто ухилявся від участі у громадсько-політичній роботі та антирелігійній пропаганді на своїх курсах [354,с.447]. При цьому самі партійні та карні органи лицемірно продовжували розділяти студентів на "вихідців із східних областей" (політично благонадійних) та "місцевих" (потенційних націоналістів). Про існування глибокого поділу у ставленні до існуючого режиму серед студентів із сходу та заходу свідчить їх членство у комсомольських організаціях. Якщо у 1950 р. частка комсомольців серед першої із згаданих груп становила близько 35 відсотків, то серед другої – заледве 5-7 відсотків [354,с.652].

Відтак карні органи особливо ретельно "просіювали" абітурієнтів Львівського університету – уродженців Західної України. У ході цієї акції виявлялись не лише активні учасники підпілля ОУН-УПА, а й просто "класово ворожі елементи". В результаті цих заходів, які з 1947 р. періодично повторювались щороку, частка місцевої молоді, яка вступала до університету, й так заледве становила 50 відсотків (решта абітурієнтів та студентів походила із східних областей України та інших республік СРСР),

невпинно зменшувалася й досягла на початку 1950-х років 40 відсотків. Так, за даними офіційної статистики, в 1950 р. з 15 172 студентів, які навчалися у вузах Львова, лише 6 303 були "місцевими українцями" [354,с.440-442].

Потреба негайного виправлення існуючого становища була визнана навіть секретарем Львівського обкому КП(б)У Зленком, який підкреслював, що "особливо мало навчається місцевої молоді в держуніверситеті" [867,с.171]. Проте поки продовжувала набирати обертів сталінська карально-репресивна машина, реальних можливостей для збільшення контингенту вступаючих до вузів з середовища місцевої молоді не було.

2 грудня 1949 р. у Львівському оперному театрі відбулися збори партійного активу вузів міста. З доповіддю на них виступив перший секретар ЦК КП(б)У Микита Хрущов. Вже сам факт участі у зборах керівництва ЦК КП(б)У та уряду (був присутній і заступник голови Ради міністрів УРСР Л.Корнієць) свідчив про значення, яке надавали власті зміцненню ідеологічного контролю над вищою освітою у західних областях України. У доповіді М. Хрущова, присвяченій викриттю серйозних недоліків в ідейній роботі серед студентів вузів, наголошувалось, що "особливо незадовільно поставлено роботу з ідейного виховання в університеті, медінституті, сільськогосподарському, лісотехнічному інститутах", "де (з боку ректорів, партійних та комсомольських організацій – М. С.) не має належної непримиренності до виявів ворожої нам ідеології, не проводиться наступальна й переконлива агітація" [479,23 жов.].

На зламі 40-50-х років виключення студентів із вузів зросло. У 1949 р. у вузах Львова заарештували 103 чоловіки, в т.ч. 5 студентів у сільськогосподарському інституті, 7 – у зооветеринарному. Студентів Олену Надрагу і Оксану Зубрицьку

заслали в Аджеро-Судженськ [354,с.628,639,658]. З числа студентів зооветеринарного інституту відрахували 20 чоловік. Серед них – П.Закалюка, М.Радевича, Я.Кеду, М.Шовкопляса, Б. Татуха та інших [656,с.318].

На 1 січня 1951 р. у системі Міністерства сільського господарства в західних областях України працювало 12,9 тис. спеціалістів, у т.ч. 9,4 тис. з вищою і середньою спеціальною освітою, 3,5 тис. практиків, які закінчили сільськогосподарські школи і курси. Однак абсолютна більшість їх зосереджувалася не на виробництві, а в конторах. Улітку 1953 року в Дрогобицькій області з 1129 спеціалістів сільського господарства безпосередньо в колгоспах працювало лише 143 [31,арк.57,87;683,с.129].

Плачевний стан із колгоспними кадрами змусив Раду Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) 1950 р. прийняти постанову „Про завдання партійних і радянських організацій по дальшому зміцненню складу голів та інших керівних працівників колгоспів”. У постанові ставилося завдання зміцнити склад „голів колгоспів, насамперед шляхом добору і висування на цю роботу перевірених у політичному й діловому відношенні спеціалістів з середньою і вищою сільськогосподарською освітою, а також інших спеціалістів і практиків, які мають великий досвід керівної та організаційної роботи і здатні забезпечити керівництво великим колгоспним господарством” [353,с.325].

Але це в черговий раз не дало бажаного результату. Колгоспи й МТС надалі були погано укомплектовані спеціалістами. У 1952 р. на одного дільничного агронома припадало 9 і більше господарств. Не краще було з ветлікарями і зоотехніками. Із 4234 голів колгоспів західних та Ізмаїльської областей лише три мали вищу освіту, 183 – середню, решта – початкову або були малописьменні. Ще гіршим був стан з керівниками

середньої ланки. На Львівщині в 1950 р. необхідно було перепідготувати 254 рахівників, а в 262 колгоспах – замінити іншими. Серед бригадирів виробничих бригад Дрогобицької області до кінця 1951 р. тільки один мав середню освіту, решта – 1849 були малограмотні [25,арк.119;596,с.145]. Подібна картина спостерігалася і в інших західних областях України (див. табл. 4.2)

Таблиця 4.2

Освітній рівень керівних кадрів колгоспів
західних областей України [15,арк.41-42]

Назви посад	1952р.				
	Всього	З вищою освітою		З середньо-спеціальною	
		К-сть чоловік	% до загального числа	К-сть чоловік	% до загального числа
Голови колгоспів	4082	39	0,96	361	8,8
Звільнені заступники голів колгоспів	2342	1	0,04	15	0,6
Завідувачі тваринницькими фермами	5717	-	-	2	0,03
Бригадири виробничих бригад	5509	-	-	1	0,01
Бухгалтери і рахівники	4079	3	0,07	109	2,7

В кадровому складі колгоспів постійно відбувалися зміни. Зокрема, за вісім місяців 1953 р. у Закарпатській області змінилася чверть голів колгоспів. У Берегівському районі, наприклад, з 24 голів змінилося 10. У Виноградівському, Ужгородському і Воловецькому районах були випадки, коли партійні органи

переставляли з колгоспу в колгосп керівників, які у черговий раз провалювали роботу та компрометували себе. З низькою освітою і майже без спеціальних агрономічних, ветеринарних та інших фахових знань характеризувався загалом і обласний апарат управління аграрним сектором.

Для західних областей України гостро стояло питання якісної підготовки спеціалістів. Матеріальне забезпечення сільськогосподарської освіти було незадовільним. Коштів, які виділялися на утримання шкіл механізації, одно- і дворічних сільськогосподарських шкіл, технікумів і вузів, не вистачало. Часто ці заклади знаходилися у непристосованих приміщеннях, не мали необхідних навчальних приладів і посібників. Бракувало висококваліфікованих викладачів і т.п. [859,с.61].

На навчання приймалися особи без відповідної загальноосвітньої підготовки. Наприклад, слухачі за рівнем освіти у 1947-1948 навчальному році із загальної кількості прийнятих на перший курс до Львівської і Чернівецької дворічних шкіл розподілялися таким чином: 1-4 класи освіти – 36 відсотків, 5-7 – 47, 7-10 – 17. У школах механізації Тернопільської області у 1953 р. майже 31 відсоток становили учні з освітою 1-4 класи [39,арк.4].

Русифікація навчальних закладів, денаціоналізація та комуністична ідеологізація навчальних програм, підручників і посібників, неухильне зменшення навчального часу на вивчення спеціальних дисциплін і одночасне збільшення його на вивчення російської мови та літератури і марксистсько-ленінських "наук" було магістральним напрямком середньоспеціальної і вищої школи. Зокрема, в Сторожинецькому і Хустському лісових, Мукачівському сільськогосподарському технікумі всі спеціальні предмети викладалися російською мовою. У Чернівецькому університеті з

347 викладачів лише 45 вели лекції українською мовою, в Ужгородському – із 119 тільки 40 чоловік [354, с.692,701]. Навіть ЦК КПРС 26 травня 1953 р. змушений був визнати, що в навчальних закладах західних областей України „переважна більшість дисциплін викладається російською мовою” [361,с.516].

Студенти надмірно залучалися до широких виховних заходів: політгодин, мітингів, публічних лекцій, відзначення державних свят тощо. Усе це відволікало від навчального процесу, ускладнювало професійне зростання. На заняттях обов'язково мусив бути “виховний момент”. Треба було пов'язувати виклад нового матеріалу з прославленням партії більшовиків, її вождів. І це робилося навіть при вивченні технічних дисциплін. Доходило до абсурду, коли цитати “класиків” марксизму-ленінізму притягували "за вуха" до законів фізики, математики, біології, будови двигуна внутрішнього згоряння і т.д. У процесі навчання інтенсивно нав'язувалися догми, що відповідали принципам тоталітарної держави з її нетерпимістю до плюралізму. Велася широкомасштабна атеїстична робота, яка ігнорувала християнську мораль, народні традиції [850,с.189].

Незважаючи на всі недоліки, одно- і дворічні школи порівняно з короткотерміновими курсами і семінарами стали певним поступом у системі підготовки керівників колгоспів. Штатний склад викладачів, наявна матеріально-технічна база, спеціалізація, більш тривалі терміни навчання – усе це дозволило деякою мірою поліпшити підготовку кадрів для сільського господарства [14,арк. 23,27;17,арк.2,17,59;19,арк.2,4,17,59;18,арк.11;23,арк.79,80;24,арк. 25].

Однак основною формою підготовки сільськогосподарських кадрів була курсова система, яка мала серйозні вади. Великої шкоди підготовці рільників, тваринників, садівників,

механізаторів, організаторів виробництва завдавало те, що курси при МТС, райсільгоспвідділах не мали спеціальної навчальної бази, приміщень, устаткування, а викладачі, їх працівники недостатньо володіли методикою викладання. Вони часто залучалися до громадської роботи, брали участь у збиранні на селі молока, м'яса, картоплі тощо. Неодноразово доводилося їм сидіти на різних непродуктивних засіданнях, що забирало багато часу та зусиль. Викладач не мав змоги підвищувати свої фахові знання. У навчальному процесі панував принцип: немає поганого учня - є поганий учитель. Відтак це породжувало окомилування: позитивну оцінку учень отримував і при відсутності знань. В іншому випадку педагог зазнавав бюрократичного тиску з боку керівництва навчального закладу. Звісно, такий підхід негативно впливав на професійне зростання викладачів [850,с.190].

Плани набору курсантів не завжди виконувалися. Комплектування навчальних груп розтягувалося на тривалий час. Відповідно зменшувалися і без того короткі терміни навчання. Наприклад, підготовка тракториста практично тривала півтора-два місяці, що було недостатньо для освоєння складної техніки. Багато трактористів, закінчивши навчання, могли лише управляти кермом. Найменшу несправність у машині тракторист не міг усунути. Доводилося чекати на техніка, якого викликали з МТС. Трактор простоював. У багатьох випадках курсове навчання зводилося до формальності, показухи, паперової звітності [859,с.61].

Короткі строки навчання на курсах, в школах механізації не давали можливості розгорнути ґрунтовну підготовку спеціалістів. Механізатори отримували вузьку спеціалізацію, що породжувало сезонність їх використання і не сприяло систематичному підвищенню їх кваліфікації. Плинність кадрів також гальмувала ріст професійних знань механізаторів. Отже, така курсова

підготовка не змогла забезпечувати елементарного мінімуму знань для практичного застосування. На той час серед фахівців сільського господарства та керівних кадрів колгоспів західних областей України переважали ті, які не мали ні спеціальних знань, ні потрібного досвіду управління. Більшість голів колгоспів, бригадирів виробничих бригад, завідувачів тваринницьких ферм, рахівників закінчили тільки короткотермінові курси-семінари, які не змогли сприяти росту професійного рівня керівників господарств [854,с.72].

Не володіючи необхідною фаховою підготовкою і можливостями для прийняття самостійних правильних рішень, такі "професіонали" ставали прихильниками нарад, відчували потребу в інструкціях і циркулярах "зверху", щоб не брати на себе відповідальність.

За умов колгоспно-радгоспної системи праця фахівця великою мірою була пов'язана не з виробництвом, а з "паперотворчістю". Треба було терміново заповнювати різні статистичні листки, писати протоколи, сидіти на безглуздох нарадах.

Фахівці з нестандартним мисленням були не потрібні командно-адміністративній системі. Вони намагалися діяти з позиції здорового глузду, що не відповідало потребам партійної і колгоспної бюрократії. Щодо таких фахівців застосовувалися інтриги, шельмування. Тому вишколений спеціаліст замість того, щоб займатися виробничими справами, спрямовував свої зусилля на боротьбу з "вітряками" [850,с.192].

У перші повоєнні роки негативно на кадровий корпус села впливали примусові трудові мобілізації молоді для відбудови Донбасу. Насильницькими методами відправляли сільських юнаків, дівчат у промислові райони України для фабрично-заводського навчання (ФЗН) [354,с.703;378,с.660]. Одночасно багато

трудівників села виїздило на заробітки в східні області України або під різними приводами втікало до міст. Таким чином, кадрове питання на селі загострювалося.

У листівці УПА “Тим, що йдуть на Донбас” гласило: “Не забувай, що ти дочка-син українського народу. Енергійно протидій всяким спробам принизити Тебе і Твою націю. Плекай пильно високу українську мораль. Не віддавайся розпусті. Затісною дружбу зі своїми братами зі східних земель. Неси їм любов, співчуття і дружбу, бо всі ми одної матері діти. Не будь рабом і не гни шиї перед московськими блюдолизами. Ділися всім зі своїми братами зі Сходу і Заходу. Говори тільки рідною мовою, співай рідні пісні і відчуєш у них голос свого рідного краю” [875,с.185].

Для поширення агротехнічних знань серед селян з 1 жовтня 1950 р. розпочали діяти трьохрічні курси без відриву від виробництва. Однак заняття в них проводилися формально від випадку до випадку, на низькому професійному рівні, у відриві від виробництва. Селян просто записували до числа слухачів, але навіть і в такий спосіб важко було виконати рознарядку партійних організацій. У 1951 р. в колгоспах Волинської області план набору слухачів курсів виконали лише на 60,4 відсотки, Дрогобицької – 64,8, Закарпатської – 88,4, Львівської – 74,7, Рівненської – 70,6, Станіславської – 90,7, Тернопільської – 69,8 [12,арк.44].

Водночас спостерігався великий відсів слухачів. Якщо у Волинській області за 1951-1955 рр. перший рік навчання завершили 59,9 тис. чоловік, за другий – 18,4 тис., а за третій – лише 5,6 тис., Дрогобицькій – відповідно: 34,5, 17,0, 6,8, Закарпатській – 27,8, 16,1, 9,3, Львівській – 28,9, 23,3, 10,7, Рівненській – 45,0, 37,4, 19,0, Станіславській – 36,7, 27,3, 13,9, Тернопільській – 68,8, 33,1, 2,7, Чернівецькій – 28,1, 18,5, 10,4 тис. [61,арк.36-38;62,арк.12].

Сталінська пропагандистська машина досить примітивно пояснювала здобутки агрозоотехнічного навчання. Так, колгоспник с.Бурдяківці Скала-Подільського району Тернопільської області Н.Данків розповідав: “Я не пропустив ні одного заняття агротехнічного гуртка і з великою увагою слухав лекції в клубі. Систематично вивчаючи агрономічну науку, запозичуючи досвід передовиків... я добився урожаю 620 ц цукрових буряків з кожного гектара на всій площі” [921,с.14]. У колгоспі “Перше травня” Снятинського району Станіславської області у 1952 р. було зібрано на кожному із 22 гектарів озимої пшениці по 41,4 ц. З цього приводу бригадир рільничої бригади Свистун говорив: “Ми виростили такий високий урожай тому, що працювали в тісній співпраці з агротехнічною наукою і на практиці використовували одержані знання на агротехнічних курсах” [13,арк.30].

Рільнича бригада М.Лохманюка з колгоспу ім. І.Франка Гвоздецького району Станіславської області, за порадами керівника гуртка, провела на своїй ділянці землі повний комплекс агротехнічних робіт: перехресний сів, спільне внесення органічних і мінеральних добрив, боронування, підживлення, прополювання і т.д. Бригада збрала з кожного гектара озимої пшениці по 22,8 ц, ячменю – 26 ц, вівса – 35 ц, або на 7-8 ц більше, ніж в попередньому році [200,арк.27]. Ланкова цього колгоспу М.А.Яремейчук закінчивши курси, стала майстром сільського господарства першого розряду. Підвищуючи із року в рік урожай цукрових буряків, вона отримала зі своєю ланкою в 1953 р. по 651 ц цукрових буряків з кожного гектара. Президія Верховної Ради СРСР присвоїла М.А.Яремейчук звання Героя Соціалістичної Праці [13,арк.30]. Насправді високі показники урожайності досягалися не за допомогою агрозоотехнічного навчанням, а головним чином – приписками.

У деяких випадках доходило до абсурду. Наприклад, газета “Червоний прапор” вирощення високих врожаїв цукрових буряків ланковими колгоспу ім.Дзержинського Рівненської області Прядком, Годловським, Постущаком пояснювала тим, що вони дуже наполегливо підвищували свій політичний рівень, зокрема добросовісно вивчали біографію вождя світового пролетаріату В.Леніна [331,23 лип.].

Отже, політика більшовицької влади підпорядковувалася спеціальній підготовці кадрів для утвердження радянської системи. Це були надіслані з Росії та Наддніпрянської України кадри з партійно-репресивних органів. „Східняки” покликані були стати тим ферментом, який, пронизуючи всі сфери життя, поповнював би свій потенціал та сприяв утвердженню в краї нового ладу, зокрема колгоспного. І задля історичної справедливості треба відзначити, що самопожертва і почуття відповідальності у більшості з них базувалось на глибокій вірі в правильності політичного курсу, здійснюваного в той час і за їхньою участю.

Ця віра, джерелом якої для більшості з них була ідеологічна концепція, найбільш закінчений і цілісний вигляд якої представляв “Короткий курс історії ВКП(б)”, живилася піднесеним унаслідок переможного завершення війни моральним духом народу. Все це зумовлювало відданість ідеї значної частини населення, а з другого – готовність до самопожертви заради відбудови економіки і культури країни, модернізації західноукраїнського регіону, а відтак до ліквідації, або ж, принаймні, нейтралізації тих сил в краї, які не сприймали ленінської тріади: індустріалізації, колективізації та культурної революції.

Водночас потреби розвитку аграрного сектора зумовлювали необхідність підготовки із місцевого населення масових сільськогосподарських кадрів. Тому в західноукраїнських землях

була створена розгалужена мережа сільськогосподарської освіти: курси, школи, технікуми, вузи. У ній виявлялися також рецидиви адміністративно-командної системи. Однак, не дивлячись на це, в західному регіоні України була проведена значна робота щодо зростання агротехнічного рівня селянства. В аграрному секторі з'явилися місцеві фахівці, яких практично не було в західноукраїнському селі у міжвоєнний період.

5.2. Технічне оснащення та ефективність виробництва

Колективізація сільського господарства призвела до того, що в аграрному секторі західного регіону, як це свого часу сталося в східних областях України, розпочався тривалий період “мануфактурного розвитку”. У розпорядженні селян були переважно примітивні знаряддя праці, часто в недостатній кількості. У 1946 р. на сто господарств припадало 33 плуги, 41 борона, з яких тільки 12 залізних, а решта – дерев'яних. Для обробітку землі в селянських господарствах використовувалися ще такі примітивні знаряддя, як соха. Улітку 1948 р. їх налічувалося 25393 шт. Посівних та збиральних машин у господарствах майже не було. Одна сівалка припадала на 291 господарство, одна жатка – на 688, одна молотарка – на 55. У 1947 р. у Шацькому районі Волинської області не було жодної сівалки, жатки та молотарки [835,с.12]. І на цій матеріальній базі створювалися колективні господарства.

У виробничо-господарському відношенні перші післявоєнні колгоспи перебували на надзвичайно низькому рівні. Станом на 10 червня 1945 р. в середньому на один колгосп західних областей (включаючи Ізмаїльську) припадало 290 га землі, 38 дворів й 5 голів робочої худоби. Значна частина цих господарств була

організована на базі колишніх поміщицьких фільварків і включала їх майно, яке залишилось після війни. Членами колгоспів стали, в основному, колишні наймити й бідніша частина селянства, котрі, отримавши землю, не мали взагалі або мали дуже мало засобів для організації сільськогосподарського виробництва [658,с.189].

Коллективні господарства західних областей отримували певну матеріально-технічну допомогу від держави. До початку 1946 р. колгоспам семи західних областей (крім Закарпатської) було передано державою 1044 коней, 1698 голів великої рогатої худоби, 500 свиней, 1018 овець, 300 господарських будівель, 8 млинів. Крім цього, відпущено кредитів на суму 3350 тис. крб., насінневої позики – 14121 ц, передано 19868 га землі [658,с.190]. Однак в цілому розміри цієї допомоги були незначними і вирішального впливу на економіку колгоспів не мали. До того ж часто це було не новостворене, а відібране державою майно заможніших селян.

З допомогою цих засобів вирішити господарську проблему не вдалося. До початку 1946 р. організаційно-господарське становище колгоспів західних областей мало що покращилося. В середньому на один колгосп у цей час припадало 188 га орної землі, 20 коней, 8 корів, 6 голів молодняка великої рогатої худоби, 5 свиней, 8 овець і кіз. Найнижчими ці показники були у Станіславській області, де при більшій середній забезпеченості орною землею, ніж в Дрогобицькій і Львівській областях, на один колгосп припадало всього 7 коней, 2 корови і 1 свиня, а молодняка великої рогатої худоби, овець і кіз не було взагалі [658,с.190]. Рівень забезпеченості кінним реманентом, особливо сівалками і культиваторами, в більшості колгоспів цих областей також був низький.

Базуючись на комуністичних догмах, вище партійне і державне керівництво у другій половині 40-х та на початку 50-х років ХХ ст.

продовжувало проводити державну політику матеріально-технічного забезпечення аграрного сектора таким способом, що основні суб'єкти сільгоспвиробництва – колгоспи позбавлялися права володіти технікою. Вона концентрувалася в державних машинно-тракторних станціях (МТС), частково – в радгоспах. Існування державних МТС було засобом економічного контролю над колгоспами, подібно до того як партійно-комсомольська мережа – інструментом політичного впливу.

Крім того, машинно-тракторні станції розглядалися компартією дієвим важелем колгоспного будівництва, які служать матеріальною базою крупного соціалістичного виробництва і тим самим переконують селян в перевагах колективної форми господарювання.

Цим і пояснюється особлива турбота радянської влади про машинно-тракторні станції. Якщо в 1944 р. на відбудову МТС і ремонтних баз держава виділила 17254 тис. крб., то в 1945 р. – 28300 тис. крб. [596,с.75;328,5січ.]. Постановою РНК і ЦК КП(б)У (січень 1945 р.) наркомат оборони УРСР і командувачі військовими округами зобов'язувалися відпускати для ремонту тракторів і сільськогосподарських машин з трофейних баз та із майна Червоної армії необхідні для ремонту запасні частини, механізми розбитих тракторів і машин, що поступали з фронту [658,с.188].

В умовах розрухи ці та інші заходи прискорили відновлення діяльності МТС. Уже в 1945 р. у західних областях України функціонувало 175 МТС. І все-таки через не хватку тракторів деякі із них не змогли налагодити роботу. Із 1800 тракторів, що були в 1941 р., залишилося 758, з яких лише 464 виявилися придатними до роботи [658,с.189]. Та й вони потребували капітального ремонту. Гостро не вистарчало палива.

Станом на 1 січня 1946 року в західних областях відновлено 192 МТС: у Львівській – 32, Станіславській – 25, Дрогобицькій – 21, Волинській – 30, Тернопільській – 38, Рівненській – 30, Чернівецькій – 16. До кінця 1946 р. на Закарпатті було створено 9 МТС, в яких нараховувалося 112 тракторів [205,с.110]. Однак надії, що покладалися владою на МТС, у черговий раз не виправдалися. У 1946 р. МТС надали допомогу в обробітку землі тільки 125 тис. селянським господарствам, загальна ж чисельність їх становила більше 1,5 млн. [77,арк.37;328,23бер.]. Слабка технічна база і недостатній рівень кваліфікації механізаторів призвели до того, що машинно-тракторні станції не виконували свої завдання, постійно порушували зобов'язання перед колгоспами та одноосібниками.

Наприкінці 40-х років ХХ ст. технічна оснащеність колгоспного виробництва була низькою, вона навіть поступалася одноосібним господарствам. Типова картина технічного забезпечення в новостворених колгоспах відтворена у листі секретаря Камінь-Каширського райкому КП(б)У Волинської області, що надійшов до ЦК КП(б)У в березні 1950 р. “В Камінь-Каширській МТС, – зазначалося в ньому, – є 16 гусеничних тракторів, але не вистачає причіпного реманенту. Плугів тракторних всього 6, а культиватора нема жодного. В нашому районі існують 64 колгоспи, більшість з яких не мають тягла. Такі колгоспи, як ім. Старченка, ім. Енгельса, ім. Калініна, ім. Свердлова та інші, що мають 5-10 коней, змушені всі роботи виконувати коровами...” [9,арк.112].

280 колгоспів Станіславської області не мали жодної сівалки. Подібне простежувалося у всіх західних областях України. Відтак під час суцільної колективізації швидко збільшувалась кількість колгоспів з надзвичайно низьким рівнем технічного оснащення

[835,с.12]. Суцільна колективізація від самого початку створила несприятливі умови для колгоспів.

Щоправда, держава намагалася зміцнити матеріально-технічну базу сільського господарства регіону. Протягом 1946-1950 рр. в західні області було завезено 15 тис. кінних плугів, близько 10 тис. культиваторів, 4700 сівалок, 5200 жаток тощо. Наприкінці 1949 р. там функціонувало 223 МТС і понад 6 тис. колгоспів. Отже, кожний колгосп отримав в середньому 2 плуги, 1-2 культиватори, одну сівалку і жатку [677,с.5].

Зростання поставок техніки в західні області хоч і мало певний позитивний ефект, все-таки не могло швидко покращити становище. На 1 липня 1947 р. в сільському господарстві республіки було загалом 56654 трактори, з них у 16-ти східних областях 55033, а в 9-ти західних (включаючи Ізмаїльську область) – тільки 1621. Отже, на одну східну область в середньому припадало 3439 тракторів, а на одну західну – 180, або в 19 раз менше [835,с.12].

У перші повоєнні роки МТС західних областей не мали зернозбиральних комбайнів. Зокрема, на полях Дрогобицької області вони з'явилися лише в 1949 р. [683,с.13]. Улітку наступного року у всіх західних областях збирання зернових здійснювалося переважно серпами і косами та найпростішими машинами. Комбайнами збирали врожаї на одному-двох відсотках усєї площі (див. табл. 4.3).

Зернові культури молотили молотаркою, яка приводилася в дію паровою або тракторною тягою. Виробничі приміщення і тваринницькі ферми, як правило, освітлювали гасовими ліхтарями. Щоправда, уже у перші післявоєнні роки почалось будівництво сільських електростанцій. За 1946-1950 рр. кількість сільських електростанцій порівняно з довоєнним періодом зроста в 3,5 раза, а

їх потужність – у сім разів. Виробництво електроенергії за цей час підвищилось у 5,6 раза. З початку 50-х років ХХ ст. здійснювалося будівництво колгоспних, міжколгоспних та державних сільських гідроелектростанцій [831,с.158,159].

Таблиця 4.3

Збір комбайнами зернових культур у колгоспах
західних областей України 1950 р. [406,с.340]

Назви областей	В % від всієї посівної площі
Волинська	1
Дрогобицька	1
Закарпатська	1
Львівська	2
Рівненська	1
Станіславська	2
Тернопільська	2
Чернівецька	5

Однак лише поодинокі колгоспи користувалися електроенергією. На кінець 1950 р. у Чернівецькій області було лише 20 таких колгоспів, що складало 7 відсотків від загальної їх кількості, у Волинській – відповідно: 21 і 2, Рівненській – 42 і 5, Станіславській – 42 і 7, Дрогобицькій – 47 і 10, Закарпатській – 76 і 26, Львівській – 118 і 15, Тернопільській – 120 і 12 [406,с.341].

Електроенергія використовувалася головним чином на освітлення приміщень, меншою мірою для виробничих потреб. У Станіславській області у 1952 р. із 56 електрифікованих колгоспів тільки 23 використовували електроенергію у виробничих цілях.

Лише 15 господарств мали 34 електродвигуни, в тому числі 13 зіпсованих [375,с.316,317].

Колективні господарства відчували гостру потребу в органічних і мінеральних добривах. Для колгоспного виробництва у примусовому порядку вилучали із підсобних селянських господарств гній, компост тощо [850,с.201].

Таким чином, сільському господарству бракувало не тільки придатних для роботи тракторів, комбайнів, автомашин, а й навіть найпростіших землеробських знарядь, тягла. У зв'язку з цим пленум ЦК КП(б)У вимагав: “З перших днів початку польових робіт у 1946 р. забезпечити використання на польових роботах колгоспів і радгоспів всіх придатних до роботи корів з ферм та особистого користування колгоспників...” [351,с.127;325,9бер.]. Подекуди не вистачало корів, тому у плуг впрягалися колгоспники. Колективні господарства почали створюватися набагато раніше, ніж з'явилася реальна можливість повсюдного застосування техніки в аграрному секторі [850,с.201,202].

На початку 50-х років ХХ ст. у сільському господарстві західного регіону кількість техніки дещо зросла: тут уже було 12,3 тис. тракторів, 386 комбайнів, 4,6 тис. автомобілів(див. табл. 4.4).

Таблиця 4.4

Кількість тракторів, зернових комбайнів та вантажних автомобілів у сільському господарстві західних областей України 1951р. [406,с.330,334]

Назви областей	Трактори	Комбайни	Вантажні автомобілі
1	2	3	4
Волинська	2233	46	661
Рівненська	1291	42	570
Тернопільська	2054	77	748
Львівська	1447	41	799

1	2	3	4
Дрогобицька	1726	44	453
Станіславська	1062	45	580
Чернівецька	1661	68	582
Закарпатська	871	13	250
Всього	12345	386	4643

Рівень механізації польових робіт сягнув 58 відсотків [866,с.45]. Якщо в 1946 р. у структурі енергетичних потужностей сільського господарства Закарпатської області 85,5 відсотка складала робоча худоба, а трактори й інші механічні двигуни лише 14,2 відсотка, то вже в 1950 р. частка механічних засобів підвищилась до 50,1 відсотка [403,с.37]. Щоправда, у багатьох колгоспах гірських районів Дрогобицької, Станіславської, Закарпатської та Чернівецької областей цей показник був значно нижчий. Вони не могли скористатися послугами МТС, оскільки мали орні землі на схилах, непридатних для обробітку їх тракторами.

Збір комбайнами зернових культур становив 30-40 відсотків, цукрових буряків – 5-10 [406,с.340]. Та в окремих областях стан був ще гірший. Наприклад, 1953 р. у Закарпатській області комбайнами зібрано зернових на площі 4800 га, або до 15-ти відсотків посівів озимих і ярих культур [571,с.56].

Низькою залишалася механізація у вирощуванні картоплі, овочів, тютюну, сінокосіння, на виробництві плодів та винограду. У 1954 р. механізоване постачання води для великої рогатої худоби на тваринницьких фермах становило у Волинській області 14,9 відсотка від загальної їх кількості, свиней – 20,5, Рівненській – відповідно: 10,1 і 14,3, Тернопільській – 10,8 і 10,2, Львівській – 20,9 і 19,2, Дрогобицькій – 21,5 і 18,9, Станіславській – 24,8 і 21,1, Чернівецькій – 26, 6 і 26,0, Закарпатській – 18,7 і 22,8.

Механізація трудомістких робіт на тваринницьких фермах
західних областей України у 1954 році [406,с.342,343]

Назви областей	% худоби на фермах з механізованим водопостачанням		% худоби на фермах, обладнаних внутріфермерським транспортом		% корів, переведених на механічне доїння
	Великої рогатої худоби	Свиней	Великої рогатої худоби	Свиней	
Волинська	14,9	20,5	1,1	6,5	0,2
Дрогобицька	21,5	18,9	2,0	4,0	-
Закарпатська	18,7	22,8	6,7	3,9	-
Львівська	20,9	19,2	2,7	4,9	0,5
Рівненська	10,1	14,3	3,3	5,3	1,2
Станіславська	24,8	21,1	2,1	7,5	0,3
Тернопільська	10,8	10,2	2,8	4,7	0,3
Чернівецька	26,6	26,0	6,4	4,6	0,2

Однак при зростанні формальних показників механізації деяких сільськогосподарських робіт, їх якість була дуже низькою. На село направлялася техніка, але використовувалась вона не завжди ефективно, для її збереження більшість МТС та колгоспів не мали належних приміщень. Дев'яносто відсотків її зберігалось під відкритим небом. Перед багатьма колгоспами стояло елементарне завдання простого налагодження виробництва, усупільнення майна, обліку результатів праці і продукції. Такий стан пояснювався тим, що головна увага партійних і радянських органів західних областей приділялась розгортанню процесу колективізації, тобто кількісному росту нових колгоспів, а не господарсько-організаційному зміцненню вже існуючих новоутворених колективних господарств.

З огляду на те, що селяни чинили опір колективізації, вступали в колгоспи лише під тиском, проводити цю роботу було нелегко.

На початку 1949 року, наприклад, на Волині, де відсоток колективізації був найвищий, значна частина колгоспів по суті не мала нічого з усуспільненого майна. У Дрогобицькій області лише у 200 з 780 колгоспів було закінчено усуспільнення робочої худоби і сільгоспінвентаря, а у Станіславській області із загальної суми 537 тис. крб. вступних внесків, які необхідно було сплатити, фактично було зібрано 107 тис. крб. [658,с.193].

Факти були настільки очевидні, що це був змушений визнати квітневий (1950 р.) пленум ЦК КП(б)У. В партійному документі відзначалося: „У багатьох колгоспах західних областей не проведено усуспільнення основних засобів виробництва, робочої худоби, сільськогосподарського інвентарю, сім'яних запасів, кормових засобів у розмірах, необхідних для утримання усуспільненої худоби і т.д. Земельні наділи колгоспників у багатьох новоутворених колгоспах ще не зведені в єдині земельні масиви, а розміри присадибних ділянок колгоспників не приведені у відповідність із статутними нормами і не відмежовані від громадських земель колгоспів...

У ряді колгоспів ще організаційно не зміцнені рільничі і тваринницькі бригади, які є основною виробничою одиницею, а також ланки по вирощенню технічних культур у складі виробничих бригад колгоспів” [351,с.341].

У період масової колективізації утворився суттєвий розрив між її темпами і роботою з реалізації того комплексу завдань одержавлення, адміністрування та волонтаристського управління, що визначались партійно-державними органами для організаційно-господарського зміцнення колгоспів. Він покликаний був забезпечувати інтереси радянської тоталітарної системи, а не об'єктів колективізації. Цей процес відбувся на основі розробленої партією у післявоєнний період програми організаційно-

господарського зміцнення колгоспів, що базувалась на радянському розумінні процесу утвердження колективістських засад і суперечила основним принципам кооперації [351,с.339-355].

Аналіз багатьох документів засвідчує, що з цього приводу в центрі і на місцях партійні, радянські органи приймали сотні рішень, а практично справа дальше слів не просувалася. Навіть у постанові бюро ЦК КПУ від 26 травня 1953 р. визнавалося, що „до цього часу не використовуються ефективні заходи по організаційно-господарському зміцненню колгоспів, які отримують низькі доходи...” [361,с.512].

У той же час, створені колгоспи, стали практично монопольними виробниками сільськогосподарської продукції. Структуру посівних площ колгоспів західних областей у 1950 р. показує нижче подана таблиця (див. табл. 4.6).

Таблиця 4.6

Структура посівних площ колгоспів західних областей України у 1950 році [406,с.125]

Назви областей	Культури (в процентах до всієї посівної площі)						Всі кормові
	Всі зернові	З них кукурудза	Всі технічні	З них		Картопля та овочі баштанні	
				Цукрові буряки	Льон-довгонець		
Волинська	82,1	2,0	6,2	1,5	1,9	6,7	4,8
Рівненська	82,1	1,5	7,7	3,7	2,0	4,9	5,3
Тернопільська	76,8	5,6	5,2	2,1	-	6,5	11,5
Львівська	80,8	2,8	3,8	1,3	0,9	7,3	8,1
Дрогобицька	75,0	2,8	6,3	3,8	1,4	8,2	10,5
Станіславська	72,4	5,0	6,8	3,9	0,2	9,7	11,1
Чернівецька	67,5	14,4	14,2	5,6	-	5,6	12,7
Закарпатська	73,7	22,1	4,9	-	-	10,0	11,4

Статистичні дані свідчать, що колгоспи західних областей України найбільше сіяли зернових, головним чином озимого жита та картоплі і меншою мірою технічних культур й кормових трав, що відображало відсталий характер спеціалізації аграрного виробництва. Так, посіви цукрового буряка у Волинській області склали всього-на-всього 1,5, а льону-довгунця 1,9 відсотка від засіяного клину, Рівненській – відповідно: 3,7 і 2,0, Тернопільській – 2,1 і 0, Львівській – 1,3 і 0,9, Дрогобицькій – 3,8 і 1,4, Станіславській – 3,9 і 0,2, Чернівецькій – 5,6 і 0. У той же час ґрунтово-кліматичні умови більшості західних областей України сприятливі для вирощення цукрових буряків, конопель, льону-довгунця та інших культур [831,с.197-213].

На Закарпатті значного поширення набрало садівництво і виноградарство, а також вирощування зернових, зокрема кукурудзи, картоплі і тютюну. У 1950 р. в області зерновий клин займав 729 тис. га (40,1 % від усіх посівів), картоплі – 15,1 тис. га (8,5 %). Такі культури, як соняшник, овочі та тютюн, в структурі посівів займали відповідно лише 3,1, 1,7 та 0,9 відсотка. Площа плодоягідних насаджень, виноградників становила 8,1, та 2,9 тис. га [571,с.64]. На Буковині на відміну від інших західних областей ширше культивували технічні культури та кукурудзу. Посіви кукурудзи на Закарпатті сягали на поч. 50-х років 23-25 тис. га [404,с.55].

Сільгоспугіддя розподілялися на орні землі, сінокоси, вигони і пасовища, городи, сади, ягідники, ліси тощо. Різноманітність рельєфу, перевага лісів, особливості кліматичних і ґрунтових умов визначали неоднакову міру господарського освоєння земельної площі. У західних областях було зосереджено 44,4 відсотка всієї площі лісів УРСР, 37,8 відсотка сінокосів, 26,3 – природних пасовищ і тільки 15,3 – орних земель. У землекористуванні питома

вага орних і городніх земель становила тільки 43,4 відсотка, тоді як у східних областях – 66,4 [897,с.475].

Це пояснюється особливостями природних умов західної частини України, де порівняно на невеликому просторі розташовується три природні зони: поліська, лісостепова та гірська. Як відомо, гірська і поліська зони – це основні наші лісові райони. Під лісами у цих зонах зайнято від 31 (Полісся) до 48 відсотків (Карпати) території, тому питома вага сільськогосподарських угідь тут порівняно низька [831,с.163].

Сіножаті, пасовища, вигони в колгоспах Волинської, Львівської, Рівненської і Станіславської областей становили від 30 до 40 відсотків, а в Закарпатській – більше половини сільськогосподарських земель [831,с.163].

Переважання природних кормових угідь та лісів створювало в західному регіоні України сприятливі умови для широкого розвитку тваринництва, зокрема вівчарства. Однак ця галузь сільськогосподарського виробництва була слабо розвинута. На 1 січня 1951 р. у колгоспах західних областей було 365,2 тис. голів великої рогатої худоби, або в середньому 79 голів на колгосп; 228,7 тис. голів свиней, або 49 голів на один колгосп; 176,7 тис. голів овець і кіз, або 39 голів на один колгосп. На колгоспних фермах була не достатня кількість маточного поголів'я, що в значній мірі гальмувало подальший розвиток тваринництва [595,с.146].

Домінуючими знаряддями праці й надалі залишалися плуг, коса, серп, лопата, вила, сапа, гужовий транспорт тощо. У колективних господарствах переважала ручна праця, яка потребувала величезних зусиль усієї селянської сім'ї, включаючи дітей.

Найбільш трудомісткою вона була в тваринництві, буряківництві, льонарстві тощо. Наприклад, льон-довгунець вручну

прополювали, після дозрівання висмикували із землі, ціпами обмолочували зерно, стелили тонким шаром на траву, щоб вросився, через певний період збирали і за допомогою машини дробили соломку, дістаючи волокно, яке жінки впродовж зими чистили на дерев'яних терлицях. Насамкінець, прядиво відвозили на збиральні пункти за десятки кілометрів. Весь комплекс робіт розтягувався на 6-8 місяців [850,с.204,206].

Цукровий буряк шарували і проріджували сапами, викопували лопатами, обрізали листя ножами, вантажили на автомобілі вручну і відвозили на цукрозавод або найближчу залізничну станцію. Норми виробітку були великі і нагадували середньовічну урочну систему. Тому разом із дорослими працювали діти, допомагаючи своїм батькам, які знемагали від підневільної праці [850,с.206].

Ще більш трудомісткою була праця колгоспних доярок. Доїння і годівля здійснювалися, як правило, вручну. Навіть у 1954 р. кількість корів, переведених на механічне доїння у Волинській області становила лише 0,2 відсотка, Рівненській – 1,2, Тернопільській – 0,3, Львівській – 0,5, Станіславській – 0,3, Чернівецькій – 0,2 [406,с.343]. На фермах, обладнаних внутріфермерським транспортом, у західному регіоні розміщувалося 2-4 відсотки корів від загальної кількості [406, с.343]. Доярка працювала від зорі до зорі, без вихідних і відпусток, одержуючи за важку працю мізерну платню.

Таким чином, на початку 50-х років ХХ ст. матеріально-технічна база колгоспів залишалася слабкою. Відстале машинобудування агропромислового комплексу, несвоєчасна відправка машин та сільськогосподарського реманенту з заводів призвели до того, що потреби колгоспів були задоволені лише частково.

Машинно-тракторний парк по областях був розподілений нерівномірно. Краще були укомплектовані МТС східних районів України, і лише згодом вони формувалися у західних областях. Незважаючи на те, що машинно-тракторні станції постійно отримували спеціалізовані машини (бурякокомбайни, льонокомбайни, картоплезбиралки), для широкого використання в колгоспному виробництві їх не вистачало [897,с.482].

Централізована система постачання сільськогосподарської техніки колгоспам мали серйозні вади. Часто бувало, що господарства, райони області отримували техніку, запчастини, в яких не мала потреби і, навпаки, не отримували вкрай потрібних. Самостійно ж обмінюватися запчастинами, реманентом з іншими господарствами, а тим більше з сусідніх районів і областей, колгоспи, і особливо МТС, не мали права [504,с.15].

Неефективно продовжували діяти машинно-тракторні станції. Робота МТС оцінювалася не за врожайністю обслуговуваних ними колгоспів, бригадах, а за виконанням плану по м'якій оранці. Така практика приводила до того, що працівники МТС не концентрували уваги на вчасне виконання договорів з колгоспами, грубо порушували агротехніку. У 1950 р. з 32 МТС Львівської області тільки Радехівська виконала договірні зобов'язання з усіх видів робіт. До цього необхідно додати, що з 924 колгоспів області через матеріальну скруту послугами МТС не змогло скористатися 201 господарство (22 відсотки) [835,с.13]. Розтягувалися строки посівної кампанії. Весною 1951 року сівба колосових на Львівщині тривала 30 днів, цукрових буряків – 36, кукурудзи – 40, картоплі – 60 днів і т.д. [596,с.166].

У 1953 р. машинно-тракторні станції Станіславської області не виконали зобов'язань зі сівби ярих в 196 колгоспах, з обробітку просапних культур – 275, із збирання хліба комбайнами – 130, із сінозбирання – 170,

із силосування кормів – 260, із сівби озимих – 147 [375,с.355]. Подібне спостерігалося у всіх західних областях України (див. табл. 4.7). У той же час багато тракторів простоювало. Наприклад, у липні-жовтні 1952 р. в найбільш напружений період сільськогосподарських робіт, за технічними причинами, а також через недоліки в організації праці в Україні простоювало більш як 12 тис. тракторів. У Закарпатській області, наприклад, простоював кожний другий трактор. Норми виробітку не виконали 70 відсотків трактористів [899,с.24].

Таблиця 4.7

Виконання сільськогосподарських робіт машинно-тракторними станціями у 1953 році (у відсотках до плану [595,с.156])

Назви робіт	Назви областей					
	Волинська	Львівська	Рівненська	Станіславська	Тернопільська	Разом
Оранка	90,6	84,1	83,0	85,9	92,6	87,1
Передпосівна культивуація	83,2	87,3	78,7	91,1	91,1	86,4
Сівба зернових	77,4	73,4	72,0	76,7	86,4	76,4
Міжрядна культивуація	55,8	61,0	76,8	68,3	79,2	67,0
Сівба цукрових буряків	88,5	86,5	98,0	92,6	97,7	91,6
Садіння картоплі	3,4	6,6	4,4	6,9	4,1	5,3
Збирання зернових	24,7	30,6	12,6	25,1	41,1	27,4
Лущення стерні	77,1	88,9	96,8	92,0	91,9	89,2
Молотьба зернових	72,8	73,5	24,9	77,1	89,7	68,6
Сінокосіння	3,2	5,2	4,5	5,3	13,5	5,3
Силосування	16,4	16,4	12,1	13,9	11,5	13,9

Отже, співробітництво машинно-тракторних станцій і колгоспів було не взаємовигідним. МТС, як державні виробничі

структури, диктували умови співпраці, були мало зацікавлені в якості та своєчасності виконаних робіт, байдуже ставилися до кінцевого результату виробництва. Колгоспи, попри всі ці негаразди, змушені були сплачувати МТС великий натуральний податок за виконані роботи. Вони зобов'язані були спочатку виконувати державні поставки, потім розраховуватися за роботу з МТС і повернути надані державою кредити. Лише після цього їм дозволялось створювати насінневі, фуражні і незначні за обсягом страхові фонди.

Технологія виробництва була відсталою. Сіяли по веснооранці, затягували строки сівби, погано обробляли й удобрювали ґрунт, доглядали за посівами. Із 567 колгоспів Львівської області тільки в трьох були введені правильні сівозміни. Значної шкоди зерновому господарству завдавало шаблонне застосування травопільної системи [596,с.165].

З ініціативи центральних органів на Закарпатті розпочалася бездумна кампанія вирощування колгоспами цитрусових і субтропічних культур. Під їх посіви виділялися значні площі у Мукачівському, Іршавському, Севлюському, Берігівському та інших округах Закарпатської області. Розпорядженнями зверху доводилися плани посіву чаю, посадки саджанців лимона, апельсина, інжиру, граната, хурми, лавра благородного, евкаліптів тощо. Так, згідно листа Міністерства сільського господарства Української РСР від 16 листопада 1951 року області було доведено завдання посадити в наступному році цитрусових 2000 штук, інжиру – 5 гектарів, лавра благородного – 10, чаю – додатково ще 25 гектарів. Подібне практикувалося у всіх західних областях з культивуванням чумизи та кок-сагізу[571,с.64-66].

Як наслідок, з легкої руки керівних ешелонів вищої влади республіки, з мовчазної згоди місцевих партійних та радянських

органів, несупротиву керівників господарств, в процесі вказаної кампанії на „вітер” було пущено великі кошти – грошові і матеріальні [571,с.67].

Відірваною від потреб сільськогосподарського виробництва була й наука, де безроздільно панував „народний академік” Лисенко, який нещадно викорінював все, що, не відповідало його розумінню класовості в науці. Роль науки зводилась лише до цитування й уславлення „великого вождя”.

Партійно-державні органи встановлювали низькі ціни на сільськогосподарську продукцію, а на промислову – завищували. Так, до 1953 р. ціни на сільськогосподарську продукцію залишилися такі ж як і 1928 р., а на промислові вироби зросли у 20 разів [841, с.14]. У 1952 р. держава платила колгоспникам за центнер зернових 4-8 крб., кукурудзи – 5,4, цукрових буряків – 10,5, овочів – 19,2, яловичини – 25,2 [658,с.53,54].

Вкрай низькими були заготівельні ціни й на іншу сільськогосподарську продукцію. Наприклад, вирощування картоплі обходилося багатьом господарствам близько 40 крб. за центнер, а держава сплачувала лише 3 крб. Особливо низькими були заготівельні ціни на продукцію тваринництва, через що ця галузь була надто збитковою. У ряді випадків кошти від зданої продукції не покривали навіть транспортних витрат колгоспів [504, с.6].

У той же час роздрібні ціни на сільськогосподарську продукцію були у декілька разів вищими в порівнянні із заготівельними. Так, колгоспам по обов’язкових поставках за 1 кг борошна платили 1 коп., а м’яса – 23 коп. Водночас у роздрібній державній торгівлі ціни були значно вищими: 1 кг борошна – 31 коп., м’яса – 1 крб. 50 коп. [777,с.353]. Доходило до абсурду. Колгоспам, що не могли забезпечити себе насінням для сівби,

дозволялося постановою Ради Міністрів СРСР від 16 грудня 1947 р. закуповувати його в інших господарствах за договірними цінами, які були надто високі. Так, один центнер ячменю коштував 130-260 крб. (закупівельна ціна – 8,05 крб.), вівса – 110-240 (7,05), проса – 125 (9-10), пшениці – 450 (14) [504,с.7]. Все це завдавало великої шкоди аграрному виробництву, підривало його основи.

Негативно впливали на розвиток сільського господарства “ножиці цін” на промислову і аграрну продукцію, які постійно зростали. Якщо в 1928 р. в Україні обмінний еквівалент центнера жита за собівартістю дорівнював 35 м ситцю, 17 кг цукру, 21 кг олії, то в 1952 р. – відповідно: 15 м, 0,9 кг, 0,5 кг. Скажімо, в 1940 р., щоб купити машину марки “ЗІС-5”, колгосп мав продати державі по заготівельних цінах 99 т пшениці, а в 1952 р. – 156 т [782,с.59].

До того ж, влада визначала завищені плани поставок сільськогосподарської продукції, часто не зважаючи на об'єктивні можливості господарств. Із цього приводу у своїх мемуарах М. Хрущов писав: „План встановлювався вольовим методом, хоча в органах преси і офіційних документах він "обґрунтовувався" науковими даними... При цьому виходили головним чином не з того, що було вирощено, а з того, скільки можна одержати в принципі, вибити у народу в засіки держави” [933,с.202]. Розміри поставок продуктів тваринництва теж вираховувалися з кожного гектара сільськогосподарських угідь.

Через надмірні державні поставки колгоспи практично не мали можливості виправити своє фінансове становище навіть за рахунок продажу частини сільськогосподарської продукції на ринку. До виконання держпоставок це робити заборонялося. Водночас колгоспам дозволялося використовувати 15 відсотків від зданого державі зерна на внутрігосподарські потреби – виплату авансів,

організацію громадського харчування під час напружених сільськогосподарських робіт, для фуражу [899,с.21]. Звісно, після виконання планів держпоставок колгоспні комори залишалися пустими.

30 липня 1945 р. Волинський облвиконком прийняв постанову, якою колгоспам, колгоспникам, селянам-одноосібникам заборонявся продаж і обмін зерна, борошна та печеного хліба до моменту виконання областю хлібопоставок державі. Подібні рішення, що приймалися і в інших західних областях України, викликали незадоволення у селянства, тому що нівелювали безпосередньо залежність його життєвого рівня від результатів праці, позбавляли реальних стимулів для зростання трудової активності [659,с.45].

Щоб мати хоч якусь можливість розраховуватись з трудівниками, підтримувати господарство, деякі колгоспи приховували невеличку частину виробленої продукції. Але робити це було складно і дуже небезпечно. Такі дії означали “саботаж”, “шкідництво”. До того ж колгоспи перебували під постійним партійно-радянським контролем всіх рангів уповноважених із заготівлі. Спроби приховати урожай були виявлені в Станіславській області, Бучацькому, Збаражському, Струсівському, Терехівському районах Тернопільської області [659,с.46].

Таким чином, виконуючи обов’язкові державні поставки, колгоспи здавали за безцінь сільськогосподарську продукцію, а інколи навіть насіннєвий матеріал. Тому під час посівної кампанії частину необхідного насіння змушені були купувати у держави, але тепер за значно вищими цінами. Звісно, коштів бракувало, держава надавала кредити. За 1946-1950 рр. колгоспам західних областей було виділено 112 тис. тонн насіння для посівного фонду, 383 тис.

тонн мінеральних добрив, а до середини 50-х років – 100 млн. крб. довгострокових кредитів [594,с.38].

У сільському господарстві склалася парадоксальна ситуація. Колгоспам було не вигідно добре працювати. Однак, всупереч здоровому глузду, “вождь усіх народів” назвав грабіжницькі хлібозаготівлі “високою товарністю соціалістичного сільського господарства, його найважливішою особливістю”, завдяки якій “вдалось так легко і швидко вирішити зернову проблему, проблему достатнього постачання величезної країни зерном” [884,с.583]. Ціна такої товарності була надто дорогою – низька якість продукції, величезні її втрати при збиранні та зберіганні. На початку літа 1950 р. на пунктах Заготзерно УРСР зберігалось ураженим кліщем 226,7 тис. т зерна, довгоносиком – 62,6 тис. т [504,с.11].

Отож, тисячі тон зерна гинуло, пропадало на складах під відкритим небом. У той же час держава безжалісно забирала у колгоспів і селян останнє. Зрозуміло, що за такого стану справ, колгоспи не мали коштів не тільки для розширеного, але й простого відтворення. Однак кремлівське керівництво наполегливо реалізовувало сталінську догму, що відсутність прибутку якраз і повинна стимулювати поступ сільського господарства. “Вождь усіх народів” писав, що при соціалізмі, де не має абсолютної земельної ренти і куплі-продажі землі, “господарства не потребують для свого розвитку ні максимальних, ні середніх прибутків, а інколи обходяться і без усяких прибутків, що знову-таки створює сприятливі умови для розвитку великого державного господарства” [883,с.271].

На основі нееквівалентного обміну із села викачували величезні кошти. Протягом 1946-1953 рр. в сільському господарстві СРСР було вироблено 298 млрд. карбованців

національного доходу, а використано в аграрному секторі лише 193 млрд. Решта грошей надходила в інші сфери економіки [534,с.12]. Така ж тенденція існувала у західному регіоні України.

Колгоспи ставали збитковими, борги зростали, їм загрозувало банкрутство. Проте тоталітарний режим не був зацікавлений в розвалі колгоспної системи, бо вона була зручною формою зиску та експлуатації селянства. У критичні моменти робились деякі послаблення, зокрема списання з колгоспів заборгованості. Наприклад, у 1952-1954 рр. були списані заборгованості з колгоспів гірських районів західних областей України [659,с.12]. Лише за рішенням Волинського облвиконкому №446 від 25 квітня 1953 року погашено недонесення сум за 1953 рік: по Колківському району – 15500 крб., по Луцькому – 28005 крб., по Ківерцівському – 82281 крб., по Шацькому – 75094 крб., по Любешівському – 68164 крб. [976,с.125]

Система управління колгоспами мала адміністративно-бюрократичний характер. У Міністерстві сільського господарства і заготівлі СРСР було 275 управлінь та відділів, що дублювали роботу один одного. В них щодня писали понад 500 наказів, телеграм та інших документів, на що кожного місяця витрачали майже 280 пудів паперу [504,с.16,17].

Структурні підрозділи колгоспів – бригади, ланки, ферми, виробничі ділянки – були жорсткими утвореннями, в яких формувався постійний штат працюючих і не допускалась його плинність. Ці низові структури повністю відповідали за доручену і виконану роботу, розподіляли прибутки. Колгоспна система породила велику армату бюрократії. На утримання адміністративно-управлінського апарату йшло від 12 до 15 відсотків платні, яка розподілялася на трудові [708,с.57].

Поліпшенню організації сільського виробництва серйозно заважали надмірна регламентація й дрібна опіка не тільки господарських, а й партійних, радянських органів. Колгоспи регламентувалися щодо площі посівів, виду культури, строків виконання сільськогосподарських робіт тощо, часто без урахування економічних і кліматичних особливостей того, чи іншого району, окремого господарства [504,с.14].

Неузгодженість в діяльності управлінських ланок, відсутність чіткого розмежування їх обов'язків і функцій, орієнтація виключно на механічне виконання директив, що спускалися “зверху”, і система суворих покарань за їх не виконання, планування від “досягнутого” дезорганізовували аграрне виробництво [504,с.19].

Великої шкоди розвитку аграрного сектора завдавав і спосіб керівництва колгоспами через уповноважених з різних радянських і партійних організацій, надісланих на “допомогу” колгоспам у виконанні тих чи інших постанов партії та уряду, проведенні сільськогосподарських кампаній. Головна функція цих уповноважених, які не рідко не мали ніякого відношення до аграрного виробництва, зводилася до того, аби будь-якою ціною добитися виконання державних планів. Вони несли відповідальність за свою діяльність лише в тому випадку, коли плани заготівель не виконувались [504,с.22].

Унаслідок колективізації колгоспи не стали кооперативами, організаціями рівноправних асоційованих виробників, бо результатами їхньої діяльності безроздільно розпоряджалася держава. Навіть в окремих господарствах, очолюваних талановитими керівниками, «незалежність» колгоспів була ілюзорною [775,с.72].

Такі поняття, як «демократія», «самоуправління», за рідкісним винятком, колгоспному селу були невідомі. Незважаючи на те, що

на папері фактичними власниками колгоспу вважалися його члени, насправді ж останні суворо регламентувалися у праві користуватися не тільки «своєю» власністю, але й результатами господарювання. Колгоспники навіть при одностайно прийнятій ухвалі не мали права ліквідувати колективне господарство, виділяти більше від встановленої норми землі для своїх присадибних ділянок, використати наявне збіжжя для особистих цілей тощо [775,с.72].

Господарством управляло не його керівництво, тим більше не його рядові працівники, а партійні комітети. Для районних керівників колгоспи перетворилися в місця наживи. Із колгоспів відпускали безкоштовно або за зниженими цінами продукти. Приклад показували ті, хто мав контролювати. Так, прокурор Торчинського району Волинської області Кладько взяв із свиноферми колгоспу ім. Леніна за зниженими цінами в січні 1953 р. дворічну свиноматку, а в червні двоє поросят віком до дев'яти місяців також за зниженими цінами, чим завдав збитків колгоспу на 1250 крб. [976,с.119].

Директивне керівництво поступово ставало атрибутом колгоспного життя, зміст якого зводився до наступного: той, хто давав накази, не брав на себе відповідальності за наслідки їх впровадження [180,арк.1-10]. Державне планування і обов'язкові поставки придушували творчість та ініціативу селянина. Це створювало соціально-економічну основу для безгосподарності та подальшого відчуження колгоспника від власності сільськогосподарського виробництва [862,с.26-28].

В новостворених колгоспах допускалось багато порушень. Їх голови поводили себе як удільні князі, наживались і не дбали про колгоспників. Відверто порушувались “демократичні” основи управління колгоспами. Частими були випадки, коли голів

колгоспів не обирали на зборах колгоспників, а призначали партійні, радянські органи [775,с.72,73].

Люди по-різному реагували на такі реалії. Та більшість, знаючи, що голос рядового колгоспника мало що важить, ставали байдужими виконавцями, відходили від управлінських справ, одхрещувалися від колгоспних зборів, шукали будь-якого приводу, щоб не йти на них. У значній частині колгоспів збори проводилися нерегулярно, тому ряд важливих питань, вирішення яких було їх прерогативою, брали на себе правління або голови колгоспів [775, с.84,85].

Недосконала система виробничих відносин, волюнтаризм у розв'язанні проблем колгоспного виробництва, засилля бюрократії в усіх ланках життя і т.п. спричинилися до формування у більшості селян стійкого небажання втручатися у господарські справи, відстоювати правду і справедливість. Деградація громадської і виробничої активності наростала.

Сільських трудівників спонукували до праці силою страху . Колгоспне керівництво обрізало в селян присадибні ділянки, не давало коней для обробітку підсобного господарства, кормів для худоби, яка знаходилася в індивідуальному користуванні, забороняло випасати її на громадських полях [832,18 жов.].

Адміністративно-репресивні методи колективізації, бюрократичні форми управління колгоспами, відсутність матеріальних стимулів, примусовий характер праці, низька технічна оснащеність аграрного сектора тощо призвели до кризи сільськогосподарського виробництва. На селі панував хаос, деградація. Валовий збір зернових до початку 50-х років ХХ ст. не досяг довоєнного рівня. 1950 р. у Чернівецькій області він становив 93,3 відсотка від рівня 1940 р. [831,с.194].

Показники колгоспів були гіршими, ніж в індивідуальних господарствах. Якщо в 1950 р. у Волинській області урожайність зернових всіх категорій господарств дорівнювала 10,3 ц/га, то в колгоспах – 9,9, озимої пшениці – відповідно: 11,7 і 11,5, картоплі – 132 і 70 [392,с.64,65]. У Львівській області урожайність озимої пшениці в усіх типах господарств становила 12,3 ц з га, а в колгоспах і радгоспах – 11,6, озимого жита – відповідно: 12,6 і 11,7, ярого ячменю – 11,0 і 10,5, гречки – 6,5 і 6,2, зернобобових – 7,9 і 7,2, картоплі 131 і 59 [365,с.89]. На жаль, статистичні дані не дають показників окремо за типами господарств. Якщо б вони були, то різниця була ще більшою, звичайно, не на користь колгоспів.

У колективних господарствах Богородчанського, Жовтневого, Більшовцівського, Тлумацького районів Станіславської області урожайність зернових культур 1951 р. становила лише 5-7 ц/га [375,с.322]. Наступного року колгоспи Обертянського району одержали врожай кормових буряків лише по 25 ц/га, в Ланчинському – 36, Надвірнянському – 6. У колгоспах Лисецького, Тисменицького, Чернелицького районів врожайність картоплі не перевищувала 40 ц/га [375,с.352,353].

Низька врожайність була у колгоспах Берестечівського, Цуманського, Колківського районів Волинської, Бродівському, Глинянському, Золочівському, Лопатинському, Олеському, Радехівському районах Львівської, Сколівському, Турківському, Славському, Старосамбірському, Хирівському районах Дрогобицької, Соснівському, Дубровицькому, Висоцькому районах Рівненської областей та в багатьох інших [830, с.482; 617, с.16]. Скажімо, у більшості колгоспів Львівщини урожайність складала 6-7 ц/га [595,с.165].

Новоствореним колгоспам необхідні були тваринницькі і виробничі приміщення. Часто для них пристосовували селянські будівлі або ж їх розбирали і ставили на колгоспному дворі [708, с.55]. Колгоспам не вистачало кормів, особливо весною. І це пояснювалося багатьма причинами. Сівба кормових культур відкладалася на останню чергу і проводилася на погано підготовлених і неудобрених ґрунтах. Вкрай незадовільно було організовано вирощування кукурудзи на зерно і корм. В цілому по всіх областях посіви кукурудзи на зерно з 1951 по 1953 р. зменшилися з 80,2 до 49,7 тис. га. Зовсім не практикували посіви кукурудзи на силос. МТС не виконували планів сінозбирання, закладки силосу та інших робіт, зв'язаних з виробництвом кормів. У 1952 р., наприклад, МТС Рівненської області план сінокосіння виконали на 52 відсотки, силосування – на 50, а в 1953 р. – відповідно: на 75 і 61 відсоток [595,с.165,166].

На корм худобі розбирали солом'яні стріхи селянських будівель. Знесилені корови ледь трималися на ногах, щоб вони не падали їх підв'язували шнурками. Незадовільною була зооветеринарна служба. Падіж худоби був великий, продуктивність тваринництва – низька. Надій на одну корову 1952 р. становив у Волинській області 858 кг молока, Рівненській – 1006, Тернопільській – 812, Львівській – 1339, Дрогобицькій – 1237, Станіславській – 1091, Чернівецькій – 1417, Закарпатській – 1150 [384, с.250]. В цілому в колгоспах західних областей надій молока на фуражну корову зменшувався і в 1953 р. становив усього 1072 кг, був на 116 кг менший ніж в цілому по УРСР [595,с.165].

Поголів'я великої рогатої худоби із-за масового розпродажу і вирізання перед вступом у колгоспи, гострої нестачі кормів на початку 50-х років ХХ ст. не досягало довоєнного рівня. Це наочно демонструє нижче подана таблиця 4.8.

Поголів'я великої рогатої худоби
у західних областях України [406,с.238,240]

Назви областей	Тисяч голів			
	Всього		В т.ч. корів	
	1941р.	1952р.	1941р.	1952р.
Волинська	419,6	357,3	289,5	168,6
Дрогобицька	374,4	238,1	261,8	139,5
Закарпатська	248,5	189,8	148,6	109,4
Львівська	348,4	275,9	267,9	148,9
Рівненська	441,7	302,7	277,1	138,9
Станіславська	401,4	241,4	267,7	137,4
Тернопільська	462,5	330,6	317,5	170,8
Чернівецька	211,0	165,3	112,0	75,0

У колгоспах незадовільно була поставлена відгодівля і нагул худоби, внаслідок чого на заготівельні пункти надходила худоба низької вгодованості, а колгоспи втрачали велику кількість поголів'я та одержували за здану продукцію низьку оплату. Так, тільки за перші півріччя 1952 р. колгоспи Рівненської області здали на заготівельні пункти 2 тис. т погано вгодованої некондиційної худоби і втратили на цьому близько 500 т живої ваги, або 1600 голів худоби [595,с.165].

Отже, тваринництво в західних областях було низько товарним і малопродуктивним. Досить сказати, що в 1953 р. колгоспи на кожні 100 га сільськогосподарських угідь мали лише по 14,6 голови великої рогатої худоби, в т.ч. корів – 3,4, овець – 13,7, свиней на 100 га ріллі – 14,2. Відгодівлею свиней для товарних цілей майже не займались. Грошові доходи від

тваринництва ледве досягли 8-10 відсотків усіх колгоспних доходів [831,с.177]. У 1950-1953 рр. продукція тваринництва складала лише 60-65 відсотків рівня виробництва 1946 року [571,с.51].

Сільське господарство розвивалося надзвичайно повільно, спираючись виключно на свої власні, вкрай недостатні і все більше обмежувані державою ресурси. За 1946-1950 рр. централізовані і колгоспні капіталовкладення у сільське господарство становили лише 15 відсотків від загальної суми капіталовкладень у народне господарство. При цьому навіть значна частина цих коштів йшла не на їх потреби. За рахунок колгоспів проводилася відбудова МТС, споруджувались дороги, школи, електростанції тощо [504,с.5].

Багато важливих об'єктів на селі, які потребували значних коштів, сучасної техніки, зводилися методом „народної будови” з використанням мізерних місцевих ресурсів, що негативно відбивалося на темпах робіт, якості та технічному стані новобудов. Заборгованість колгоспів з кожним роком зростала. Станом на 1 січня 1953 р. вона лише у колгоспах Волині складала 10043,6 тис. крб. Найбільшою вона була у господарствах Берестечівського району – 906,2 тис. крб., Володимир-Волинського – 1372,3 тис. крб., Іванівського – 940,8 тис. крб., Луцького – 548,7 тис. крб., Камінь-Каширського – 450,6 тис. крб. [976,с.120].

Водночас продуктивність землеробства і тваринництва в присадибних селянських господарствах, на відміну від колгоспів, була вищою. Картоплі збирали до 80 ц/га. Надій на корову становив понад 2 тис. кілограм, що було майже в два рази більше ніж у колгоспах. У присадибних селянських господарствах порівняно з колективними вищою була урожайність овочевих та кормових культур. Це переконливо показувало неефективність колгоспного виробництва, чого вперто не хотіла бачити більшовицька влада. Не випадково в статистичних збірниках

радянської доби майже не знаходимо даних про врожайність сільськогосподарських культур досліджуваного періоду. А якщо вони є, то підібрані досить тенденційно [850,с.211].

Причина кризових явищ знаходилася на поверхні: неефективність колективного господарювання, незацікавленість селянина у результатах своєї праці. Але домінував спрощений підхід у поясненні кризової ситуації на селі. Усе зводилося до недостатньої організаційної та агітаційно-пропагандистської роботи [351,с.314-338]. І це робилося свідомо, щоб відвернути увагу селян, громадськості від справжніх причин трагедії села. В іншому випадку сталінському керівництву треба було визнати антинародну сутність своєї політики.

Більшовицька влада прагнула подолати соціально-економічні труднощі на селі не за допомогою усунення дійсних причин, а шляхом політико-ідеологічного тиску, пошуку ворожих елементів – "недобитків ОУН-УПА". Улітку 1950 р. у всіх господарствах західного регіону обговорювалося питання про політичне і організаційно-господарське зміцнення колгоспів, це тільки створювало ілюзію пошуків справжніх шляхів поліпшення ситуації у сільському господарстві [745,с.146].

Характерним прикладом цього може бути рішення колгоспників села Копани Золочівського району Львівської області. У ньому констатовалося: "Загальні збори колгоспників висловлюють своє глибоке і одностайне незадоволення злочинним проступком, який здійснили підлі зрадники українського народу - оунівські бандити, підпаливши тваринницьку ферму нашого колгоспу, чим вони завдали велику шкоду артільному господарству. Загальні збори колгоспників беруть на себе обов'язки і клянуться... підвищувати і далі більшовицьку пильність, розвінчувати і знищувати бандитів і їх прислужників,

попереджувати їх ворожу діяльність, посилювати охорону колгоспної соціалістичної власності" [236,арк.126,128]. Формування образу ворога було потрібно сталінському режиму, щоб відвести увагу селян, всієї громадськості від реальної деградації колгоспного виробництва.

Отже, репресивно-каральна система була універсальним засобом вирішення всіх політичних, економічних, соціальних питань. Діяла відома 58 стаття, під яку можна було підвести будь-яке діяння: від "саботажу" хлібозаготівлі, приховання зерна, затягування його обмолоту та вивозу на заготівельні пункти, до покарання малолітніх "злочинців", що підбирали колоски на полі чи ухилялися від обов'язкових робіт, чим, як стверджувала офіційна ідеологія, "підривали економічну могутність держави".

Новостворені колгоспи ледь животіли і не могли існувати без допомоги держави. Щоб якось підтримувати такі нерентабельні господарства, була запроваджена система шефства міста над селом. Промислові підприємства та установи регулярно виділяли робітників під час збору урожаю, безкоштовно ремонтували реманент, будували житло, електростанції. Промислові підприємства Самбора Дрогобицької області допомагали колгоспам в ремонті сільськогосподарських машин. Працівники чавуноливарного заводу Стрия виготовили для колгоспу "Нове життя" пересувну кузню [683,с.123].

Львівський електроламповий завод допоміг в 1946 р. електрифікувати і радіофікувати колгосп ім. Івана Франка Бібрського району. В ремонті сільськогосподарських машин допомогли підшефним колгоспам Львівський арматурний, нафтоперегінний та інші заводи. Шефи допомагали колгоспам у ремонті господарських і жилих будівель, у забезпеченні кузень слюсарним інструментом, паливом, в ремонті транспортних засобів, у налагодженні обліку та

організації праці, у створенні дитячих ясел і дитсадків тощо. Було подано значну допомогу колгоспам під час збиральної кампанії [595,с.117].

Колектив Львівського нафтоперегінного заводу допоміг своєму підшефному колгоспові „Перемога” Буського району своєчасно і якісно підготувати до сівби сільськогосподарський інвентар; багато плугів, борін та сівалок відремонтовано безпосередньо на заводі. Значну допомогу подав колгоспу „Радянське життя” Винниківського району колектив дріжджового заводу, зокрема в придбанні похідного горна, ковальського вугілля, значної кількості металу, проведенні інших робіт [595,с.117].

У колгоспах Ковельського, Володимир-Волинського та Іванчівського районів Волинської області працювали на збиранні та обмолоті зернових працівники паровозного депо Ковельської залізниці [976,с.125]. У 1949 році львів'яни встановили шефство над 352 колгоспами. Вони змонтували 59 токів, декілька електростанцій. Під час посівної кампанії в колгоспи виїжджало понад 6 тис. мешканців Львова [230,арк.259;232,арк.93,94]. У Тернопільській області було організовано шефство над 304 колгоспами [976,с.126]. Підприємства Ужгорода та інших міст Закарпаття електрифікували 13 тваринницьких ферм, побудували 3 лінії електропередач, передали колгоспам 17 pomp для перекачування води, 252 автопоїлки. Але це не давало суттєвих результатів. Колгоспи не могли звести кінці з кінцями, господарства були збитковими, а продуктивність праці колгоспників надзвичайно низькою.

Зі середини 1950 р. тоталітарний режим укрупнював колгоспи з метою збільшення площі орної землі, ефективності використання техніки, кадрів [351,с.371-390]. У 1960 р. в західних областях України було 2100 колгоспів, тоді як в 1950р. – 7200. Унаслідок

цього майже повністю зникли сільгоспартілі величиною до 100 дворів, яких у 1951р. нараховувалося 773 або 15 відсотків. У 1960 р. три чверті колгоспів мали по 200-750, у т.ч. майже половина – більше 500 дворів [573,с.85;407,с.376,377].

Таблиця 4.9

Градація колгоспів західних областей України
за розмірами посівної площі (у відсотках) [850,с.288]

Величина посівної площі	01.01.1951 р.	01.01.1960 р.
Менше 300 га	20,9	3,5
300-500 га	21,9	4,7
500-1000 га	38,1	24,5
1000-2000 га	18,0	46,8
2000-3000 га	0,9	17,0
3000-5000 га	0,2	3,4
Більше 5000 га	-	0,1
Разом	100	100

У Закарпатській області було об'єднано понад 140 дрібних колгоспів і на їх базі створено 40 укрупнених. Всього станом на 15 серпня 1950 року в області нараховувалося 482 колгоспи, а наприкінці року їх залишилося 294, на кожен з яких припадало по 773 гектари орної землі, а в низинних районах – Берегівському, Мукачівському, Хустському, Виноградівському – по 1200-2000 гектарів [755,с.358].

Намагаючись зміцнити колгоспну систему за рахунок укрупнення господарств, держава не враховувала інтересів села, а лише прагнула збільшити поставки сільськогосподарської продукції. Це великою мірою призвело до деструктивних процесів на селі і лише до частково поліпшення управління колгоспами, але основної мети досягнуто не було: сільське господарство

продовжувало деградувати. Під час укрупнення порушувалися принципи добровільності і доцільності об'єднання, було зроблено крок до появи згодом "безперспективних" сіл [475,с.484]. Отже, через відсутність економічних стимулів будь-які заходи щодо організаційно-господарського зміцнення колгоспів не спрацьовували.

Не можна стверджувати, що партійні та радянські органи обходили увагою проблеми сільського господарства. Вони обговорювалися на численних пленумах партійних комітетів, нарадах, де приймалися докладні постанови, складалися багатообіцяючі програми. Однак більшість з них не відбивала реальні потреби села, а тому так і залишалися на папері. Така доля спіткала, зокрема, рішення березневого (1947 р.) пленуму ЦК КП(б)У, а також викладений у спільній постанові ЦК ВКП(б) та Ради Міністрів СРСР трирічний план розвитку громадського, колгоспного та радгоспного тваринництва (1949-1951 рр.). Їх завдання мали необґрунтований характер, не враховували фактичний, вкрай занедбаний стан сільського господарства і його матеріально-виробничої бази [351,с.177-226,285-314].

Водночас можновладці з трибун повідомляли про значні успіхи сільського господарства. В 1948 р. В.М.Молотов офіційно заявив, що за врожайністю та валовим збором зерна в СРСР перевищено довоєнні показники. Ще через рік інший лідер КПРС Г.М.Маленков стверджував про те, що в країні вирішена зернова проблема [504,с.25]. Однак всі ці заяви були голослівними, ґрунтувалися на сфальсифікованих даних, що пізніше (у 1953 р.) визнали і самі лідери КПРС [353,с.480-483].

Таким чином, технічна оснащеність колгоспного виробництва в кінці 40-на початку 50-х років ХХ ст. була низькою. Бракувало не тільки придатних для роботи тракторів, комбайнів, автомашин, а й

навіть найпростіших землеробських знарядь, тягла. У плуг впрягали корів, а подекуди – колгоспників. Домінуючими знаряддями праці колгоспного виробництва залишалися плуг, коса, серп, вила, сапа, лопата і т.п. Управління колгоспами здійснювалося адміністративно-бюрократичними методами, які придушували творчість та ініціативу селянина. Колгоспне виробництво було малоефективним: збирали низькі врожаї сільськогосподарських культур. Невисокою була продуктивність у тваринництві. Більшість колгоспів ледь животіли і мали значно гірші результати, ніж присадибні селянські господарства.

Це було неминучим наслідком примусово здійсненої колективізації, яка шляхом прямого розкуркулення або економічної експропріації – через податки, штрафи й конфіскації – знищила кращі селянські господарства. Такий стан пояснювався і надмірним стягуванням коштів із села для потреб індустріалізації, зміцнення оборонної могутності СРСР. Серед головних причин відставання – низька матеріальна зацікавленість селянства, яке ледь зводило кінці з кінцями. Колгоспи і радгоспи працювали нерентабельно, а розвиток особистих підсобних господарств усіяко обмежувався.

* * *

* *

Більшість місцевого населення вороже ставилася до радянської влади. Відтак для утвердження більшовицького режиму сталінське керівництво спрямувало на західноукраїнські землі вихідців із східних теренів України та Росії. Серед прибулих “уповноважених” переважали малокомпетентні особи. Партійні органи намагалися скерувати в західні області кадри, які не відповідали своєму

призначенню. Однак саме вони займали ключові позиції в державних, партійних та господарських органах.

Повстанці рішуче виступили проти засилля „східняків” у репресивно-партійному апараті, вважали їх головним інструментом радянської й русифікації краю. Протегування імпортованим кадрам, зокрема з Росії, загострювало не тільки соціально-політичні, але й національні суперечності в західному регіоні. Поділ на “східняків” – радянських патріотів та “місцевих” – буржуазних націоналістів багато років був чи не головним критерієм у кадровій політиці партійно-державних органів. Тому упівське підпілля намагалося витіснити „східняків”, застосовуючи для цього залякування та фізичне знищення.

Саме ці обставини, а також об’єктивні потреби розвитку аграрного сектора змусили партійно-радянські органи звертати увагу на підготовку місцевих кадрів. Була створена розгалужена мережа сільськогосподарської освіти: курсів, шкіл, технікумів, вузів, що сприяло зростанню агротехнічного рівня селянства. У селах з’явилися механізатори, механіки, інженери, агрономи, зоотехніки, ветлікарі і т.п., яких практично не було у довоєнний період.

Колективізація села призвела до того, що в аграрному секторі західного регіону, як це свого часу сталося в східних областях України, розпочався тривалий період “мануфактурного розвитку”. В кінці 40-х – на поч.50-х рр. технічна оснащеність колгоспного виробництва була низькою, бракувало не тільки тракторів, комбайнів, автомашин, а й навіть найпростіших землеробських знарядь, тягла.

Техніка концентрувалась в руках державних МТС. Співробітництво машинно-тракторних станцій і колгоспів було не взаємовигідним. МТС диктували умови співпраці, були мало

зацікавлені в якості та своєчасності виконаних робіт, байдуже ставилися до кінцевого результату виробництва. Колгоспи, попри всі ці негаразди, змушені були сплачувати МТС великий натуральний податок за виконані роботи.

Система управління колгоспами мала адміністративно-бюрократичний характер. Структурні підрозділи – бригади, ланки, ферми, виробничі ділянки – були жорсткими утвореннями, в яких формувався постійний штат працюючих і не допускалась його плинність. Ці низові структури повністю відповідали за доручену і виконану роботу. На утримання адміністративно-управлінського апарату йшло від 12 до 15 відсотків платні, яка розподілялася на трудодні.

Колгоспне виробництво було малоефективним. Більшість колгоспів ледь животіли і мали гірші результати ніж присадибні селянські господарства. На основі нееквівалентного обміну із села викачували величезні кошти. Колгоспи ставали збитковими, борги зростали, їм загрожувало банкрутство. Проте тоталітарний режим не був зацікавлений в розвалі колгоспної системи, бо вона була зручною формою зиску та експлуатації селянства. У критичні моменти робились деякі послаблення, зокрема списання з колгоспів заборгованості.

РОЗДІЛ 6. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ СЕЛЯНСТВА

6.1 Матеріально-побутові умови

Життєвий рівень селянства у перші післявоєнні роки був вкрай низьким. Радянсько-німецька війна принесла великі руйнування. Фронтний смерч двічі пройшов через Україну, де загинуло 3,9 млн. мирних жителів, 2,2 млн. було силоміць вивезено до Німеччини. У роки війни пішов із життя кожний шостий мешканець України, 10 млн. чоловік втратили притулок. На руїни було перетворено 714 міст і селищ міського типу, понад 28 тис. сіл, 16,5 тис. промислових підприємств, 18 тис. лікувальних установ, майже 33 тис. колгоспів, радгоспів, МТС. Загальна сума втрат, яких зазнало населення й господарство України, становила майже 1,2 трл. крб. [951,с.330]. Відчувалася гостра потреба в житлі, одязі, в речах першої необхідності.

У той же час компартія на перший план висунула завдання відбудови народного господарства, забезпечення обороноздатності країни за умов “імперіалістичного оточення” та “холодної війни”. Поліпшення добробуту народу вважалося справою другорядною. При формуванні державного бюджету основна увага приділялася фінансуванню виробничої сфери, військово-промислового комплексу. На соціальні потреби виділялося те, що “залишалося” після багаторазових відрахувань на інші статті держбюджету.

Аналізуючи причини низького рівня життя селян, варто наголосити на тому, що головними з них були не стільки наслідки війни, скільки існування адміністративно-командної системи, яка перерозподіляла кошти, передусім, на користь важкої промисловості та військових програм, нехтуючи виробництвом

товарів народного споживання. Панував “технократичний” підхід до розвитку суспільства, принизливе ставлення до селянства, як до людей другосортних.

Найбільш наочно це виявилось під час голоду 1946-1947 рр., який охопив Східну Україну. У 1946 році склались дуже несприятливі погодні умови. Навесні не зійшло 550 тис. га зернових культур, що становило п'яту частину посівних площ. Весна і літо цього року видалися вкрай посушливими, особливо в Харківській, Ізмаїльській та Одеській областях. Унаслідок посухи колгоспи зазнали чергових втрат, загинуло близько 350 тис. га посівів зернових. На вцілілих площах урожай зернових становив у середньому 3,8 ц/га, хоча в багатьох колгоспах навіть не досягав і цього показника [457,с.59]. Наприклад, у Миколаївській області, врожай зернових культур складав від 1,9 до 3 ц з гектара [952,с.128]. Деякі колгоспи не змогли навіть повернути зерно, що було посіяне. Такими ж низькими були врожаї картоплі, овочів та інших культур, не менш скрутна ситуація склалася в тваринництві.

У той же час позиція сталінського керівництва була однозначною: будь-що виконати плани державних поставок сільськогосподарської продукції. Хліб поступав у колгоспну комору і негайно вивозився до міста, на заготзерно. Союзний уряд встановив для України завищений план хлібозаготівель – 340 млн. пудів зерна, а влітку ще й збільшив його – до 362 млн. пудів. У відповідь ЦК КП(б)У поставив вимогу, щоб колгоспники працювали весь світловий день, і встановив жорсткий контроль за безумовним виконанням завдань центру [457,с.59].

В європейській житниці у черговий раз запанував голод. Люди хворіли на дистрофію, часто із смертельними випадками. Батьки залишали своїх дітей, оскільки не були у змозі їх нагодувати, мали місце випадки канібалізму. В 1946 р. у 16 східних, а також

Ізмаїльській і Чернівецькій областях померло 282 тис. чоловік [657,с.122].

Про голод в Україні М.Хрущов писав і телефонував Й.Сталіну восени 1946 р., а також просив запровадити продовольчі картки з метою забезпечити сільське населення продуктами харчування. У відповідь диктатор, вперто не бажаючи зважати на реальну дійсність, надіслав образливу телеграму, називаючи інформацію про голод "брехнею", а її автора – "підозрілим елементом" [768, с.176].

У той же час влітку 1947 року на пленумі ЦК КП(б)У з питань сільського господарства Л.Каганович навіть словом не обмовився про голод. Навпаки, він наголошував, що "цього року ми виходимо пристойно, щоправда, ледве-ледве, але прогодували народ". І далі: "Ми повинні довести до свідомості кожного колгоспника і партійця, що ми в боргу перед Союзним Радянським Урядом, перед партією і товаришем Сталіним..." [457,с.60].

Тим часом навесні-влітку цього року голод спалахнув з новою силою, забираючи сотні тисяч людських життів. Станом на 20 березня 1947 р. органи МВС УРСР зареєстрували 54 факти людоїдства. За підрахунками фахівців, від голоду 1946-1947 рр. померло близько 800 тис. осіб, з них найбільше в Харківській, Запорізькій, Ворошиловоградській, Сталінській та Одеській областях. Такою страшною ціною партійно-державне керівництво республіки зуміло виконати "величні накреслення товариша Сталіна": 10 жовтня 1947 року М.Хрущов і Л.Каганович доповіли вождю, що "колгоспи, радгоспи і селянські господарства Української РСР виконали план задачі хліба державі на 101,3 відсотка" [457,с.60,61].

Для адміністративно-командної системи доля людини була байдужою. СРСР продовжував здійснювати експорт зерна до

Болгарії, Румунії, Польщі, Чехословаччини. У квітні 1946 р. було підписано угоду про поставку Франції 500 тис. зерна. Експорт зернових із СРСР тільки 1946 р. склав 1,7 млн.т, що могло б стати суттєвою допомогою голодуючим в Україні. При цьому поставки здійснювалися за цінами нижче світових і переважно в кредит [951, с.336].

Люди рятувалися як могли. Їхали в Західну Україну, де на той час існувало одноосібне господарство. Наймалися на роботу за харчі, обмінювали одяг на хліб, картоплю [378,с.495-496,515-516,639-640]. “Добирались туди, – пише очевидець, – на відкритих залізничних платформах або зверху на товарних і пасажирських вагонах. Звідти повертались переважно на завантажених вугіллям вагонах, які йшли з Ченстохова на Схід. Треба було добре впертися ногами в борт платформи, триматися міцно руками, щоб не знесла повітряна хвиля, не впасти на рейки, не бути розчавленим колесами поїзда. А траплялось і таке.

На зворотному шляху, при в’їзді до Тернополя, чатувала ще одна пастка. На мості, що простягався через під’їзні шляхи, стовбичили “майстри” і закидали на платформу, де сиділи люди нашнуркові гаки. Часто гак попадав на мішок із збіжжям і був пожитком для “майстра”, а якщо попадала людина – її витягували наверх, відчіпляли з гака і скидали долі. Небезпечними були такі мандри, але голод штовхав на все” [696,с.33,34].

У відозві ОУН вказувалося: “Українські чоловіки і жінки!

Хай ніхто з нас не посміє відмовити в допомозі хлібом нашим з-над Дніпра. Не сміємо дивитися на те, що ми сьогодні вже ограблені, що завтра може і ми підемо з торбами! В даному становищі мусимо ділитися з нещасними останнім шматком хліба! Запрошуйте своїх братів до своїх хат. Гостім їх, “чим хата багата”. Покажіть їм справжні братські співчуття” [364,с.263].

На умови життя селянства впливали різні чинники: політичні, економічні, демографічні, міграційні, побори тощо. Після звільнення регіону від фашистів широкого розмаху набрала примусова кампанія мобілізації селян в Червону армію та збору коштів на будівництво танкових колон, літаків тощо. У 1944-1945 рр. у Рівненській області було забрано в Червону армію 100 тис. чоловік, Волинській – більше 100 тис., Тернопільській – 149,5 тис., Дрогобицькій – 110 тис. чоловік. Всього у західних областях з лютого 1944 до кінця 1945 р. мобілізовано в Червону армію понад 750 тис. чоловік [167,арк.19,43,174;169,арк.16,17;256, арк.42;273,арк.14].

Мобілізація до Червоної армії набрала тотального характеру: їй підлягало чоловіче населення віком від 17 до 60 років. Це диктувалося, з одного боку, необхідністю поповнити велетенські втрати Червоної армії, а з іншого – обезлюднити край, знявши в ньому соціальну напругу, знищити кадрову базу для формувань УПА. „Московський імперіалізм, – підкреслювалося у зверненні ОУН до населення, – хоче загнuzдати наших українців мобілізацією. А потім, маючи в руках, кинути в карних отрядах на першу лінію, на гарматне м'ясо, чи морити голодом в таборах праці” [850,с.218].

Селяни не бажали воювати за тоталітарний режим, тому чинили мобілізації впертий опір, що виявилось у масовому дезертирстві, втечах селян до лісу і приєднанні до загонів УПА. У доповідній записці секретаря Станіславського обкому КП(б)У М. Слоня вказувалося: „В Жовтневому районі, не дивлячись на використання зброї, мобілізація проходила погано – все населення до 50-ти років втікало в ліс і зовсім не з'являлося в райвоєнкомат” [378,с.122].

Під час таких акцій села потерпали від жорстоких насильств, вбивств та бешкетів [378,с.138-141]. 28 червня 1944 р. у результаті мобілізаційної акції у с.Грабовець Богородчанського району Станіславської області було спалено 300 господарств, убито 86 українців, арештовано 70 чоловік, закатовано голову сільради [514, с.82].

Колони призовників скоріше нагадували військовополонених. Вони рухались до місць відправки під конвоєм і були взяті під час облав. Їх відправляли на фронт найчастіше без будь-якої військової підготовки, тому смертність таких призовників була надзвичайно високою [364,с.22;360,с.121].

Методами, характерними для адміністративно-командної системи, здійснювався збір коштів на будівництво танкових колон, літаків тощо. Мешканці Тернопільської області змушені були внести на будівництво танкової колони “Молодь Тернопільщини” близько 30 млн. крб. Мешканці Львівщини “добровільно” здали на будівництво танкової колони “Радянська Львівщина” і авіаескадрильї “Радянський Львів” понад 20 млн. крб. Кошти населення були вкладені також у танкові колони “Радянська Ровенщина”, “Від трудящих Станіславщини”, авіаескадрильї “Ватутін”, “Вільна Дрогобиччина” та інші [95,арк.5;285, арк.174;495,с.32].

Репресивно-каральним характером відзначалася заготівля хліба та іншої сільськогосподарської продукції для фронту. У 1945 р. лише в селян Рівненщини вилучили 214 тис. ц хліба, 21,5 тис. ц м'яса та багато інших продуктів [269,арк.13,14]. У с.Мужеловичі Яворівського району Львівської області, щоб спонукати селян здавати хліб державі, в них насильно забирали корів.

Штатний пропагандист Заболотівського райкому Станіславської області С.Мілейко побив громадянина І.Колотила,

який чинив опір при вилученні хліба. У с.Патичці на Снятинщині викликали селян до сільради, тримали цілу ніч під арештом, “роз’яснювали” їм вагомість хлібоздачі. Побили А.Борткевича, І.Семеген, Д.Мартин, М.Шумка, М.Рудчака та інших [431,с.479]. Шляхом насилля проводилась хлібозаготівля у Жидачівському районі Дрогобицької області [257,арк.131].

У січні 1948 р. в с.Суховерків Кіцманського району Чернівецької області в приміщенні сільського клубу відбувся мітинг на якому уповноважений міністерства заготівель В.Белов і военпред Й.Собицький закликали селян здавати державі м’ясо і молоко, бо в іншому разі їх будуть судити. В червні цього ж року до с.Гори Стриївецькі Скалацького району Тернопільської області прибув міліціонер М.Савицький, який разом з головою селищної ради конфіскував корову у переселенців за те, що вони не здали 30 кг м’ясопоставки [378,с.643,648]. Подібних фактів багато.

Великим тягарем для селян була примусова державна позика. Збір позики серед робітників і службовців проводився під гаслом: “Трьох-чотирьохтижневий заробіток в четверту державну позику”, а щодо селян виходили з розрахунку 300 крб. на кожний двір [858, с.147].

Партійно-радянський актив систематично тероризував селян, вимагаючи від них “добровільно” сплатити державну позику. У 1945 р. колгоспниця Т.Слащенко Білоярівської сільради Львівської області під тиском представників влади підписала позику на 8 тис. крб. На другий день вона прийшла в райком партії і заявила, що не має чим платити позику, а підписати її примусили голова сільради і уповноважений райкому [96,арк.131,137].

Проти підписки державної позики виступали селяни Краковецького району цієї ж області [244,арк.31]. Уповноважені Мізоцького райкому партії Рівненської області, а також директор

місцевої школи та дільничний міліціонер у с.Будераж, погрожуючи арештами, конфіскацією майна, виселенням із житла, закликали селян сплатити держпозику [134,арк.133-135;378,с.826-828]. У Мединицькому районі Дрогобицької області, щоб примусити селян сплачувати позику, кидали їх до підвалів, морили голодом [152, арк.114,115].

У партійному донесенні про діяльність УПА в Городоцькому районі Львівської області від 5 червня 1945 року говорилось, що “останнім часом поступлення грошей по 4-й Державній позиці дуже мале, і коли в село з’являється робітник з району, то особи, що не сплатили грошей по позиці до підписної суми, закриваються в хатах...” [363,с.245].

Не зважаючи на селянські протести, у 1945 р. представники влади примусово від мешканців західних областей вилучили 397,5 млн. крб. у фонд 4-ї державної позики. Грабіж держави щодо селян продовжувався і в наступні роки. Все це викликало в селян злобу і ненависть до радянської влади та колгоспного ладу.

За допомогою репресивних органів селян організовували на виконання різноманітних підневільних робіт: будівництво мостів, доріг, аеродромів; заготівлю лісу для промисловості, залізничного транспорту і шахт Донбасу. Так, для вивезення лісу із Карпат у Станіславській області в 1944 р. додатково мобілізували 2700 осіб і 1500 підвід. На очищенні аеродрому працювало 1900 чоловік і 200 штук гужового транспорту. Зимою 1944-1945 р. у постійній готовності перебувало ще чотири тисячі людей на випадок снігопадів. На громадських роботах щоденно працювало від 3-х до 6-и тис. чоловік [431,с.483,484,893].

Згідно з постановою Державного комітету оборони №6990 від 28 листопада 1944 р. та розпорядженням Комітету по обміну і розподілу робочої сили при РНК СРСР №390 від 18 січня 1945 р.,

райкоми і райвиконкоми мали мобілізувати 1300 осіб до 5.04.1945 р. на роботу промислових підприємств Донбасу і Криворіжжя [431, с.483,483,893].

Проти тих, хто уникав підневільної праці, влада застосовувала насилля. У с.Гори Стриївецькі Скалацького району Тернопільської області 27 червня 1948 р. відбулися збори, на яких (в присутності начальника райшляхвідділу і представника юстиції) були засуджені селяни п'яти навколишніх сіл за те, що не відробили шарварку на будівництві дороги. Винних було покарано штрафом від 500 до 1200 крб. і з негайним виконанням шарварку. За “зрив” лісозаготівель у с.Новосілля та Старосілля на Буковині було засуджено селян терміном від 5 до 10 років позбавлення волі [378, с.643,648].

На життєвий рівень селянства впливала репресивно-депортаційна політика. У західноукраїнському селі панувала гнітюча обстановка. Силкові структури проводили щоденні труси, розкопували сади, штрикали городи дротами, шукаючи криївок і схронів повстанців. При цьому проводили арешти, побиття і вбивства селян; спалювали їхні помешкання, цілі села, присілки і хутори; прочісували ліси зі стрільбою. Літаки-розвідники, що кружляли над селами, зразу ж відкривали вогонь по скупченню людей. Під час облав вивозили родини тих, хто пішов в УПА, був у підпіллі, противився колективізації, виявляв непокору тоталітарній системі. Представники влади грабували, розкрадали селянське майно, гвалтували жінок, збиткувалися над свободою совісті галичан, буковинців і закарпатців. Існувала родинна відповідальність за дії кожного члена сім'ї, практикувалися публічні страти повстанців [88,арк.29,30;101,арк.2;378,с.194].

Селяни жили у постійному страсі. Кожний громадянин, який знав про повстанські групи або окремо про підпільників і не

повідомив про це владу, вважався спільником „банд”. Громадян зобов’язували негайно повідомити органи влади, якщо у них ночував чи переховувався підпільник. За приховання інформації – негайна розправа. Багато селян змушені були переходити на нелегальне становище. Це далеко не повний перелік повоєнної дійсності західноукраїнського села – справжнього пекла, насадженого більшовиками [378,с.650-655].

За офіційними даними, в 1944-1952 рр. у західних областях України було репресовано (у різних формах включно з розстрілами) 500 000 тис. осіб., у т. ч. заарештовано 134 000, вбито 153 000 осіб, вислано довічно за межі України понад 203 662 особи [362,с.47]. У 1945-1953 рр. за різного роду „антирадянські” політичні злочини в Україні було заарештовано 43 379 осіб віком до 25 років, а з цієї кількості у західних областях – 36 340 осіб [946,с.40]. На думку авторів колективної монографії „Нариси з історії суспільних рухів та політичних партій в Україні (XIX-XX ст.)”, впродовж 1939-1953 років із західного регіону України у східну частину СРСР було лише вивезено 2,2 млн. осіб, або 20,5 відсотка усього населення краю [768,с.181]. Переважну більшість його склали сільські мешканці.

Денна норма харчування в тюрмах дорівнювала 200 грам хліба та 1 літр супу. Тому серед арештованих, особливо у таборах, була дуже висока смертність. Так, у концтаборі НКВС в с.Бергомет Вижницького району Чернівецької області навесні 1945 р. від голоду померло 200 в’язнів [363,с.409;366,с.350].

Багато “спецпереселенців” гинуло в переповнених вагонах від хвороб, голоду та холоду. "На станції Підзамче (у Львові. – М.С.), – розказує депортована Ольга Королик з Нового Яричева Львівської області, – загнали нас у товарний вагон і повезли у далекий Сибір. У вагонах було дуже тісно, що й годі переступити.

Вони були буквально забиті людьми. Їхали ми дуже довго. Це був час війни, і нас везли з великими перервами. Бувало, наші вагони по декілька днів стояли на запасних шляхах. За весь час нам дали лише 2-3 рази їсти якусь баланду" [851,с.222].

Очевидець Б.Кушнір пише: "Померлих на зупинках виносили з вагона і складали на землю, віддавали землі у загальних ямах без домовини, без рідних, без священика і тієї людської шани, яка прийшла до нас через тисячоліття від наших предків" [697,с.83].

Ті, що добиралися до кінцевого пункту призначення, мали небагато шансів вижити у тяжких умовах Сибіру, не маючи засобів до існування. Селянка І.Гладка з с.Скнилів Краснянського району Львівської області так згадує про свою працю на лісорозробках Сибіру: "Ми запрягалися в постерунки і по четверо-шестеро підтягували колоди до дороги, по якій ходили автомашини. Кров текла з рук, голод гнітив душі, а ми німі тягали стовбури, один за одним – не робота, а мука. Потім нам дали кілька коней і стало легше, та все одно робота йшла повільно, а життя ще повільніше, надія гасла, листи з дому не йшли, ніяких відомостей, як там і що – невідомо. Преси ніякої не було, глухота повна" [851,с.222,223].

Про жахливі й неймовірні умови праці оповідають і багато інших депортованих. "Колгоспна ферма була дуже далеко від села, – описує Стефанія Кудь із с.Ситихів Брюховецького району Львівської області, - та ще й через ріку треба було переправлятися. Річка називалася Іда: широка була, бистра. Ми сідали в човни-душоубки і так діставались на роботу. Не раз пливемо через бистрину, а мама на березі стоїть та й плаче, бо все могло статися – човен ненадійний був і старий, дірявий. Один мусив правити веслами, а решта воду бляшанками вичерпувати. Зимою ще було гірше, бо річка по краях замерзала, і ми по льоду мусили йти до води, щоб сісти на човен. Одного разу я провалилась під лід і по

шию опинилась в крижаній воді, довго хворіла. А одужавши, відмовилась іти на ферму. Наші люди мене підтримали і теж не вийшли на роботу, бо умови праці були просто неможливі" [851, с.223].

У 1944-1947 рр. із Закерзоння до УРСР було депортовано 482 тис. українців, з яких 67 відсотків поселилося в західних областях, переважно в сільській місцевості. Переселенці залишали рідні домівки, нажите добро, насиджені місця, забирали із собою найбільш необхідне: велику рогату і дрібну худобу, свині, коні, птицю, сільськогосподарський реманент, одяг тощо. Все інше привласнювалося польською владою [871,с.23].

Переїзд був надзвичайно складним та важким. “Переселенці-українці із Польщі, – вказувалося в доповідній записці секретаря Хирівського РК КП(б)У Дрогобицької області Дуліченка на ім'я голови РНК УРСР М.Хрущова, – направляються у відкритих вагонах. Має місце на станції Хирів смертність, обмороження, падіж худоби. Картопля і овочі замерзають” [2,арк.46;340,с.372].

Уповноважений по переселенню з Грубешівського району Сирош 18 січня 1945 року змушений вислати секретареві Волинського обкому КП(б)У І.Профатілову телеграму, в якій повідомляв, що на станції м.Володимир-Волинського перебувають 330 переселенців із Грубешівського району Польщі. З 10 січня 1945 року вони живуть під відкритим небом, вагонів під навантаження не дають [340,с.349;976,с.60].

Переселенці відразу по приїзді стикалися з бездушним, бюрократичним ставленням місцевих керівників. Переселенка з польського с.Ялинь Євгенія Котлярчук згадує: “Нас вивантажили на залізничній вітці колишнього калійного комбінату і так залишили під голим небом. Батьки шукали навколо якогось патиччя, щоб розпалити вогонь і обігріти дітей. Далі пішли до

місцевих жителів просити допомоги і вони не відмовляли. Прості люди швидше зрозуміли нещасних переселенців, ніж влада, яка нічогосінько не зробила, щоб полегшити знедоленим їх горе” [430, с.109].

Не в кращому становищі були переселенці, які потрапляли в східні області УРСР. Прибулі у Березівський район Одеської області змушені були п'ять днів без їжі сидіти на вокзалі, оскільки їх не забезпечили транспортом, щоб добратися до місця проживання [340,с.516]. Така ж доля спіткала евакуйованих з Польщі у Ширяєвському районі Одеської області [340,с.516]. Подібних фактів багато.

Уряд УРСР обіцяв переселенцям надати житло, грошову допомогу у розмірі 5 тис. крб. на одну сім'ю, виділити на кожне господарство до 7-15 га землі, компенсувати витрати за продукти і посіви, залишені у Польщі, звільнити від податків та обов'язкових сільськогосподарських поставок на період до 1948 року [340, с.297,298,302]. Але це не виконувалося. Траплялося, що під час розподілу не вистачало помешкань, тому переселенці змушені були будувати землянки. До 5 липня 1946 року у Тернопільську область прибуло 37697 сімей переселенців. З них отримали житло лише 32190 родин. Навіть 1954 р. у Волинській області проживало на підселенні у місцевих жителів 2547 сімей, у землянках – 93 [708, с.26].

У Верховну Раду УРСР звернувся із заявою переселенець з Польщі у с.Седлище Коршівського району Станіславської області Казмирчук. Він скаржився, що будинки, передбачені для евакуйованих сімей, зайняли місцеві жителі. В той же час сільська Рада відмовилася виділити переселенцям житло [514,с.92]. У с. Бодянів Ківерцівського району Волинської області 48 хат було самовільно зайнято місцевим населенням. А тому прибулі українці

змушені тіснитися по 3-4 сім'ї в одній хаті. У цьому ж районі із 1085 сімей, які прибули до 1 березня 1946 року з Польщі, тільки з 92 господарствами радянська влада розраховувалася за залишене майно [976,с.61].

Не всім переселенцям виділяли за встановленими нормами землю. 15 вересню 1947 р. у Станіславську обласну Раду звернулася М.Беца – мати п'ятьох дітей с.Шевченково Вигодівського району. Вона повідомляла, що виділену їй у 1946 р. землю користувалися інші місцеві господарі [514,с.93]. Подібні заяви надходили від переселенців із Польщі у всіх західних областях України.

Нелегка доля випала на плечі селян, які стали оstarбайтерами. Їх утримували в перевірочно-фільтраційних таборах і формально не вважали в'язнями, хоча насправді ці люди були такими ж рабами системи. У 1945 р. кількість репатріантів в СРСР перевищила 2 млн. осіб, більшість з яких становили українці та білоруси, вивезені в період окупації на роботу до Німеччини.

З числа оstarбайтерів утворювали робітничі батальйони. До них брали чоловіків, які на 1941 р. вже перебували у призовному віці. Вони не мали права самовільно покидати встановленого державою місця праці. За самовільне відлучення їм загрожував арешт і ув'язнення на строк від 5 до 8 років (у травні 1948 р. ця термін був знижений від 2 до 4 місяців) [667,с.299].

Мешканець с.Підбірці Винниківського району Львівської області С.Гальчишак згадує: "У кінці грудня 1944 р. нас звільнили радянські війська. У січні 1945 р. я вертався додому, добрався до Перемишля, товарняк оточили радянські військові, і всіх, хто вертався з Німеччини, зсадили з поїзда і завезли у Хирів, у табір. Там перевіряли, хто я і звідки, і відправили у Дрогобич, у тюрму "Брегідки", де я перебував з 5 лютого до кінця березня. Кімната

мала 4 м² на 20 чоловік. На допити брали через кожні 2 години, застосовуючи різні покарання; спали на голій бетонній підлозі. І все питали, чому я не втікав у ліс, а пішов робити на німців. У селі брали на допит тата і маму. Коли перевірили, тоді перестали бити. У кінці березня повантажили у вагони і завезли у Житомир, у запасний полк. 20 квітня 1945 р. прийняв присягу і був відправлений на фронт у Прибалтику. Після закінчення війни всіх, хто був у Німеччині, з дивізій забрали у стройбат, у Свердловськ. На добу видавали 700 гр. хліба, 11-годинний робочий день, холод і голод від "визволителів". Будували завод, мені невідомо який. По закінченню будови всіх ненадійних завезли в Магадан під № Д-2, знову на якусь секретну будову. Повернувся 1952 р. після наказу" [667,с.299,300].

Перед остарбайтерами закривалися нормальні шляхи соціальної адаптації, створювалися усілякі перешкоди для повернення до повноцінного суспільного і особистого життя. Чимало клопотів у колишніх остарбайтерів виникло після повернення додому із пропискою, з отриманням документів, із влаштуванням на роботу. Відтак більшість із них попадала в колгоспне рабство [667,с.298-300].

У жахливому становищі опинилися селяни, які стали колгоспниками. Відчужені від власності, вони перетворювалися в новітніх кріпаків. Селянам не видавали паспортів і без особливого дозволу чиновників їм не дозволялося залишати село. Вони були позбавлені навіть права на мізерну пенсію, яку отримували робітники та службовці. Колгоспам заборонено було створювати будь-які підсобні підприємства, які могли б поліпшити умови життя та побут селян.

Колгоспний лад створив централізовану систему зиску і експлуатації селянства. Її безпосереднім організатором на місцях

стало колгоспне керівництво, яке відпрацьовувало надані йому владою прямі та непрямі пільги. Відсутність ефективних економічних стимулів до праці компенсувалася системою засобів примусу.

Складовим елементом системи визиску була цінова політика. Обов'язкові поставки державі здійснювалися за твердими, багатократно нижчими від собівартості цінами, встановленими державою. Недовиконання плану призводило до штрафних санкцій у розмірі недовиконаних зобов'язань.

Примусова колективізація супроводжувалася різким збільшенням хлібозаготівель, незважаючи на те, що довоєнний рівень виробництва сільського господарства не був відновлений. Так, якщо в 1940 р. у Волинській області валовий збір зерна і державні закупки склали відповідно 543,9 тис. і 53 тис. тонн, то в 1950 р. – 487 і 147 тис. тонн, у Львівській – 684,6 і 56,2; у 1950 р. – 609,7 і 155,2 тис. тонн [835,с.14].

Селяни вимушені були віддавати останні запаси, аби план хлібозаготівлі був виконаний. У вересні 1948 р. Волинський обком КП(б)У та облвиконком рапортували ЦК КП(б)У і Раді Міністрів УРСР про виконання плану хлібозаготівлі. У ньому йшлося, щоб колгоспи і селянські господарства Волинської області достроково, до 20 вересня 1948 р., виконали річний план хлібозаготівлі на 100,5 відсотка. Це було на 3524 тис. пудів більше ніж у довоєнний період 1940 р. [897,с.477].

Основною формою оплати праці в колгоспі був трудовдень. Розміри виплат на трудовні визначались у кінці господарського року і залежали від тієї частини продукції, яка залишалася після усіх обов'язкових відрахувань для державних поставок. Тому на трудовдень нараховували надто мало. Так, у колгоспах «Новий шлях» та ім.Хрущова Кіцманського району Чернівецької області

селянин за тиждень заробляв два трудовні [378,с.659]. Це дуже нагадувало середньовічну урочну систему. Подібне спостерігалось в абсолютній більшості колгоспів західних областей України.

Середня виплата на трудовдень 1947 р. декларувалася 2,9 крб. грошима (без Закарпатської області), 3,1 кг зерном, 0,7 кг картоплю, 0,5 кг овочами (без Станіславської і Тернопільської області) [11,арк.19]. Колгосп «Ленінський шлях» Яблунівського району Станіславської області мав видати на трудовдень 1,1 кг зерна, ім. Шевченка Гвоздецького району – 1,6, ім. Шевченка Обертинського району – 1,7, господарства Севлюського округу Закарпатської області – 1,4, Ужгородського – 1,9 кг [375,с.220].

Насправді селяни не одержували навіть цієї мізерної плати, оскільки колгоспи після розрахунків з державою неспроможні були виплатити селянам зароблене на трудовні. Комори пустували. У 1949 р. у західних областях у 87 колгоспах (4 відсотки) не видали зовсім зерна на трудовні, а грошей – 504 (21 відсоток) господарств. На початку 50-х років справа не поліпилася. В 1952 р. 30 відсотків колгоспів видали на трудовдень менше ніж 1 кг зерна, у 18 відсотків колгоспів селяни зовсім не одержали на трудовдень зерна, а четверта частина грошей взагалі їм не нараховувалася [951, с.349].

У Тячівському окрузі Закарпатської області грошову оплату праці в 1953 р. провів лише єдиний колгосп ім. Кірова – 0,4 карбованця на трудовдень, інші колгоспи – зерном, від 0,4 до 1,4 кілограма на трудовдень. У Великоберезнянському окрузі 13 колгоспів видали авансом на вироблені трудовні всього 5980 карбованців, 977 центнерів зерна, 7 центнерів картоплі, 6140 центнері сіна [571,с.74].

Часто виплата за трудовні була фіктивною. Колгоспників примушували розписуватися у платіжних відомостях за нібито

одержану платню, якої або не давали зовсім, або у значно менших (від зазначених у документах) розмірах. У колгоспі „Шлях Леніна” Горохівського району Волинської області 1951 р. селянам не виплатили за вироблені трудовні 11723 крб., а наступного року – 125 ц зерна [976,с.118]. Подібна ситуація була у ряді господарств Березівського округу Закарпатської області та у багатьох інших.

Поодинокі колгоспи нараховували на трудовень 4-6 кг хліба. Наприклад, у колгоспі «Червона зірка» Велико-Глибоцького району Тернопільської області у 1950 р. селянам виплатили 6 кг хліба на трудовень, а в колгоспі ім. Леніна Маневицького району Волинської області – 5,5, у колгоспі „Перше травня” Снятинського району Станіславської області – 6,0 [183,арк.6;329,6 жов.].

Такі факти сталінська пропагандистська машина широко рекламувала. Шпальти газет від них рябіли. Подібними прикладами тоталітарний режим прагнув спонукати колгоспників до більш ефективної праці та приховати злиденне становище абсолютної більшості селян. З ідеологічних міркувань свідомо завищувалася платня передовикам виробництва. Свиляр колгоспу «Нове життя» Снятинського району Станіславської області П.Синюк одержав 312 пудів хліба. Сім'я І.Кулецького з колгоспу «30 річчя ВЛКСМ» Новострілищанського району Дрогобицької області отримала на трудовні близько 60 ц хліба і майже 6 тис. крб. грішми, М.Басараб – понад 30 ц хліба і близько 5 тис. грішми [375,с.297;683,с.155].

Формувався культ передовика виробництва, який повинен був стати прикладом для інших колгоспників. Проте цей пропагандистський трюк не міг дати якихось вагомих результатів.

Поруч з трудовнем у колгоспах застосовувалась додаткова оплата за перевиконання планових завдань. Але завищені норми виробітку та низька оплата як планових, так і надпланових робіт перетворили це у засіб додаткового визиску колгоспників.

Відповідно до рішення РМ СРСР від 13 квітня 1946 р. за кожний центнер цукрових буряків, зданих понад план контрактації для колгоспу, заводи за пільговими цінами продавали додатково лише 500 грамів цукру [659,с.61].

Дискримінаційні умови додаткової оплати праці не стимулювали трудову активність. У 1947 р. із 53420 колгоспників, які працювали у рільничих бригадах і ланках західного регіону України, додаткова оплата була нарахована тільки 3208 чоловікам, а із 2864 працівників городніх бригад і ланок – 233 [11,арк.19].

Оскільки плата селянина носила символічний характер, вони вимушені були жити, головним чином, за рахунок підсобних господарств. Зразковий «Статут колгоспів», ухвалений ще 1935 р., дозволяв кожному селянинові мати невелику ділянку землі для власного користування, обсягом від чверті до половини гектара, а також невелику кількість домашньої худоби, одну корову, до двох голів молодняка, одну свиню тощо [377,с.31,32]. Зокрема, у Львівській області колгоспнику дозволяли мати у власному користуванні одну корову, до двох голів молодняка великої рогатої худоби, одну свиноматку з приплодом, до 20 вуликів бджіл, птицю та кролів [659,с.57].

В особистому підсобному господарстві проходило відтворення робочої сили для колгоспів і вироблялася значна частка сільськогосподарської продукції. Наприклад, м'яса і картоплі підсобні господарства продукували 70 відсотків, молока – майже 80, яєць – 90, фруктів – 60, овочів – 30 [782,с.59]. До порівняння: робота в колгоспі давала селянину близько 5 відсотків грошових доходів, 35 – зернових, 1 – м'яса і сала, 0,5 – молочної продукції [504,с.12].

Комуністична влада розглядала підсобні господарства як тимчасове явище. Вважалося, що в процесі розвитку колгоспного

виробництва підсобні господарства – носії приватновласницької психології – поступово зникнуть. Тому проводилася жорстка політика щодо особистих господарств. 19 вересня 1946 р. Рада Міністрів СРСР, ЦК ВКП(б) ухвалила постанову «Про заходи по ліквідації порушень Статуту сільськогосподарської артїлі в колгоспах», яка зобов'язувала місцеві органи влади вилучити у селян надлишкові ділянки землі, що перевищували встановлені державою норми землекористування [353,с.173-180].

Правляча верхівка хотіла послабити ці господарства і змусити селян інтенсивніше працювати в колгоспах. На березневому пленумі ЦК КП(б)У у 1947 р. М.Хрущов рапортував, що за півроку після постанови колгоспам повернуто 581 тис. га землі [943,с.42]. У Дрогобицькій області, наприклад, колгоспам було передано 1549 га землі, 118 коней, 221 шт. великої рогатої худоби, понад 30 тис. крб. [683,с.127]. Значну частину цієї площі становили землі, відрізані від присадибних ділянок селян, як такі, що перевищували встановлені норми. Керівників не засмучувало навіть те, що відрізані ділянки часто не можна було приєднати до колгоспних земельних масивів і після вилучення у селян вони просто заростали бур'яном.

Підсобні господарства виступали як сегмент розгалуженої системи зиску і експлуатації селянства. Їх самостійність була ілюзорною. Держава проводила щодо них грабіжницьку податкову політику. Кожний селянський двір повинен був платити податок за землю, худобу, а також поставляти державі за символічними цінами встановлену кількість м'яса, молока, яєць, шерсті та інших продуктів. У багатьох випадках був навіть встановлений податок на кожне фруктове дерево, незалежно від того, давало воно урожай чи ні [475,с.407]. Щоб якимось зменшити податки, селяни змушені були

вирізати худобу, вирубувати плодові дерева, а часом і зовсім згортати особисте господарство, яке ставало збитковим [504,с.13].

Однією із основних форм гноблення селянства було соціалістичне змагання. Оскільки матеріально-технічна база була слабкою, тому нарощення сільськогосподарського виробництва прагнули компенсувати за допомогою трудового ентузіазму селянина.

Компартія намагалася охопити соцзмаганням якнайбільше сільських трудівників. Змагалися між собою області, райони, МТС, колгоспи, бригади, ланки, ферми, окремі трудівники. Так, у Дрогобицькій області 1947 р. були охоплені соцзмаганням 20 колгоспів, 21 МТС, 16 рільничих бригад, 53 ланки, 38 тракторних бригад, у Станіславській – відповідно: 29, 25, 32, 77, 32. У Чернівецькій області 1948 р. у соцзмаганні брали участь 16 тис. колгоспників, у 1949 р. – 55 тис., в 1950 р. – 102 тис. [659,с.63].

З метою активізації участі колгоспників у соцзмаганні владні органи залучали і моральні стимули – нагородження передовиків орденами і медалями СРСР, занесення на дошку пошани, оголошення подяк тощо. За 1946-1950 рр. в західних областях України 82 колгоспникам було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці і 5 тис. трудівників села були нагороджені орденами і медалями СРСР [389,с.121].

Колгоспні передовики, в основному, були сумлінними, часто дуже вправними працівниками, майстрами своєї справи. Серед них – Пенчо Пенчів та Анна Ладані із Закарпаття, Петро Бабій та Стефанія Кошель із Тернопільщини, Олександра Хорбут та Ірина Бабич із Буковини, Федора Безугла та Уляна Баштик із Львівщини та багато інших.

Трудове суперництво приносило деякі результати. Окремі господарства, бригади, ланки і колгоспники досягали непоганих

показників. Так, у колгоспі ім. І.Франка Козівського району Тернопільської області в 1947 р. зібрали зернових з кожного гектара по 15 ц, а озимої пшениці (на площі 58 га) – по 21 ц. Наступного року виростили урожай понад 300 ц картоплі з га ланки О.Халявко і П.Чурая із Червоноармійського і Березівського районів Рівненської області. Марія Микитей із колгоспу ім. Кірова Заставнівського району Чернівецької області в 1949 р. одержала по 629 ц цукрових буряків з га на площі 3 га, а в 1950 р. – по 646 ц з га на площі 3,5 га. Ланка Анни Ладані з колгоспу ім. Леніна Мукачівського району Закарпатської області зібрала по 231 ц зерна кукурудзи з га, а на площі 8 га – по 140 ц [302,18 лют.; 611,с.55;654,с.162].

Однак це були, по-перше, поодинокі результати, а сталінська пропагандистська машина видавала одиничне за загальне. По-друге, у цей час характерною рисою була гонитва за рекордами урожайності на невеликих ділянках, які загалом не визначали рівень колгоспного виробництва. Окремі ланки, бригади вирощували високі врожаї, а колгоспи залишалися відстаючими. По-третє, на місцях намагалися будь-що мати в колгоспі чи районі своїх рекордсменів, героїв. Тому їм створювали "тепличі умови", вдавалися до приписок. По-четверте, значна частина цих «передовиків» була штучним витвором пропагандистської машини.

Усе це вело до профанації праці селян. Переможців визначали задалегідь. Їх виробничі показники «підкручували», «підфарбовували», «напомпували». Змагання підмінялося галасливістю, намаганням виступити в пресі з найвищими зобов'язаннями [857,с.95,97]. Багато керівників усіх рангів з кар'єристських міркувань брали для своїх адміністративно-територіальних одиниць чи виробничих підрозділів рекордні, але економічно необґрунтовані зобов'язання. І хоча все це не

виконувалося, верхівка отримувала фіктивні рапорти про дострокове виконання взятих соцзобов'язань.

Міфи про виконання і перевиконання соцзобов'язань були потрібні тодішньому режимові, щоб створити ілюзію динамічного розвитку аграрного сектора, експлуатувати особисті почуття й прагнення, трудову ініціативу колгоспників. Річ у тім, що при варварському ставленні до людини авторитарна система мала у своєму арсеналі ідеологію, яка акумулювала вікові мрії людства про щастя і добробут людини. Ця ідеологія не могла не породжувати ентузіазму, не нагромаджувати потенціалу народної енергії. Експлуатуючи привабливість соціалістичного ідеалу, пропагандистський апарат домігся того, що у самосвідомості значної частини селян запанувала філософія «гвинтиків» [775, с.85].

Соцзмагання не приносило бажаних результатів, яке часто викликало у колгоспників презирство та іронію, тому й суттєво не підвищило інтенсивність їхньої праці. Водночас позитивним для радянської системи було те, що селяни поступово звикали до соцзмагання, яке ставало неодмінним атрибутом колгоспного життя.

Таким чином, соціалістичні зобов'язання перетворилися на ідеологічне гасло, показовий елемент звіту перед вищими структурами, у засіб морально-адміністративного примусу до праці. Під прикриттям фіктивних показників, яких нібито досягли окремі колгоспники, завищувались норми виробітку для решти сільських трудівників, діяв тотальний контроль, взаємоконтроль та звітність, «підштовхувались» або карались відстаючі. Радянська система на прикладі передовиків прагнула узаконити вищий ступінь експлуатації колгоспників.

Відсутність можливості задовольнити свої потреби винагородою за працю у колгоспах, жорсткий контроль за прибутками у власному підсобному господарстві не лише ставили селянство на межу напівголодного існування, але й нівелювали вироблене віками ставлення сільських трудівників до праці, як основного джерела існування, сприяли, не зважаючи на жорстокі покарання, численним порушенням законності. Крадіжки у колгоспах ставали все більш поширеним явищем [659,с.63].

У новостворених колгоспах панувала низька трудова дисципліна: люди не хотіли задарма працювати. В 1946 р. у 543 колгоспах Дрогобицької області не виробили встановленого мінімумом трудоднів 354 чоловіки, зовсім не працювали – 189. У колгоспах ім. Хрущова Бурштинського, ім. Шевченка Обертинського, ім. Шевченка Гвіздецького, “Ленінським шляхом” Яблунівського районів Станіславської області на роботу виходило всього по декілька осіб [191,арк.74].

32 відсотки колгоспників Львівської області не виконали встановленого мінімуму трудоднів за перший квартал 1950 року, а в межах західного регіону України – 45 [1013,с.349]. У колгоспі ім.Молотова (село Височне Волинської області) 1951 р. із 320 працездатних жінок обов’язковий мінімум виробила всього одна [976,с.124]. Крім того, через відсутність матеріальної зацікавленості в розвитку громадського господарства багато колгоспників, відбуваючи повинність, імітували видимість праці, трудилися як-небудь, без "душі".

Проти "ледарів" був спрямований указ Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. "Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антинародний паразитичний спосіб життя". Він був ухвалений за клопотанням уряду УРСР і ЦК КП(б)У і мав

закритий характер, не пропагувався в пресі. Указ надавав колгоспникам право порушувати на зборах питання про виселення за межі Української РСР осіб, котрі "підривають" колгоспне виробництво. Ззовні він нібито стимулював "демократію", а насправді переслідував тих, хто протестував проти рабської праці або не міг трудитися в колгоспі в міру вікового, сімейного чи фізичного стану і зосереджувався на індивідуальному господарстві [657,с.123].

У селі Довжки Турківського району Дрогобицької області, наприклад, удова Параска Романчук, захворівши від нужди, не могла виробити норму трудоднів у колгоспі. Урядники звинуватили її у саботажі. На подвір'ї з'явилася комісія. Можновладці обміряли присадибну ділянку і вирішили, що 15 арів землі одинокій жінці з чотирма дітьми забагато. Відібрали частину ріллі, переорали картопляне поле, а на ньому посіяли кок-сагиз, про який краєни і близько не чули [832,18 жов.].

Упродовж 1948-1950 рр. в Україні було винесено майже 12 тис. "громадських вироків", їм загрожувала депортація до Сибіру [951, с.334]. Серед них були люди похилого віку, інваліди, учасники війни. Як з'ясувалося в ході перевірки рішень, іноді представники властей використовували виселення для зведення особистих рахунків.

Окремим колгоспникам оголошувалися "попередження", від них вимагалися письмові зобов'язання брати активну участь у колгоспному виробництві, берегти техніку тощо. У 1948-1950 рр. в Україні, в т.ч. у її західних областях, було ухвалено 20 тис. таких попереджень. Щоправда, у наступні роки цей указ застосовувався все рідше, оскільки не давав бажаного результату: продуктивність праці в колгоспах не зростала так, як того прагнув режим [951, с.334].

На селян за наказом голів колгоспів накладалися штрафи, які в 50-і роки набрали масового характеру. Так, лише на одному із засідань правління колгоспу ім. Будьонного Торчинського району Волинської області оштрафовано 16 осіб. Колгоспницю І. Кондратюк оштрафували за те, що вступила у суперечку з бригадиром. На засіданні правління колгоспу ім. Молотова цього ж району постановили: за крадіжку кількох пучків розсади у колгоспниці Г.Ярошук відрізати 0,20 га присадибної ділянки [951,с.119].

У грудні 1948 року була проведена грошова реформа. Вона готувалася в умовах суворої секретності і під особистим контролем Сталіна. Але, попри всі перестороги, закрита інформація стала "просочуватись" і подекуди спричинила неабияку торговельну лихоманку. На початку грудня люди кинулися до магазинів і почали скуповувати усе підряд, після чого деякі заклади торгівлі поспішно закривалися "на ремонт" чи "на переоблік" [457,с.51].

Обмін грошей здійснювався в ощадкасах, поштових відділеннях, на великих підприємствах і т. п.; усього в СРСР діяло 46 тис. виплатних пунктів. Старі грошові знаки обмінювалися на нові у співвідношенні 10:1. Особливих втрат від реформи зазнали вкладники ощадних кас, оскільки переоцінці піддавали лише найменші вклади. Грошова реформа боляче вдарила по селянству, яке зберігало гроші, головним чином, вдома і було змушене здійснювати обмін у розрахунку 1:10 [469,с.427].

Певних збитків населення зазнало і в зв'язку з переоцінкою облігацій державних позик, які обмінювалися на облігації нової позики у співвідношенні 5:1 та 3:1. Грошова реформа мала відверто конфіскаційний характер, в дусі радянської традиції перерозподілу власності, що офіційно обґрунтовувалося необхідністю обмеження "спекулятивних грошових нагромаджень".

Одночасно з грошовою реформою проведено відміну карткової системи. Ця акція мала не тільки соціально-економічне, але й політико-ідеологічне значення. Адже СРСР першим з колишніх воюючих країн відмовився від карток, випередивши Англію, Францію, Італію. Продовольчі і промислові вироби стали продаватися у відкритій торгівлі за єдиними державними роздрібними цінами, причому новий рівень цін перевищував довоєнний утричі. Крім того, через нестачу фондів і з метою боротьби зі спекуляцією введено "норми відпуску товарів в одні руки": хліба – не більше 2 кг, крупи – 1 кг, м'яса – 1 кг, молока – 1 л, взуття – 1 пара, сірників – 2 коробки і т. д., що, однак, не позбавило торгівлю постійних черг і хронічних дефіцитів [457, с.52].

У той же час вилучення в процесі реформи значної кількості грошей і таким чином скорочення загальної купівельної спроможності створювало можливість та необхідність зниження цін на товари. У 1948 році державні роздрібні ціни стали на 17 відсотків нижчі за рівень цін, який існував напередодні реформи. Відбулося зниження цін на колгоспних ринках, поступово зростав товарообіг. У 1948-1949 рр. державні роздрібні ціни знизилися порівняно з четвертим кварталом 1947 року на 29,0 відсотка, що супроводжувалось дальшим збільшенням товарообігу. На кінець 1950 р. роздрібний товарообіг державної і кооперативної торгівлі в СРСР дещо перевищив довоєнний рівень, а в Україні досягнув 97,0 відсотка від рівня 1940 року [457,с.52,53].

Розвивалась споживча кооперація, яка поставляла селянам промислові товари. За 1945-1952 рр. кількість підприємств роздрібної торгівлі у Волинській області зростає з 1010 до 1950, Закарпатській – відповідно: з 730 до 1865, Дрогобицькій – з 1176 до 1918, Львівській – з 1574 до 2953, Рівненській – з 894 до 1925,

Станіславській – з 1082 до 2176, Тернопільській – з 1144 до 2199, Чернівецькій – з 776 до 1392 [406,с.411]. Однак купівельна спроможність колгоспників була низькою. Вони купували найбільш необхідні речі: сіль, гас, сірники, взуття, одяг; на все інше не вистачало грошей. Лише поодинокі сім'ї, як правило колгоспного начальства, купували предмети тривалого користування. Так, 1950 р. у Дрогобицькій області в селах було придбано 1970 радіоприймачів, 940 велосипедів, 86 мотоциклів, 816 швейних машин [683,с.156].

Одним із чинників, що характеризує загальний рівень життя населення, є стан охорони здоров'я. Після звільнення західних областей УРСР від фашистів у регіоні працювало лише 832 лікарі, що було майже в 5,2 рази менше, ніж у 1941р. [34,арк.13]. У Львівській області нараховувалося 230 лікарів, Чернівецькій – 193, Дрогобицькій – 124. Що ж до забезпеченості лікарськими кадрами (в розрахунку на 10 тис. населення), то загалом у міських населених пунктах вона становила: в Чернівецькій – 22,4, Львівській – 13,9, Волинській – 13,6, Тернопільській – 11,9 [34, арк.21-23].

Набагато складніше ця проблема розв'язувалася на селі. Зазначений вище показник в Чернівецькій області становив 0,9, Тернопільській – 0,5, Станіславській – 0,5, Рівненській – 0,4. На кінець 1944 р. розгорнута мережа стаціонарних лікувальних закладів нараховувала у Львівській області – 3424 ліжка, Станіславській – 1949, Дрогобицькій – 1567, Тернопільській – 1448 [34,арк.103,118]. Її Зростання відбувалося в основному за рахунок використання не пошкоджених, проте мало придатних для охорони здоров'я споруд. Дотримання належних санітарно-гігієнічних умов у них було неможливим.

Обмаль лікарів та середнього медичного персоналу, а також медичного обладнання та препаратів вплинули на зменшення кількості госпіталізованих хворих. У 1944 р. у Львівській області на стаціонарному лікуванні було 14 тис. хворих (21,7 відсотка до рівня 1940 р.), Станіславській – 12,6 тис. (43,3 відсотка), Рівненській – 12,2 тис. (39,3 відсотка), Волинській – 11,7 тис. (38,4 відсотка) [34,арк.94]. Однак ці дані аж ніяк не можуть свідчити про істотне зменшення загального рівня захворюваності населення, особливо на небезпечні інфекційні хвороби, які супроводжували воєнне і післявоєнне лихоліття.

Недостатня кількість кваліфікованих фахівців, брак найнеобхідніших медикаментів призводили до високого рівня смертності в лікувальних закладах. У Рівненській області загальний відсоток летальних випадків на той час у сільській місцевості становив 5,6, Тернопільській – 7,1, Львівській – 7,1, тоді, як загалом в Україні – 4,2 відсотка [34,арк.94]. На значну кількість смертельних випадків серед хворих, що лікувались у домашніх умовах в сільській місцевості, влада особливої уваги навіть не звертала.

Важким соціальним наслідком війни стали масові епідемії, що охоплювали населення регіону. Поряд із традиційними хворобами – кір, грип, скарлатина – тут вирували епідемії висипного, черевного та поворотного тифів. Протягом 1944 р. у Волинській області було зафіксовано 3300 випадків захворювання на висипний тиф, 346 – черевний тиф, 942 – дизентерію, 395 – дифтерію, 2163 – кір, 3261 – малярію [541,с.178]. У доповідній записці секретаря Волинського обкому КП(б)У І.Профатілова на ім'я М.Хрущова вказувалося: „В області велика епідемія висипного тифу, особливо в Колківському і Маневицькому районах, але нема лікарів, медикаментів, постільної білизни” [80,арк.5,6].

У 1945 р. на Станіславщині показник захворюваності на небезпечні інфекційні хвороби (в розрахунку на 10 тис. осіб) становив: на скарлатину – 1, дифтерію – 2,7, кір – 12,7 [515, с.118,119]. Поряд з ними у 1946 р. в області було зафіксовано 2414 випадків захворювання на тиф. Навіть у 1947 р., коли епідемії фактично були ліквідовані, кількість хворих на небезпечні інфекційні захворювання залишалася великою. За другу декаду червня 1947 р. на Рівненщині було зафіксовано 78 випадків висипного, 6 – черевного, 103 – поворотного тифу, 67 – малярії. Протягом третьої декади листопада 1947 р. у Тернопільській області на висипний тиф захворіло 75 осіб, Дрогобицькій – 68, Рівненській – 56 [110, арк. 47].

На кінець 40-х років цілі села Рахівського, Міжгірського, Воловецького, Великоберезнянського округів Закарпатської області були охоплені епідеміями черевного тифу, дизентерії, малярії. Захворюваність черевним тифом становила – 907, дифтерією – 64, дизентерією – 204 випадки на 100 тисяч чоловік населення [749, с.5].

Кількість уражених небезпечними інфекційними хворобами збільшилась і внаслідок голоду 1946-1947 рр., що охопив частину Чернівецької, Станіславської та Тернопільської областей. Крайне виснаження організму голодуючих селян спричинилося до значної захворюваності на дистрофію. За даними подвірного обходу, тільки у Чернівецькій області протягом першої половини 1947 р. було зафіксовано 41,3 тис. хворих дистрофією, у тому числі майже 10,4 тис. дітей віком до 14 років [480, с.267].

Ліквідації епідемій інфекційних захворювань, покращенню загального рівня медичного обслуговування населення сприяли поступове збільшення кількості лікарських кадрів та розширення мережі лікувальних закладів у перші повоєнні роки. У 1948 р.

розпочалася організаційна перебудова лікувальних закладів. Вона передбачала об'єднання лікарень із амбулаторно-поліклінічними закладами та подальше запровадження диспансерного методу і дільничного принципу обслуговування населення.

На початок 1949 р. у західних областях України вже працювало 5765 лікарів, у т.ч. у Львівській області – 1760, Чернівецькій – 779, Дрогобицькій – 584, Закарпатській – 555 [31, арк.102]. У роботі їм допомагали понад 16,1 тис. осіб середнього медичного персоналу, зокрема у Львівській області – 3585, Станіславській – 2219, Тернопільській – 2035, Дрогобицькій – 1846 [34, арк.103]. У регіоні працювали 1174 амбулаторно-поліклінічних заклади, у т.ч. у Львівській області – 221, Тернопільській – 161, Станіславській – 157, Чернівецькій – 152. До 1950 р. тільки у Волинській області було розгорнуто 2665 лікарняних ліжок, у т.ч. пологових – 368, інфекційних – 323, туберкульозних – 185 [540, с.180].

Для поліпшення епідеміологічної ситуації у регіоні було збільшено мережу спеціальних лікувальних закладів. У 1950 р. в Тернопільській, Львівській та Станіславській областях було розгорнуто 1925 ліжок для інфекційних хворих, працювало 149 санепідемстанцій та 78 санітарно-епідеміологічних лабораторій [540, с.180].

Намагаючись покращити стан охорони материнства та дитинства, радянська влада відкрила до 1950 р. 257 жіночо-дитячих консультацій, розширила мережу пологових ліжок до 2500, дитячих неінфекційних лікарень до 2500 ліжок [540, с.180].

Зростання кількісних показників у сфері охорони здоров'я західних областей України не завжди супроводжувалося підвищенням якісного рівня медичного обслуговування населення

краю, на яке впливали важкі матеріально-побутові умови життя, а також недостатнє фінансування медицини.

За таких умов складною залишалася епідеміологічна ситуація у регіоні. 1950 р. у Станіславській області показник захворюваності (в розрахунку на 10 тис. осіб) становив: на дифтерію – 2,8 відсотка, кір – 8,9, скарлатину – 24,4. За десять місяців 1951 р. у Львівській області було зафіксовано 5711 випадків захворювання на кір, 3247 – скарлатину 966 – дизентерію, 117 – висипний тиф, 68 – черевний тиф [540,с.180].

Відсутність кваліфікованої медичної допомоги негативно впливала на природне відтворення населення краю, яке до того ж зазнало значних втрат за час Другої світової війни і перших повоєнних років. Загалом, у перші повоєнні десятиліття знизився приріст населення краю і водночас зріс рівень смертності. 1950 р. коефіцієнт народжуваності (в розрахунку на 1 тис. осіб) становив у Дрогобицькій області 22,9, смертності – 11,5, у сусідній Станіславській області – відповідно: 24 та 10,6 [409,с.153;517, с.163].

Однією з основних причин цього була відсутність необхідної кількості закладів охорони здоров'я матері та дитини із кваліфікованими спеціалістами. Надзвичайно складним було становище населення краю, яке проживало на значній віддалі від обласного чи районного центру, особливо гірської місцевості. Усе це значно знижувало життєвий рівень селянства західного регіону України.

Однак безкоштовне медичне обслуговування і значне розширення мережі лікувальних закладів привернуло до радянської влади симпатії західних українців. Порівняно з ситуацією в Польській, Румунській та Чехословацькій державах, це було значним поступом.

Надзвичайно гострою у повоєнний період була житлова проблема. Багато селян жило в напівзруйнованих будинках, землянках. Тому бурхливо здійснювалося будівництво житла. За 1946-1952 рр. у Волинській області в сільській місцевості було споруджено 72,3 тис. будинків, Закарпатській – 18,8, Львівській – 17,1, Рівненській – 42,1, Станіславській – 22,9, Тернопільській – 25,3, Чернівецькій – 8,3 [406,с.364].

Колгоспи виділяли для селян тяглову силу, майстрів з оплатою за рахунок забудовника. Сільські ради дозволяли безкоштовно заготівлю будівельного каменю, вивезення піску та гравію з річок, глини для виготовлення вальків .

Виділялося житло для переселенців, а також репатріантів, які в основному селилися в помешканнях депортованих радянською владою поляків.

На початку 50-х років ХХ ст. розпочалася електрифікація. Споруджувалися колгоспні електростанції та здійснювалося підключення до державної енергосистеми. На Прикарпатті було відкрито значні запаси газу. 1946-1949 рр. у Дрогобицькій області розвідані Угерське, Більче-Волицьке та Рудківське газові родовища. Було газифіковано ряд сіл. Проте радянська влада не піклувалася про долю селянства. Газ у першу чергу постачався до великих міст. У 1948 р. завершено будівництво найпотужнішого у ті часи в СРСР та Європі магістрального газопроводу Дашава – Київ, а 1951 р. західноукраїнський газ почала отримувати Москва [469,с.429].

Більшість колгоспників на цей час користувались у побуті гасовою лампою, дровами і рідко вугіллям, яких постійно бракувало. Харчувалися селяни одноманітною і малокалорійною їжею: молоком, картоплею, олією, капустою, огірками. Із-за матеріальної скрути м'ясо, а також частково молочні продукти

збували на ринках, щоб отримати гроші для купівлі найнеобхідніших промислових товарів. У той же час в офіційних документах постійно стверджувалося протилежне: „Піклування про потреби наших людей, чуйне і уважне ставлення до їх запитів-кровна справа всіх партійних, радянських, господарських і профспілкових організацій” [389,с.53].

Тим часом ситуація в країні на початку 50-х років постійно погіршувалася: з полиць магазинів у містах зникли м'ясо, масло, та інші продукти харчування. Черги у магазинах стали звичайним явищем. Пріоритет у розвитку важкої промисловості призводив до нестачі товарів широкого вжитку. Село було доведене до жалюгідного стану. Економічно та екологічно не обґрунтовані проекти „великих сталінських будов” важким тягарем лягали на бюджет, а відтак на плечі селян. У такий складний час керівники партії та уряду замість пошуків шляхів виходу з важкого становища, розроблення ефективної економічної політики розгорнули пошуки винуватців. Це призвело до нових репресій.

Таким чином, у досліджуваний період, життєвий рівень селянства був вкрай низький. Воно відчувало гостру потребу в житлі, одязі, предметах першої необхідності. Таке становище селянства зумовлювалося не стільки наслідками війни, а, насамперед, політикою адміністративно-командної системи, яка перерозподіляла кошти передусім для важкої промисловості та військових програм. Панував “технократичний” підхід до розвитку суспільства, принизливе ставлення до селянства, як до другосортних людей.

Крім того, в процесі колективізації сотні тисяч селян були позбавлені власності, репресовані та депортовані у віддалені райони СРСР. Малопродуктивні і збиткові колгоспи не спроможні були оплатити працю селянина, який виживав головним чином за

рахунок присадибного господарства, що обкладалося високими податками. Селян не забезпечували пенсіями, не давали паспортів, і тому вони без особливого дозволу чиновників не могли залишити село, в якому панували новітні кріпосницькі відносини. Все це, безперечно, боляче відбивалося на матеріально-побутовому становищі селянства.

6.2. Духовне життя

У духовній сфері тоталітарний режим прагнув насадити в західноукраїнському селі радянський світогляд, зокрема марксистсько-ленінську ідеологію. Одним із дієвих засобів реалізації цього завдання став розвиток освіти. Радянська влада зробила доступ до знань відкритим. Розвиток шкільництва став державною справою. Не лише діти, а й доросле населення заохочувалося до освіти. Держава вкладала великі кошти у розвиток матеріальної бази початкової, середньої і вищої школи. Українська мова стала домінуючою в навчальних закладах.

Дана проблема знаходилася у центрі уваги партійних, радянських, громадських організацій, органів народної освіти. Вона широко обговорювалась на пленумах і засіданнях бюро партійних органів, сесіях обласних, районних, сільських Рад, на зборах педагогічних колективів. Приймалися відповідні постанови партії та уряду.

Надаючи пріоритет освіти, тоталітарний режим переслідував ряд цілей. По-перше, прагнув налаштувати навчання та виховання дітей на основі комуністичної догматики. По-друге, сформувати із місцевих мешканців велику армію інтелігенції, яка мала стати активним пропагандистом радянського способу життя. По-третє, завдяки розгалуженій мережі шкіл для неписьменних охопити ідеологічним

впливом доросле населення. По-четверте, переведення шкіл на українську мову навчання мало закласти основу широкого запровадження в майбутньому російської.

Все це обумовлювало швидкий розвиток освіти. Нагадаємо, що в 1939 р. у Західній Україні працювало лише 135 українських шкіл, 34,2 відсотка населення було неписьменним, а серед студентів вузів українці становили – 3 відсотки [951,с.349]. Не ліпша ситуація була на Буковині, де читати і писати не вміли 50 відсотків жителів. На Закарпатті серед чоловіків було 45 відсотків неписьменних, а серед жінок – понад 50[405,с.5;614,с.237].

Післявоєнний період ознаменувався бурхливим ростом загальноосвітніх шкіл. У 1945-1946 навчальному році в західному регіоні України у сільській місцевості працювали 5676 шкіл, в яких навчалося 681,1 тис. учнів [41,арк.9,11,20,24,26,28,23]. Однак на той час поза школою ще залишалося багато дітей шкільного віку : у Волинській області 16 тис., Дрогобицькій – 11,6 тис., Закарпатській – 8,1 тис. Абсолютна більшість їх припадала на сільську місцевість [682,с.78].

Це було зумовлено рядом причин. Зокрема, бракувало вчителів, давали себе знати матеріальні труднощі післявоєнного періоду. Багато дітей не могли навчатися із-за віддаленості шкіл, розкиданості населених пунктів, особливо у гірських районах Дрогобицької, Станіславської, Закарпатської та Чернівецької областей.

Для того, щоб охопити навчанням всіх дітей шкільного віку розпочали будувати школи-інтернати, або створювати їх при школах (гуртожитки). Шкільні гуртожитки мали особливе значення у сільських районах з великою територіальною протяжністю, з невеликими населеними пунктами. Так, у Закарпатській області в 1948-1949 навчальному році вони були організовані при 35 школах для 2353 учнів. Вихованці інтернатів забезпечувалися триразовим харчуванням. Частина колгоспів відпускала для шкільних гуртожитків продукти по собівартості, що давало можливість

організувати харчування учнів за низькими цінами. Окремі господарства відводили школам підсобні ділянки для вирощування учнями сільськогосподарських культур, урожай яких використовувався для харчування в інтернатах [571,с.142,143].

Крім того, за рахунок грошових та натуральних поступлень від державних й громадських організацій, підприємств, господарств, а також у результаті внесків батьків створювали фонди всеобучу, які допомагали розв'язувати багато питань матеріально-побутового характеру. Значна частина засобів всеобучу використовувалася для підвозу дітей в школу, на забезпечення їх одягом, взуттям, гарячими сніданками. Все це сприяло залученню до школи дітей бідняків та інвалідів війни. Щоправда, фонди всеобучу були створені лише в 40-50 відсотків шкіл.

З метою забезпечення навчального процесу кадрами станом на 1 січня 1946 року із східних областей відряджено 2609 учителів, 7386 випускників педвузів і педучилищ, завезено понад 976 тисяч підручників. Радянський режим нав'язував тоталітарну форму освіти. Відкидалися найменші регіональні та національні особливості. На основі радянських державних програм проходило впровадження заідеологізованих підручників і посібників, здійснено уніфікацію освіти. Характерним елементом в західноукраїнському селі на той час став величезний загін учителів, відряджених зі східних областей, які зробили значний вклад у підвищенні освітнього рівня західноукраїнського селянства [976,с. 149,155].

Для швидкої адаптації місцевих педагогів до радянської системи освіти здійснено ряд заходів. Зокрема, у Львові в січні 1945 року проведена нарада працівників освіти західних областей України, у якій брали участь понад 1000 вчителів, у березні – завідувачів районними відділами народної освіти з участю 400 осіб. Створювалася розгалужена система курсової підготовки [976 ,с.149,150].

Розгорталося будівництво шкіл. На селі школи доводилося будувати в основному методом „народної будови”. У західному регіоні України за 1946-1950 рр. було споруджено 1087 шкіл. У с.Широкий Луг Тячівського району Закарпатської області колгоспники і лісоруби відпрацювали на будівниці школи тисячу трудоднів. У результаті в 1950 році в гірському селі виріс новий двоповерховий будинок школи. Впродовж 1945-1958 рр. на Закарпатті було побудовано 150 шкіл на 28760 місць, у тому числі понад 100 шкіл – народним методом, прибудовано 149 класних кімнат на 4405 учнівських місць та 139 кабінетів. Відкривались початкові школи на присілках, а семирічні і середні у селищах та селах. Уперше в краї були відкриті середні школи в Міжгір'ї, Бахові, Довгому, Білках, Перегині, Соловіло [571,с.139].

Справді героїчна праця селян, пройнята турботою про своїх дітей, сприяла тому, що в 1950 р. в західному регіоні України було майже чотири тисячі шкіл [777,с.360]. У сільській місцевості за парти сіли 987,8 тис. учнів. 1950-1951 навчальному році у школах західних областей працювало понад 60 тис. вчителів, тобто майже у шість разів більше, ніж у довоєнний період. Початковою освітою було охоплено практично всіх дітей шкільного віку, кількість учнів у 5-10 класах збільшилася майже утричі [469,с.429].

Поруч з денними відкривалися початкові та семирічні школи сільської молоді, а там де, не вистачало учнів для їх розгортання, створювалися спеціальні класи в звичайній школі. У 1946-1947 навчальному році в західних областях України їх було 1217 з 39,7 тис. учнів, а в 1949-1950 – уже 73 тис. сільської молоді навчалися в 1618 школах [42,арк.3,4;47,арк.2]. З кожним роком кількість початкових шкіл і окремих класів сільської молоді зменшувалася, а семирічних – зростала (див. табл. 6.1).

Розвиток мережі шкіл сільської молоді в західних областях
України з 1946 по 1950 рр.[42,арк.3,4;47,арк.2]

	Навчальні роки	
	1946-1947	1949-1950
Кількість шкіл	1217	1618
В них учнів, у тому числі:	39740	72957
1-4 класах	35720	46518
5-7 класах	9953	26439

Окремі господарства створювали сприятливі умови для навчання хліборобів. У колгоспі ім. Ворошилова Калушського району Станіславської області сільська молодь, яка навчалася без відриву від виробництва, була звільнена від роботи в нічний час. Для них встановлювався скорочений робочий тиждень, надавалася додаткова відпустка на час випускних екзаменів [199,арк.75]. У багатьох районах Чернівецької області класи вечірніх шкіл організовували на тваринницьких фермах. Колгоспи за свої кошти закупляли для учнів підручники та навчальні посібники [32,арк.334].

Звичайно, в діяльності шкіл сільської молоді були значні труднощі. Слабкою була їх матеріально-технічна база, низькими залишалися відвідування та успішність учнів тощо. Не дивлячись

на це, вони зіграли важливу роль у підвищенні освітнього рівня селянства.

З січня 1949 р. на селі була запроваджена загальна обов'язкова семирічна освіта. Відновилося складання випускних іспитів на атестат зрілості. Кращі випускники почали нагороджуватися золотими і срібними медалями [777,с.359].

У західному регіоні України в перші післявоєнні роки відсоток вступу випускників четвертих класів до п'ятих був значно нижчим ніж по республіці. До початку 50-х років цей розрив значно скоротився. Впродовж 1946-1955 рр. семирічну освіту отримали сотні тисяч сільської молоді. У Закарпатській області за цей період число учнів, які закінчили 7 класів, збільшилося з 2,4 тис. до 15,8 тис. чоловік, у Дрогобицькій – з 2,6 тис. до 16,6 тис. чоловік. Подібний ріст спостерігався у всіх західних областях України [682, с.83].

В 1949 р. у Львові була відкрита міжобласна заочна середня школа, яка через свої консультпункти обслуговувала учнів західного регіону України. З 1954 р. у всіх західних областях, за винятком Волинської і Закарпатської, були відкриті заочні середні школи. Уже в середині 50-х років в них навчалось 2,6 тис. чоловік [53,арк.12].

У досліджуваний період удосконалювалась мережа шкіл: об'єднувались школи з невеликим контингентом учнів. Початкові школи реорганізовувались в семирічні, а частина останніх – в середні. За 1951-1955 рр. кількість початкових шкіл в сільській місцевості скоротилася на 1015, а учнів в них – на 178,7 тис. У той же час число семирічних шкіл збільшилося на 174, середніх – на 332, а число учнів в них відповідно – на 140,3 тис. і 109,2 тис. Всього в західних областях України восени 1954 р. нараховувалося 6735 шкіл, у тому числі початкових – 2803, семирічних – 2974,

середніх – 573, в яких навчалось 725,4 тис. учнів [46,арк.69-94;51, арк.5-83;52,арк.8].

Велика робота була проведена по ліквідації неграмотності серед дорослого населення. 1945-1946 навчальному році в західних областях України діяло 3257 шкіл і 11747 гуртків по ліквідації неграмотності, в яких навчалось 211,7 тис. чоловік [904,с.735]. 1947-1948 рр. органи народної освіти виділили для лікнепу 10 тис. учителів, 17 тис. учнів старших класів, 2,8 тис. громадських методистів [682,с.116].

Багато з них проявили глибоку громадянську відповідальність. Старшокласники М.Червоний із села Ясенівці і І.Нога із хутора Броніславка Золочівського району Львівської області за зимовий період 1945-1946 рр. навчили читати і писати відповідно 30 і 28 односельчан [237, арк.7]. 1947-1948 навч. року під керівництвом педагога Смородівської семирічної школи Млинівського району Рівненської області Г.Пілатовської неграмотність подолали 35 селян. Суцільної грамотності села у 1948 р. добилися вчителі Семенівської початкової школи Тербовлянського району Тернопільської області, Дібровської семирічної школи Вижницького району Чернівецької області [266,арк.24;286,арк.6; 294,арк.3]. Добре організовано було навчання неписьменних у селах Велятино, Кошельово, Драгово Хустського району, Волосянка, Люта, Ставне Перечинського району Закарпатської області [571,с.141].

Офіційна статистика стверджує, що за 1945-1954 рр. у сільській місцевості західного регіону України ліквідували неграмотність 697,6 тис., а малограмотність – 695,0 тис. чоловік [40,арк.5;43, арк.8,11,13,14,24,27,29,32,39;45,арк.4;48,арк.7;50,арк.4]. Однак реальний стан справ був значно складнішим, ніж його зображувала більшовицька пропаганда. На місцях, у погоні за високими результатами, значно завищували показники, панував формалізм та показуха, вдавалися до приписок. Але безперечним є те, що у післявоєнне десятиліття було

подолано безграмотність серед дорослого населення західного регіону України, в тому числі селянства. Неписьменними залишились поодинокі люди, зокрема похилого віку.

Відтак це створило передумову для подальшого підвищення культурно-технічного рівня селянства. Після закінчення школи лікнепу Єлизавета Вейг із села Бериги Берігівського округу Закарпатської області стала ланковою, сількором, навчала інших грамоти. Підвищивши свій загальноосвітній рівень, селянка М.Заяць із колгоспу ім. Сталіна Самбірського району Дрогобицької області змогла постійно читати сільськогосподарську літературу. Завідувач тваринницькою фермою сільгоспартілі ім. 8-Березня Глинянського району Львівської області С.Нич розказував: „Весь вік був неграмотним. Тепер я навчився грамоти, читаю газети, книги, оволодіваю зооветеринарними знаннями і використовую їх на практиці” [300,16 квіт.].

Швидко розвивалась мережа вищих та середніх спеціальних закладів. Кількість вузів у західному регіоні України за п'ять повоєнних років збільшилась з 5 до 25. Зокрема, 1946 р. було відкрито Ужгородський державний університет. У 1950-1951 навчальному році в інститутах та університетах західних областей було близько 30 тис. студентів. Водночас у 110 технікумах навчалось майже 29 тис. учнів [777,с.360;951, с.350].

У наступні роки кількість навчальних закладів та чисельність студентів зростала. В 1952 р. було відкрито перший на Волині педагогічний інститут. На Дрогобиччині діяли: педінститут ім. Івана Франка, педагогічне, музичне, три медичних училища, нафтовий, електромеханічний, культосвітній, статистичний, торговий технікуми, п'ять середньоспеціальних сільськогосподарських навчальних закладів, торгово-кооперативна школа та інші [683,с.180]. У Закарпатській області функціонував університет, 16 технікумів [388,с.86]. Питома вага студентів,

які народилися в західному регіоні України, у 1946 р. становила 37 відсотків, а в 1953 р. – понад 57 відсотків [951,с.350].

Як уже було сказано, наукові кадри, як правило, добиралися зі східних і центральних областей України. До вузів західного регіону у 1945 році скеровано понад 400 викладачів. Політика недовіри до корінного населення особливо виразно проявилась у вищій школі в 50-ті роки. Серед професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів місцеві становили не більше 20 відсотків. Всі керівники вузів були не вихідцями зі західного регіону України [368,с.39].

З метою насадження комуністичної ідеології радянська влада відкривала на селі клуби, бібліотеки, хати-читальні. На Волині в 1945 році працювало 27 районних клубів, 509 хат-читалень, 140 червоних кутків, 120 сільських бібліотек із загальним фондом 157 тисяч книжок. У гуртках художньої самодіяльності області брало участь майже 9 тисяч осіб. На концертах художньої самодіяльності в 1945 році побувало 212 тисяч осіб [976,с.159].

У с.Стенятин Сокальського району Львівської області сільська молодь відремонтувала і пристосувала під клуб господарське приміщення, придбала меблі, культінвентар, радіоприймач. Організувала драматичний гурток, який проводив вистави для односельчан.

Літом 1946 р. в західних та Ізмаїльській областях діяло 4442 сільських клуби та хати-читальні. Вони були на території кожної сільради [142,арк.30]. У клубах, хатах-читальнях проводилися лекції. В травні 1947 р. у с.Дзвиняч на Тернопільщині був створений перший в західних областях України сільський лекторій. У 1948 р. їх уже було 925, а в 1950 р. – біля 4-х тис., в яких нараховувалося 12 тис. лекторів [682 ,с.79].

У постанові політбюро ЦК КП(б)У від 1 червня 1948 р. ставилося завдання, щоб „у кожному без винятку селі працював клуб, хата-читальня або червоний куток. У найближчий час звільнити всі приміщення клубів та інших культурно-освітніх

закладів, які використовуються не по призначенню. Широко залучати до роботи в клубах, хатах-читальнях, бібліотеках та червоних кутках комсомольців, інтелігенцію, сільський та колгоспний актив. Покращити ідейний зміст роботи у всіх культурно-освітніх закладах, підпорядкувавши її завданням комуністичного виховання трудящих, соціалістичній перебудові сільського господарства” [361,с.333].

До 1950 р. в західному регіоні України кількість клубів та хат-читалень зросла до 6030. Водночас діяло 218 районних і 6223 масових сільських бібліотек (в 3,5 рази більше у порівнянні з 1946 р.), у тому числі 1785 державних, 3415 приклубних, 864 колгоспних, 97 профспілкових та інші. Книжковий фонд їх складав 3,9 млн. примірників [44,арк.1-3].

Щоб „очистити” бібліотеки від національних надбань на місцях створювалися спеціальні комісії. Вони вилучали із книжкового фонду так звану „буржуазно-націоналістичну” та релігійну літературу. У 1946 р. лише із бібліотек Чернівецької області було вилучено 3761 примірників „ворожих видань” [295,арк.7].

При культосвітніх установах функціонували різноманітні гуртки: загальноосвітні, політичні, агротехнічні, музичні, драматичні, художньої вишивки та різьби, фізкультурні і т. п. Так, у кінці 1947 р. в західних областях України при сільських клубах функціонували 12,7 тис. гуртків з числом учасників 173 тис. чоловік [144,арк.21].

Селяни брали участь у діяльності хорових, драматичних, музичних, танцювальних та інших колективів. Розвитку сільської художньої самодіяльності сприяли районні, обласні та республіканські огляди, які систематично проводилися. Про ріст аматорських колективів свідчать такі дані: якщо в 1946 р. в західних областях України працювало 3748 гуртків художньої

самодіяльності, то в 1950 р. – 10663, в яких брали участь 132,8 тис. чоловік [682,с.364].

Відбувалися зміни в жанрах художньої самодіяльності. У 40-х роках домінували хорові та сольні співи, гра на народних інструментах, драмгуртки. На початку 50-х років поруч із ними з'являються вокальні групи, художні ансамблі, духові та симфонічні оркестри.

1951 р. у Бібрському районі Львівської області створено симфонічний оркестр – один з перших в Україні. Симфонічний оркестр Бібрського районного будинку культури отримав високу оцінку на республіканському огляді. Такі оркестри були організовані в Глинянському та Великомоствівському районах Львівської області, Берегівському районі Закарпатської області та в інших місцях [782,с.265].

У ряді сіл сформувалися хороші аматорські колективи. З високою професійною майстерністю виступали ансамбль бандуристів с.Струсіва Микулинецького району Тернопільської області, хор с.Уховець Ковельського району Волинської області, ансамбль сопілкарів с.Хепіт Косівського району Станіславської області та інші колективи художньої самодіяльності. В їх репертуарі значне місце займали твори класиків: Моцарта, Шопена, Штрауса, Лисенка, Чайковського, Людкевича, Кос-Анатольського, Майбороди, Данькевича та інших.

З метою поширення радянських книг серед селянства бібліотеки використовували різноманітні форми роботи: колективні читання художньої літератури, газет, журналів, книжні виставки, читацькі конференції, літературні огляди. У віддалених населених пунктах, присілках та хуторах організовували носіння книг по домівках та пересувні бібліотеки. Так, у с.Плоске Путилівського району Чернівецької області була сформована пересувна бібліотека

на гірському пасовищі, книжковий фонд якої складав 2 тис. примірників [63,арк.233].

В духовному житті селянства чималу роль займало радіо. Різко зросли темпи радіофікації села. Якщо в 1950 р. у Чернівецькій області працювало 15 тис. радіоточок, то в 1951 р. – більше 22, а у 1952 р. – майже 37 тис. У Львівській області за 1950-1960 рр. кількість радіоточок у сільській місцевості збільшилася у 14,4 раз [976,с.159].

Держава надавала пріоритет розвитку кіномережі. Станом на 1 січня 1945 року створено 135 державних кіноустановок. З 209 райцентрів на цей час кінофіковано 206. У Тернопільській області число сільських кіноустановок за 1946-1947 рр. збільшилось з 57 до 97, Станіславській – з 38 до 63. Їх кількість зростала у всіх західних областях [375,с.265]. Якщо в 1946 р. у селах західного регіону України нараховувалося 270 кіноустановок, то в 1950 р. – 1211. На 5-6 сільрад припадала одна кіноустановка. Тому не випадково, що в цей час практикувалися кінофестивалі. Селянам з віддалених населених пунктів у центральних садибах показували радянські кінофільми, які мали в основному агітаційний характер [44, арк.61,62;407,с.495].

До пропагандистської роботи широко залучалась преса. З Москви та Києва надсилали величезну кількість газет і журналів. Так, у Львівській області видавалася обласна, три міських і 25 районних газет загальним тиражем 90 тисяч примірників. До того ж область отримувала понад 100 тисяч екземплярів всесоюзних та республіканських газет і журналів. Подібна ситуація спостерігалася і в інших областях західного регіону України.

Усі області України збирали і надсилали до західного регіону радянську літературу. Станом на середину березня 1945 року в Києві зібрано 56 тисяч примірників літератури, в Харківській області - 152 тисячі, в Одеській - 125 тисяч [976,с.130].

Щоб посилити вплив на молодь, Центральний комітет ВЛКСМ масово надсилав комсомольську літературу. За дев'ять місяців 1944 року з Москви для західного регіону України прибуло майже три тисячі примірників політичної літератури. Надіслано також 30 тисяч примірників статуту комсомолу. Московське управління державного літературного фонду відправило на кінець березня 1945 року 246 тисяч книг [976,с.130].

Духовне насилля стало домінуючим у пропагандистській роботі. За допомогою різних форм діяльності галичанам, буковинцям, закарпатцям нав'язувалися утопічні комуністичні міфи, які панували в СРСР. Вони мали переконати їх в тому, що суспільство прямує до щасливої мети. Особливо багато уваги радянська влада приділяла пропагандистським акціям, спрямованим на утвердження колгоспного ладу та дискредитацію, розкол і зрештою знесення українського національно-визвольного руху. Для цього використовувалася формула „українсько-німецькі націоналісти”. Розрахунок був на те, щоб посіяти серед населення сумнів у можливості успішного спротиву режимові та недовіри його до ОУН і УПА.

Стан політично-пропагандистської роботи у Західній Україні не викликав особливого оптимізму у Москві з самого початку. Вже у вересні 1944 року ЦК ВКП(б) ухвалив спеціальну постанову „Про недоліки в політичній роботі серед населення західних областей УРСР” [353,с.126-132]. 22-24 листопада того ж самого року в Україні відбувся пленум ЦК КП(б)У, який розглянув хід виконання цієї постанови, підкресливши, що робота по її реалізації „розгортається повільно” [361,с.94].

В наступні роки це питання неодноразово порушувалося у партійних документах [361,с.177,234-236,275-277,324,365,394]. За підрахунками дослідника Ю.Шаповала, впродовж 1946-1951 рр. було 12 партійних постанов з ідеологічних питань [952,с.134]. Наприклад, у травні 1949 року на Пленумі ЦК КП(б)У розглянуто питання

поліпшення пропагандистського впливу на населення західних областей. Виконуючи постанову пленуму, 30 травня 1949 року Волинський обком партії провів збори обласного партійного активу, пізніше в усіх районах області. Крім цього, відбулися наради культосвітніх працівників, керівників сільських лекторіїв. До цієї кампанії залучили інтелігенцію. За серпень 1949 року агітатори провели понад 40 тисяч бесід, охопивши 300 тисяч населення. Обласне Товариство з розповсюдження знань, що об'єднувало 170 членів і понад 90 бажаючих за травень-серпень прочитали 350 лекцій. Пропагандистську роботу проводили і 3290 різних гуртків [976, с131,132].

У Дрогобицькій області в жовтні 1949 року проведено обласну спартакіаду сільської молоді, в якій взяли участь понад тисячу фізкультурників. 8-11 жовтня відбулася обласна олімпіада художньої самодіяльності, до якої залучено 1400 учасників. Для роз'яснення рішень травневого пленуму ЦК КП(б)У в Львівську область поїхало понад 26 тисяч агітаторів, які об'єднувалися у 1646 агітколективів. Для виступів серед селян задіяно студентів і викладачів львівських вузів. Перед виїздом у села студентам прочитали лекції і вручили матеріали на тему: „Товариш Сталін про колгоспне будівництво” [976 ,с.132].

Але ефективність пропагандистських заходів була низькою. У більшості сіл агітколективи не працювали, лекції проводилися дуже рідко. Погано працювали культосвітні установи. Населення не дуже поспішало на лекції та пропагандистські вечори. Ранок неділі був відданий церкві, а вечір кіносеасу або танцям в клубі. Проте звітність виглядала справною. Із року в рік число лекцій, бесід, диспутів, вечорів запитань та відповідей на папері неухильно зростало.

Активна боротьба з неграмотністю, розширення мережі початкової, середньої та вищої освіти, культосвітніх установ давали змогу радянській владі не тільки завойовувати симпатії

певної частини західних українців, а й створювати передумови для появи нового покоління інтелігенції, спираючись на яку можна було б значно посилити свій вплив на місцеве населення. Однак, як зазначалось у постанові бюро ЦК КПУ від 28 травня 1953 р., „політичне становище в західних областях України залишається незадовільним ... серед значної частини населення існує незадоволення господарськими, політичними і культурними заходами, здійснюваних на місцях” [361,с.512].

Тоталітарний режим намагався повністю підпорядкувати своєму контролю розвиток культури. Нав'язування пріоритету однієї ідеології призвело до одноманітності в духовній сфері, позбавило її внутрішніх джерел саморозвитку. Культура під тиском тоталітаризму втрачала свій національний зміст і регіональну специфіку. Монополія вищої партійної влади на істину формувала догматичні стереотипи мислення і поведінки. Однак плюралістичні традиції у більшості населення продовжували зберігатися.

Хоча на селі, з одного боку, зростав загальноосвітній та культурно-технічний рівень колгоспників, з іншого – посилювалася духовна деградація. Криза духовності найглибше проявилася у “витравлюванні” національної свідомості. Послідовно проводилася русифікація, звужувалася сфера функціонування української мови, відкрито зневажалася українська культура, фальсифікувалася історія народу, приховувалася правда про його минуле.

Багато елементів традиційно-побутової культури зазнавали утисків. Владою насильно закривалися церкви, викорінювалася християнська мораль, притіснялися національно-релігійні свята, народні звичаї та обряди, насаджувалася вульгарний атеїзм, руйнувалася селянський побут й уклад.

Впродовж 1944-1947 рр. в Україні було закрито 148 церков, у переважній більшості на сході республіки. У західних областях,

побоюючись викликати дальшу напругу серед віруючих, влада вдавалася до закриття у виняткових випадках. За цей час закрито всього три храми, в т. ч.: у Львівській області – 1, Волинській – 1, Рівненській – 1 [976,с.143].

Особливу увагу владні структури звертали на применшення ролі та впливу монастирів. Передусім добивалися скорочення кількості монахів. На вимогу Московського патріархату до монастирів могли приймати осіб, не молодших 30 років. Про кожного нового монаха настоятелі зобов'язані доповідати єпископам, а ті – сповіщати відповідні державні органи.

Представники Ради у справах руської православної церкви в областях вели активну боротьбу за обмеження діяльності духовенства. Особливо контролювалося дотримання заборони обходів з молитвами домівок прихожан перед великими святами. Священиків та інших духовних осіб залучали до виконання трудових повинностей. Для церкви заборонялася будь-яка благодійна діяльність, а також відправа панахид на братських могилах у скверах, парках та лісах, у яких були поховані учасники національно-визвольних змагань.

У жовтні 1949 року з Москви надходить нове розпорядження, яке забороняє продаж предметів релігійного культу за межами храмів і монастирів. Поза ними дозволялося продавати лише лампадне оливо і книги, які не вважалися предметами релігійного культу.

Заборони релігійної діяльності встановлювала не лише Рада у справах церкви. Обмеження ініціювали й інші відомства. Так, Головне управління землекористування Міністерства сільського господарства СРСР у листі до Ради у справах Руської православної церкви в 1949 році висловлювалося досить категорично: „Обробіток землі колгоспниками духовенству за виконання треба вважати неприпустимим” [976,с.140].

Намагаючись відвернути увагу селян, зокрема молоді від служби в церкві, місцева влада фактично протиставляла радянські свята церковним. Це робилося не прямо, а в завуальованій формі. Представники влади,

організовуючи масові заходи, присвячені тій чи іншій політичній події, намагалися приурочити їх проведення до будь-яких церковних святкувань, щоб таким чином відволікти частину молоді та віруючих від відвідування служб у церкві.

У 1952 р. під час Великодніх та Різдвяних свят у містах, райцентрах та деяких селах влаштовували масові молодіжні гуляння, проводилися зустрічі колгоспників з артистами театру, спортивні змагання, огляди художньої самодіяльності, екскурсії з обов'язковим їх відвідуванням. Зокрема, колективами художньої самодіяльності сіл Строжниця, Худльово, Довге Поле, Середнє Закарпатської області проводили новорічні щедрування. У школах західного регіону організовували виховні заходи, суботники та недільники [571,с.146].

Отож, пропагувався радянський спосіб життя – чужий західноукраїнському селу, насадження якого відбувалося вкрай повільно. Більшість селян продовжували притримуватися віковичних традицій. Владі так і не вдалося змусити їх працювати у релігійні свята, зректися національних святинь.

Українська селянська родина, усупереч існуючій владі, продовжувала бути осередком стабільності в суспільстві, несла свої знання, своєрідний спосіб мислення, національні традиції і звичаї, духовні та моральні цінності: працелюбність, наполегливість, господарську кмітливість, підприємливість, чесність, порядність, взаємоповагу, релігійність, любов до волі та незалежності тощо. Вона виступала берегинею рідної мови, етнічної культури, свідомості та психології, історичної пам'яті. В ній народжувалися і передавалися від покоління до покоління виробничі навички і духовні традиції.

Справді, працювате і волелюбне, прагматичне селянство, що дотримувалося своїх традицій, своєї релігії і національно свідомої громади, найдовше чинило опір тоталітарному режиму і в умовах жорсткого

геноциду все-таки зуміло зберегти рідну мову, батьківську віру, історичну пам'ять і християнську мораль.

Духовне життя під впливом панівної ідеології збіднювало культурницькі процеси і підпорядковувало їх тотальному контролю. Одноманітність душила культуру, стримувала її розвиток, однак традиційні впливи й уподобання в 40-х – на поч. 50-х років ХХ ст. все ще залишалися домінуючими.

Таким чином, духовне буття західноукраїнського селянства у досліджуваний період було неоднозначним і суперечливим. З одного боку, відбувся значний поступ в розвитку освіти. Сотні тисяч селян подолали неграмотність та малограмотність, здобули початкову, семирічну, середню та вищу освіту. На селі була створена широка мережа культосвітніх закладів. Зріс культурно-технічний рівень селянства. З другого боку, посилилася духовна деградація. Радянська влада нищила національну свідомість, християнську мораль, селянський уклад та побут, насаджувала комуністичну догматику.

* * *

* *

Життєвий рівень селянства був вкрай низьким, відчувалась гостра потреба в житлі, одязі, предметах першої необхідності. Вилучення державою сільськогосподарської продукції, обернулось нелегким випробуванням для селянства. Вже в перші колгоспні роки склалися обставини, які спонукали хліборобів купувати вироблену і реалізовану ними продукцію в містах. Оскільки купівельна спроможність колгоспників була вкрай низька, то переважна більшість селян, особливо гірських районів були приречені на обмеження в споживанні продуктів харчування. Населення краю страждало від масових епідемій. Поряд із традиційними хворобами – кір, грип, скарлатина – тут вирували епідемії висипного, черевного та поворотного тифів.

Такий стан зумовлювався не тільки наслідками війни, але й пануючою адміністративно-командною системою, яка фінансувала передусім важку промисловість, військові програми та бюрократичний апарат за рахунок викачування коштів зі села. На плечі селянства непомірним тягарем лягали величезні витрати на реалізацію плану експорту революції в різні країни світу і підтримку там бажаних радянській імперії маріонеткових режимів.

На життєвий рівень селянства впливала репресивно-депортаційна політика. У західноукраїнському селі панувала гнітюча обстановка. Силові структури проводили щоденні труси, шукаючи криївок і схронів повстанців. Здійснювали арешти, побиття і вбивства селян; спалювали їхні помешкання, вивозили в Сибір родини тих, хто виявляв непокору тоталітарній системі. Існувала родинна відповідальність за дії кожного члена сім'ї, практикувалися публічні страти повстанців. Представники влади грабували, розкрадали селянське майно, гвалтували жінок, збиткувалися над свободою совісті краян.

З утвердження колгоспного ладу, створено розгалужену систему експлуатації селянства, яке працювало за символічну платню. Колгоспники виживали, головним чином, за рахунок присадибного господарства, яке обкладалося високими податками. Селян не забезпечували пенсіями. Більшість колгоспників не мала паспортів і без особливого дозволу чиновників не могла залишити село, в якому панували новітні кріпосницькі відносини.

Водночас на селі була проведена значна робота з ліквідації неграмотності серед дорослого населення, запроваджено обов'язкове початкове навчання для дітей шкільного віку, розширено мережу семирічних і середніх шкіл, відкрито клуби, бібліотеки, хати-читальні. Селяни отримали доступ до вищої освіти.

Активна боротьба з неграмотністю, розширення мережі початкової, середньої та вищої освіти, культосвітніх установ

давали змогу радянській владі не тільки завойовувати симпатії певної частини західних українців, а й створювати передумови для появи нового покоління західноукраїнської інтелігенції, спираючись на яку можна було б значно посилити свій вплив на місцеве населення.

Тоталітарний режим намагався повністю підпорядкувати своєму контролю розвиток культури. Нав'язування пріоритету однієї ідеології призвело до одноманітності в духовній сфері, позбавило її внутрішніх джерел саморозвитку. Культура під тиском тоталітаризму втрачала свій національний зміст і регіональну специфіку.

Духовне насилля стало звичною нормою радянського способу життя. Галичанам, буковинцям, закарпатцям нав'язувалися утопічні комуністичні міфи, які панували в СРСР. Вони мали переконати їх в тому, що суспільство прямує до щасливого майбуття. Особлива увага приділялась пропагандистським акціям, спрямованим на утвердження колгоспного ладу та дискредитацію, розкол і зрештою знесилення українського національно-визвольного руху.

Монополія вищої партійної влади на істину формувала догматичні стереотипи мислення і поведінки. Однак плюралістичні традиції у більшості населення краю продовжували зберігатися.

Хоча загальноосвітній та культурно-технічний рівень колгоспників зростав, але водночас посилювалася духовна деградація. Багато елементів традиційно-побутової культури притіснялися, руйнувалися церкви, християнська мораль, народні звичаї, обряди, побут, послідовно здійснювалася русифікація. Серед селянства зароджувалася психологія люмпена: безвідповідальність, споживацьке ставлення до землі та колгоспного майна, зникало почуття господаря, розповсюджувалися крадіжки, хабарництво та пияцтво.

Насадження радянського способу життя відбувалося вкрай повільно і суперечливо. На початку 50-х років ХХ ст. більшість селян все-таки продовжувала притримуватись віковичних традицій. Владі так і не вдалося змусити їх працювати у релігійні свята, зректись національних святинь. В умовах фізичного та духовного геноциду селянство все-таки зуміло зберегти рідну мову, батьківську віру, історичну пам'ять та християнську мораль.

В И С Н О В К И

У дорадянський період на західноукраїнських землях функціонувала виробничо-збутова сільськогосподарська кооперація, яка усупільнювала, як правило, сферу обігу. Вона сприяла розвитку аграрного сектора, ринкових відносин та селянського підприємництва, захищала інтереси дрібних виробників, підвищувала їх матеріальний і культурно-освітній рівень.

За умов іноземної окупації кооперативний рух став вагомим засобом протидії полонізації, румунізації і мадяризації українського населення. Він давав українцям державницькі навички, гуртував націю, допомагав зміцнювати здоровий патріотизм, збагачував його реальним змістом, підпорядковував їх діяльність власним та суспільним потребам.

Досвід західноукраїнських земель підтверджує перспективність такого кооперування, яке не руйнує, а стимулює матеріальне зацікавлення сім'ї – виробничої клітини селянського господарства. Поєднання приватного і колективного інтересу відкривало широкі перспективи соціальних перетворень на селі і в державі. Однак після встановлення на західноукраїнських землях радянської влади розгалужена система кооперації була знищена. Більшовицька влада призупинила її еволюційний розвиток догматичною колективізацією, спрямованою на відчуження селянина від приватної власності.

Політика радянської влади щодо селянства впливала із комуністичної доктрини. У ній не було місця для селянина-господаря. Це обумовлювалось перш за все тим, що селянство у своїй переважній більшості, на відміну від пролетаріату, було матеріально забезпечене, мало вкорінену традицію приватної власності, володіло засобами виробництва, а тому не могло бути повною мірою контрольоване державними органами.

Водночас воно слугувало підґрунтям національно-визвольної боротьби, носієм ідей самостійності України.

Утверджуючи колгоспну форму господарювання в аграрному секторі, більшовицька влада створювала розгалужену систему експлуатації селянства, в якій шляхом нееквівалентного обміну, а також використання дешевої робочої сили, викачувалися із села величезні кошти на потреби бюрократичної держави.

Перша спроба колективізувати західноукраїнське село була зроблена в довоєнний період. Переважна більшість селян чинила опір колективізації, тому до літа 1941 р. в колгоспи об'єдналося лише 13,5 відсотка селянських господарств. Під час фашистської окупації більшість колгоспів розпалася, а частина з них була перетворена на громадські господарства – „лігеншафти”, основним завданням яких було постачання сировини і продовольства німецькій армії.

У перші післявоєнні роки насадження радянської репресивно-каральної системи було однією з найважливіших соціально-політичних передумов суцільної колективізації. Діяльність відновлених органів влади, у першу чергу, підпорядковувалася боротьбі проти збройних формувань ОУН-УПА, які відчайдушно захищали селянство від комунізації. Водночас колективізація була інструментом утвердження радянського режиму.

Прискоренню колективізації підпорядкувалася і пересельницька акція, яку здійснило радянське та польське керівництво у 1944-1947 роках. Із споконвічних етнічних земель було тотально виселено найбільш національно свідому гілку українського народу, що значно підірвало визвольний рух, який мав антиколгоспну спрямованість. Відтак була здійснена ще одна спроба знищити загони УПА на Закерзонню.

Більшовицька влада ліквідувала Греко-католицьку та Українську автокефальну православну церкви, які мали великий вплив на селянство. Їх нищили не тільки як релігійні і національні інституції, які охороняли український народ від денаціоналізації, але й тому, щоб психологічно зламати частину духовенства, змусити його до співпраці з різноманітними державними структурами і в такий спосіб значною мірою розчистити шлях для колгоспного ладу.

Колективізація селянських господарств у західному регіоні України мала свої особливості. Тут були міцні традиції приватновласницької психології. Більшовицькій владі майже не вдалося розколоти селянство за класовими ознаками, створити той "актив", завдяки якому здійснювалася колективізація в східних регіонах України. На західноукраїнських землях на той час не було такого соціального розшарування населення, як у Наддніпрянщині. Тут бракувало заможного селянства, щоб після ліквідації поміщиків робити політику на ворожнечі наймитів, середняків і куркулів. Колективізація західноукраїнського села ускладнювалася і тим, що існувала велика розпоршеність у землекористуванні та значна кількість хутірських господарств, лісових й гірських масивів. На темпи і методи колективізації у великій мірі впливала збройна боротьба ОУН-УПА.

Західноукраїнське селянство чинило впертий спротив колективізації: відмовлялося підписати заяви про вступ до колгоспу навіть під страхом репресій та фізичних знущань, передати свою власність у громадське користування, сплачувати податки, продавати хліб державі за вкрай низькими цінами, критично висловлювалося на зборах, піднімалося на збройні виступи, вбивало організаторів колгоспів, або передавало їх повстанцям.

Найбільш гострою формою боротьби селянства проти колективізації була їх участь у формуваннях УПА. Селяни масово вступали в УПА, створюючи її соціальну базу. Вони із зброєю в руках намагалися не допустити колективізації, помститися за репресованих радянською владою родичів та близьких, краян. УПА була армією самооборони селянства від посягань на їхню власність, життя, національну і людську гідність. Повстанський рух мав чітко виражений національно-визвольний характер та антиколгоспну спрямованість.

Колективізація західноукраїнського села здійснювалась за допомогою репресивно-каральних органів. Селян залучали до колгоспів грубими, насильницькими методами: податковим пресом, погрожуванням, залякуванням, шантажем, провокаціями, зселенням хуторів, вивезенням на Сибір і навіть убивствами. Особливо підступні провокації щодо непокірних селян здійснювали спецгрупи МДБ, які видавали себе за підрозділи УПА.

За допомогою масових арештів та вбивств, а також примусового виселення радянські карально-репресивні органи очищали територію західного регіону України від небажаних тоталітарному режимові осіб, насамперед активних учасників національно-визвольного руху та селян, які чинили опір колективізації й радянзації краю.

Колективізацію західноукраїнського села можна умовно поділити на три основні етапи: (1940-пер. пол. 1941 та 1944-1946 рр.) – створення передумов для наступу на селянство, виникнення перших поодиноких колгоспів – соціально-економічної бази тоталітаризму; (1947-1948 рр.) – посилення депортаційно-репресивної політики, початок суцільної колективізації та масового відчуження селянина від власності, підірив соціально-економічного підґрунтя формувань ОУН-УПА; (1949-1952 рр.) – завершення суцільної колективізації, утвердження колгоспного ладу,

перетворення селянина-господаря в новітнього кріпака, знищення соціально-економічної бази національно-визвольного руху та найбільш сильних, досвідчених, мислячих господарів.

Радянізацію та колективізацію запроваджувала, насамперед, багатотисячна армія партійних, радянських та державних працівників зі східних регіонів УРСР та Росії. Місцевим радянська влада не довіряла. Протегування імпортованим кадрам, зокрема з Росії, загострювало не тільки соціально-політичні, але й національні суперечності в західному регіоні України. Все ж об'єктивні потреби розвитку аграрного сектора вимагали створення мережі сільськогосподарської освіти: курсів, шкіл, технікумів, вузів, що сприяло зростанню агротехнічного рівня селянства. У західноукраїнському селі з'явилися механізатори, механіки, інженери, агрономи, зоотехніки, бухгалтери, ветлікарі і т.п., яких практично не було у довоєнний період.

Колективізація села дозволила включити західний регіон України в єдину систему директивного планування і в жорсткий централізований організм тогочасного функціонуючого радянського суспільства. Різко скоротила можливість враховувати специфіку місцевих аграрних умов. Вона призвела до того, що в аграрному секторі західного регіону, як це свого часу сталося в східних областях України, розпочався тривалий період “мануфактурного розвитку”. В кінці 40-х-на поч. 50-х рр. ХХ ст. технічна оснащеність колгоспного виробництва була низькою, бракувало не тільки тракторів, комбайнів, автомашин, а й навіть найпростіших землеробських знарядь, тягла.

Техніка концентрувалась в державних МТС. Співробітництво машинно-тракторних станцій і колгоспів було не взаємовигідним. МТС диктували умови співпраці, були мало зацікавлені в якості та своєчасності виконаних робіт, байдуже ставилися до кінцевого результату виробництва. Колгоспи, попри всі ці негаразди, змушені були сплачувати МТС великий натуральний податок, а також здавати державі обов'язкові поставки за

символічними цінами, повертати надані кредити і тільки після цього створювати власні насінневі, фуражні та страхові фонди.

Колгоспи не стали кооперативами – організаціями рівноправних асоційованих виробників, бо селяни були відчужені від засобів виробництва, результатами їхньої діяльності безроздільно розпоряджалася держава. Навіть в окремих господарствах, очолюваних талановитими керівниками, “незалежність” колгоспів була ілюзорною. Директивне керівництво стало атрибутом колгоспного життя, зміст якого зводився до наступного: той, хто давав накази, не брав на себе відповідальності за їх наслідки. Державне планування і обов’язкові поставки душили творчість та ініціативу селянина.

У колгоспних керівників також зникли можливості проявляти ініціативу, брати на себе відповідальність. Раніше розповсюджений на селі тип працівника-господаря, з помислами про свою справу, поступово став рідкісним винятком. На зміну йому в якості масової соціальної фігури прийшов виконавець, в одних випадках свідомий, працездатний, дисциплінований, в інших – розпущений, лінивий, з нахилом до пияцтва і обману. Кожний із них не володів господарським відчуттям ініціативи і часто не прагнув до неї.

Абсолютна більшість колгоспників – колишніх вільних і самостійних господарів – опинилася в становищі, коли будь-яке важливе рішення щодо їх праці приймалося не ними, а колгоспним чи районним керівництвом. Навіть суто особисті, життєві справи, від простої поїздки селянина в сусіднє місто і отримання матеріалів для будівництва, або ремонту будинку, до визначення долі його дітей, скажімо, вступу їх у ремісниче училище, вищий навчальний заклад, – багато в чому залежали від керівника господарства, членів правління, районного начальства. Селянин практично не мав елементарного права вийти з колгоспу.

Колгоспне виробництво було малоефективним і нерентабельним. Його продуктивність була нижча ніж в одноосібників. Колгоспи

залишалися в основному стихійно створеними адміністративними об'єднаннями. Їх усупільнене майно було вкрай убогим. Основним джерелом для існування цих господарств були державні позики, централізоване постачання сільськогосподарською технікою. Промислові підприємства та установи змушені були взяти шефство над колгоспами – допомагати збирати урожай, ремонтувати сільськогосподарську техніку, дороги, що робилось безкоштовно за наказом уряду.

Партійно-державницькі органи неодноразово робили спроби підвищити ефективність сільського господарства, однак вони не давали бажаних результатів, бо здійснювалися у пануючих рамках адміністративно-командної системи. Життя настійливо переконувало у неефективності колгоспного виробництва, в якому зникали економічні стимули та особистий інтерес до високопродуктивної праці. Та партійне керівництво ігнорувало об'єктивні закони суспільного розвитку, прагнуло зберегти адміністративно-командну систему.

Життєвий рівень селянства був вкрай низьким. На умови життя селянства впливали різні чинники: політичні, економічні, демографічні, міграційні тощо. Відчувалась гостра потреба в житлі, одязі, предметах першої необхідності, в продуктах харчування. Населення регіону страждало від масових епідемій. Такий стан зумовлювався не тільки наслідками війни, але й пануючою адміністративно-командною системою, яка фінансувала передусім важку промисловість, військові програми та репресивно-бюрократичний апарат за рахунок викачування коштів зі села. На плечі селянства непомірним тягарем лягали величезні витрати на реалізацію плану експорту революції в різні країни світу і підтримку там бажаних радянській імперії маріонеткових режимів.

Створено розгалужену систему експлуатації селянства, яке працювало за символічну платню. Колгоспники виживали, головним чином, за рахунок присадибного господарства, яке обкладалося високими податками. З метою відволікання уваги власного народу, у тому числі

селянства від болючих проблем його жалюгідного буття і разом з тим скерування гніву широкого загалу на „підступні дії” міжнародного імперіалізму та внутрішніх ворогів, як головних винуватців усіляких негараздів у суспільстві, партійно-державна верхівка продовжувала використовувати відомі ще з 30-х років та часів війни методи залякування загрозою розв'язання країнами Заходу, зокрема США чергової антирадянської війни та розпалювання ненависті до підступної діяльності внутрішніх ворогів – їх шкідників, буржуазних націоналістів, клерикалів, космополітів та сіоністів – усіх агентів міжнародного імперіалізму.

Головний удар ненависті та озлоблення спрямовувався проти інтелігенції, творчий потенціал якої ще був спроможний значно впливати на морально-психологічну ситуацію в Україні, зокрема в її західному регіоні на селянство. Наприкінці 40-х – початку 50-х років ХХ ст. керівництво більшовицької партії та радянського уряду прийняло десятки постанов, які давали сигнал і широко відкривали шлюзи для цькування, паплюження, морального та фізичного винищення найактивнішої у творчому і громадсько-політичному плані мистецької та наукової еліти. Під гаслом боротьби проти українського буржуазного націоналізму, космополітизму, сіонізму, а також клерикалізму та вейсманізму-морганізму було морально і фізично репресовано багатьох письменників, діячів науки та культури, розформовано або зовсім ліквідовано цілу низку наукових інститутів, зокрема академічні суспільствознавчі підрозділи у Львові.

Водночас у західноукраїнському селі була проведена значна робота з ліквідації неграмотності серед дорослого населення, запроваджено обов'язкове початкове навчання для дітей шкільного віку, розширено мережу семирічних і середніх шкіл, відкрито клуби, бібліотеки, хатичитальні. Селяни отримали доступ до вищої освіти.

Активна боротьба з неграмотністю, розширення мережі початкової, середньої та вищої освіти, культосвітніх установ

давали змогу радянській владі не тільки завойовувати симпатії певної частини західних українців, а й створювати передумови для появи нового покоління західноукраїнської інтелігенції, спираючись на яку можна було б значно посилити свій вплив на місцеве населення.

Тоталітарний режим намагався повністю підпорядкувати своєму контролю розвиток культури. Нав'язування пріоритету однієї ідеології призвело до одноманітності в духовній сфері, позбавило її внутрішніх джерел саморозвитку. Культура під тиском тоталітаризму втрачала свій національний зміст і регіональну специфіку.

Духовне насилля стало домінантою радянської влади. Галичанам, буковинцям, закарпатцям нав'язувалися утопічні комуністичні міфи, які панували в СРСР. Вони мали переконати їх в тому, що радянське суспільство прямує до щасливої мети. Особливо багато уваги приділялось пропагандистським акціям, спрямованим на утвердження колгоспного ладу та дискредитацію, розкол і зрештою знесилення українського національно-визвольного руху.

Монополія вищої партійної влади на істину формувала догматичні стереотипи мислення і поведінки. Однак плюралістичні традиції у більшості населення регіону продовжували зберігатися.

Духовне буття західноукраїнського селянства було неоднозначним і суперечливим. Хоча загальноосвітній та культурно-технічний рівень колгоспників зростав, але водночас посилювалася духовна деградація. Багато елементів традиційно-побутової культури притіснялися, руйнувалися церкви, християнська мораль, народні звичаї, обряди, побут, послідовно здійснювалася русифікація. Серед селянства зароджувалася психологія люмпена: безвідповідальність, споживацьке ставлення до землі та колгоспного майна, зникало почуття господаря, розповсюджувалися масові крадіжки, хабарництво та пияцтво.

Насадження радянського способу життя відбувалося вкрай повільно. Більшість селян притримувалась віковичних традицій. Владі так і не вдалося змусити їх працювати у релігійні свята, зректися національних святинь. В умовах фізичного і духовного геноциду селянство все-таки зуміло зберегти рідну мову, батьківську віру, історичну пам'ять та християнську мораль.

У роки незалежності України одним із найважливіших завдань в аграрному секторі є завершення земельної реформи – докорінної перебудови виробничих відносин на засадах приватної власності та зацікавленості кожного виробника у кінцевих результатах своєї праці. Необхідно створити рівні умови для різних форм господарювання на землі – від фермерських до кооперативних господарств.

Створення незалежного селянського укладу господарювання об'єктивно співпадає з необхідністю реформування всієї економіки на ринкових засадах, які, з одного боку, неможливі без різноманітних форм господарювання, що конкурують між собою як суб'єкти ринку, а з іншого – формують необхідне середовище, в якому селянські господарства можуть вільно реалізовувати свої інтереси.

Історичний досвід свідчить, що на селі необхідно розвивати справжню кооперацію (самоколективізацію), яка у ринкових умовах здатна відіграти важливу роль у підвищенні ефективності сільськогосподарського виробництва та забезпеченні суспільства продуктами харчування, а промисловості – сировиною.

Вітчизняна та світова практика переконливо доводить, що вільний селянин може успішно працювати як індивідуально, так і колективно. Важливо, щоб він почувався господарем своєї праці. Завдяки цьому він матиме найвищу продуктивність виробництва, турбуватиметься про землю як основний об'єкт й умову своєї діяльності, уникатиме дій, що завдають шкоди природі та людині.

Центральним напрямком розвитку світової цивілізації є еволюційні процеси. У постійному вдосконаленні засобів виробництва, відносин власності – людина сама шукає найраціональніші форми своєї життєдіяльності.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ**АРХІВИ****Центральний державний архів вищих органів
влади та управління України**

1. Ф.2 (Рада Міністрів). – Оп.7. – Спр. 1420.
2. Ф.2. – Оп.7. – Спр. 1746.
3. Ф.2. – Оп.7. – Спр. 1834.
4. Ф.27 (Міністерство сільського господарства). – Оп.17. – Спр. 6516.
5. Ф.27. – Оп.17. – Спр. 6546.
6. Ф.27. – Оп.17. – Спр. 6572.
7. Ф.27. – Оп.17. – Спр. 6595.
8. Ф.27. – Оп.17. – Спр. 6617.
9. Ф.27. – Оп.17. – Спр. 6645.
10. Ф.27. – Оп.17. – Спр. 6673.
11. Ф.27. – Оп.17. – Спр. 6713.
12. Ф.27. – Оп.18. – Спр. 8598.
13. Ф.27. – Оп.18. – Спр. 2691.
14. Ф.27. – Оп.19. – Спр. 40.
15. Ф.27. – Оп.19. – Спр. 41.
16. Ф.27. – Оп.19. – Спр. 42.
17. Ф.27. – Оп.19. – Спр. 75.
18. Ф.27. – Оп.19. – Спр. 76а.
19. Ф.27. – Оп.19. – Спр. 105.
20. Ф.27. – Оп.19. – Спр. 111.
21. Ф.27. – Оп.19. – Спр. 118.
22. Ф.27. – Оп.19. – Спр. 152.
23. Ф.27. – Оп.19. – Спр. 183.

24. Ф.27. – Оп.19. – Спр. 184.
25. Ф.27. – Оп.19. – Спр. 186.
26. Ф.27. – Оп.19. – Спр. 317.
27. Ф.27. – Оп.19. – Спр. 4192.
28. Ф.27. – Оп.19. – Спр. 4194.
29. Ф.27. – Оп.19. – Спр. 4198.
30. Ф.27. – Оп.19. – Спр. 4202.
31. Ф.27. – Оп.19. – Спр. 4249.
32. Ф.166 (Міністерство освіти). – Оп. 15. – Спр. 2371...
33. Ф.582 (Центральне статистичне управління). – Оп.2. – Спр. 59.
34. Ф.582. – Оп.2. – Спр. 201.
35. Ф.582. – Оп.4. – Спр. 324.
36. Ф.582. – Оп.9. – Спр. 319.
37. Ф.582. – Оп.9. – Спр. 364.
38. Ф.582. – Оп.9. – Спр. 613.
39. Ф.582. – Оп.9. – Спр. 940.
40. Ф.582. – Оп.10. – Спр. 53.
41. Ф.582. – Оп.10. – Спр. 96...
42. Ф.582. – Оп.10. – Спр. 103...
43. Ф.582. – Оп.10. – Спр. 105.
44. Ф.582. – Оп.10. – Спр. 110.
45. Ф.582. – Оп.10. – Спр. 192.
46. Ф.582. – Оп.10. – Спр. 333...
47. Ф.582. – Оп.10. – Спр. 351...
48. Ф.582. – Оп.10. – Спр. 355.
49. Ф.582. – Оп.9. – Спр. 387.
50. Ф.582. – Оп.10. – Спр. 419.
51. Ф.582. – Оп.10. – Спр. 690...
52. Ф.582. – Оп.10. – Спр. 692...
53. Ф.582. – Оп.10. – Спр. 760...

54. Ф.582. – Оп.19. – Спр. 947.
55. Ф.582. – Оп.19. – Спр. 948.
56. Ф.582. – Оп.19. – Спр. 949.
57. Ф.582. – Оп.19. – Спр. 951.
58. Ф.582. – Оп.19. – Спр. 954.
59. Ф.582. – Оп.19. – Спр. 962.
60. Ф.582. – Оп.19. – Спр. 963.
61. Ф.582. – Оп.19. – Спр. 1141.
62. Ф.582. – Оп.19. – Спр. 1391.
63. Ф.5116 (Міністерство культури). – Оп.9. – Спр. 352...

Центральний державний архів громадських об'єднань України

64. Ф.1 (Центральний Комітет Компартії України) – Оп.1. – Спр. 1672.
65. Ф.1. – Оп.1. – Спр. 1674.
66. Ф.1. – Оп.16. – Спр. 29.
67. Ф.1. – Оп.16. – Спр. 32.
68. Ф.1. – Оп.16. – Спр. 50.
69. Ф.1. – Оп.16. – Спр. 57.
70. Ф.1. – Оп.16. – Спр. 63.
71. Ф.1. – Оп.16. – Спр. 68.
72. Ф.1. – Оп.16. – Спр. 70.
73. Ф.1. – Оп.16. – Спр. 73.
74. Ф.1. – Оп.16. – Спр. 453.
75. Ф.1. – Оп.18. – Спр. 297.
76. Ф.1. – Оп.18. – Спр. 390.
77. Ф.1. – Оп.18. – Спр. 1542.
78. Ф.1. – Оп.20. – Спр. 84.
79. Ф.1. – Оп.20. – Спр. 220.
80. Ф.1. – Оп.20. – Спр. 870.
81. Ф.1. – Оп.23. – Спр. 420.

82. Ф.1. – Оп.23. – Спр. 408.
83. Ф.1. – Оп.23. – Спр. 790.
84. Ф.1. – Оп.23. – Спр. 829.
85. Ф.1. – Оп.23. – Спр. 870.
86. Ф.1. – Оп.23. – Спр. 915.
87. Ф.1. – Оп.23. – Спр. 919.
88. Ф.1. – Оп.23. – Спр. 926.
89. Ф.1. – Оп.23. – Спр. 929.
90. Ф.1. – Оп.23. – Спр. 1113.
91. Ф.1. – Оп.23. – Спр. 1133.
92. Ф.1. – Оп.23. – Спр. 1362.
93. Ф.1. – Оп.23. – Спр. 1390.
94. Ф.1. – Оп.23. – Спр. 1470.
95. Ф.1. – Оп.23. – Спр. 1471.
96. Ф.1. – Оп.23. – Спр. 1633.
97. Ф.1. – Оп.23. – Спр. 1638.
98. Ф.1. – Оп.23. – Спр. 1639.
99. Ф.1. – Оп.23. – Спр. 1672.
100. Ф.1. – Оп.23. – Спр. 1675.
101. Ф.1. – Оп.23. – Спр. 1695.
102. Ф.1. – Оп.23. – Спр. 1700.
103. Ф.1. – Оп.23. – Спр. 1705.
104. Ф.1. – Оп.23. – Спр. 2611.
105. Ф.1. – Оп.23. – Спр. 2884.
106. Ф.1. – Оп.23. – Спр. 2961.
107. Ф.1. – Оп.23. – Спр. 4356.
108. Ф.1. – Оп.23. – Спр. 4357.
109. Ф.1. – Оп.23. – Спр. 4358.
110. Ф.1. – Оп.23. – Спр. 4933.
111. Ф.1. – Оп.23. – Спр. 4972.

112. Ф.1. – Оп.23. – Спр. 5040.
113. Ф.1. – Оп.23. – Спр. 5044.
114. Ф.1. – Оп.23. – Спр. 5172.
115. Ф.1. – Оп.23. – Спр. 5354.
116. Ф.1. – Оп.23. – Спр. 5656.
117. Ф.1. – Оп.23. – Спр. 5667.
118. Ф.1. – Оп.23. – Спр. 5676.
119. Ф.1. – Оп.23. – Спр. 5681.
120. Ф.1. – Оп.23. – Спр. 5686.
121. Ф.1. – Оп.23. – Спр. 5983.
122. Ф.1. – Оп.23. – Спр. 6294.
123. Ф.1. – Оп.24. – Спр. 15.
124. Ф.1. – Оп.24. – Спр. 31.
125. Ф.1. – Оп.24. – Спр. 98.
126. Ф.1. – Оп.24. – Спр. 103.
127. Ф.1. – Оп.24. – Спр. 341.
128. Ф.1. – Оп.24. – Спр. 402.
129. Ф.1. – Оп.24. – Спр. 408.
130. Ф.1. – Оп.24. – Спр. 719.
131. Ф.1. – Оп.24. – Спр. 807.
132. Ф.1. – Оп.24. – Спр. 870.
133. Ф.1. – Оп.24. – Спр. 879.
134. Ф.1. – Оп.24. – Спр. 1117.
135. Ф.1. – Оп.24. – Спр. 1174.
136. Ф.1. – Оп.24. – Спр. 1177.
137. Ф.1. – Оп.24. – Спр. 1666.
138. Ф.1. – Оп.24. – Спр. 5944.
139. Ф.1. – Оп. 30. – Спр. 2162.
140. Ф.1. – Оп. 46. – Спр. 829.
141. Ф.1. – Оп. 46. – Спр. 3202.

- 142. Ф.1. – Оп. 70. – Спр. 589.
- 143. Ф.1. – Оп. 70. – Спр. 997.
- 144. Ф.1. – Оп. 70. – Спр. 1149...
- 145. Ф.1. – Оп. 70. – Спр. 1741.
- 146. Ф.1. – Оп. 70. – Спр. 1747.
- 147. Ф.1. – Оп. 75. – Спр. 62.
- 148. Ф.1. – Оп. 75. – Спр. 74.
- 149. Ф.1. – Оп. 75. – Спр. 75.
- 150. Ф.1. – Оп. 75. – Спр. 76.
- 151. Ф.1. – Оп. 75. – Спр. 115.
- 152. Ф.1. – Оп. 75. – Спр. 126.
- 153. Ф.1. – Оп. 75. – Спр. 177.
- 154. Ф.1. – Оп. 76. – Спр. 56.
- 155. Ф.1. – Оп. 76. – Спр. 57.
- 156. Ф.1. – Оп. 76. – Спр. 174.
- 157. Ф.1. – Оп. 87. – Спр. 4.
- 158. Ф.1. – Оп. 145. – Спр. 870.
- 159. Ф.1. – Оп. 145. – Спр. 1068.
- 160. Ф.1. – Оп. 145. – Спр. 1154.
- 161. Ф.1. – Оп. 145. – Спр. 1666.

Державний архів Волинської області

- 162. Ф.36 (Луцьке повітове староство). – Оп. 1. – Спр.1966.
- 163. Ф.46 (Волинське воєводське управління). – Оп. 9. – Спр.239.
- 164. Ф.269 (Луцький міський комісаріат державної поліції). – Оп. 1. – Спр.11.
- 165. Ф. 158 (Луцьке міське управління). – Оп. 1. – Спр.193.
- 166. Ф. 198 (Волинське українське об'єднання). – Оп. 1. – Спр.3.
- 167. Ф.П.1 (Волинський обком Компартії України). – Оп. 1. – Спр.2.
- 168. Ф.П.1.– Оп. 1. – Спр. 3а.

169. Ф.П.1.– Оп. 1. – Спр. 4.
170. Ф.П.1.– Оп. 1. – Спр. 33.
171. Ф.П.1.– Оп. 1. – Спр. 42.
172. Ф.П.1.– Оп. 1. – Спр. 120.
173. Ф.П.1.– Оп. 1. – Спр. 154.
174. Ф.П.1.– Оп. 1. – Спр. 623.
175. Ф.П.1.– Оп. 2. – Спр. 127.
176. Ф.П.1.– Оп. 3. – Спр. 1162.
177. Ф.П.1.– Оп. 3. – Спр. 1296.
178. Ф.П.6 (Горохівський райком Компартії України). – Оп. 1.– Спр. 68.
179. Ф.П.6. – Оп. 1.– Спр. 257.
180. Ф.П.6. – Оп. 5.– Спр. 56.
181. Ф.П.6. – Оп. 6.– Спр. 112а.
182. Ф.П.6. – Оп. 6.– Спр. 1126.
183. Ф.Р.32 (Волинське обласне управління сільського господарства). – Оп. 4.– Спр. 49.
184. Ф.Р.32. – Оп. 8.– Спр. 208.
- Державний архів Закарпатської області**
185. Ф.П.1 (Закарпатський обком Компартії України). – Оп. 1.– Спр. 40.
186. Ф.П.1. – Оп. 1.– Спр. 144.
187. Ф.П.2220 (Політсектор Закарпатського обласного управління сільського господарства). – Оп. 1.– Спр. 34.
- Державний архів Івано-Франківської області**
188. Ф.58 (Станіславська воєводська фінансова палата). – Оп. 1.– Спр. 384.
189. Ф.П.1 (Івано-Франківський обком Компартії України). – Оп. 1.– Спр. 256.
190. Ф.П.1. – Оп. 1.– Спр. 1331.

191. Ф.П.1. – Оп. 2.– Спр. 4.
192. Ф.П.1. – Оп. 2.– Спр. 107.
193. Ф.П.1. – Оп. 2.– Спр. 277.
194. Ф.П.1. – Оп. 2.– Спр. 278.
195. Ф.П.1. – Оп. 2.– Спр. 493.
196. Ф.П.1. – Оп. 2.– Спр. 778.
197. Ф.П.1. – Оп. 5.– Спр. 1.
198. Ф.П.1. – Оп. 5.– Спр. 157.
199. Ф.Р.3 (Управління освіти Івано-Франківської області). – Оп. 2.– Спр. 428...
200. Ф.Р.6 (Івано-Франківське обласне управління сільського господарства). – Оп. 2.– Спр. 236.
201. Ф.Р.6. – Оп. 1.– Спр. 404.

Державний архів Львівської області

202. Ф. 1 (Львівське воєводське управління). – Оп. 1.– Спр. 119.
203. Ф. 1. – Оп. 51.– Спр. 1204.
204. Ф. 1. – Оп. 51.– Спр. 1596.
205. Ф.П.3 (Львівський обком Компартії України). – Оп. 1.– Спр. 2.
206. Ф.П.3. – Оп. 1.– Спр. 100.
207. Ф.П.3. – Оп. 1.– Спр. 107.
208. Ф.П.3. – Оп. 1.– Спр. 222.
209. Ф.П.3. – Оп. 1.– Спр. 230.
210. Ф.П.3. – Оп. 1.– Спр. 408.
211. Ф.П.3. – Оп. 1.– Спр. 587.
212. Ф.П.3. – Оп. 2.– Спр. 116.
213. Ф.П.3. – Оп. 2.– Спр. 135.
214. Ф.П.3. – Оп. 2.– Спр. 181.
215. Ф.П.3. – Оп. 2.– Спр. 330.
216. Ф.П.3. – Оп. 2.– Спр. 359.
217. Ф.П.3. – Оп. 2.– Спр. 385.

218. Ф.П.3. – Оп. 2.– Спр. 399.
219. Ф.П.3. – Оп. 2.– Спр. 411.
220. Ф.П.3. – Оп. 2.– Спр. 424.
221. Ф.П.3. – Оп. 2.– Спр. 448.
222. Ф.П.3. – Оп. 3.– Спр. 2.
223. Ф.П.3. – Оп. 3.– Спр. 102.
224. Ф.П.3. – Оп. 3.– Спр. 113.
225. Ф.П.3. – Оп. 3.– Спр. 268.
226. Ф.П.3. – Оп. 3.– Спр. 304.
227. Ф.П.3. – Оп. 3.– Спр. 441.
228. Ф.П.3. – Оп. 3.– Спр. 473.
229. Ф.П.3. – Оп. 4.– Спр. 276.
230. Ф.П.3. – Оп. 6.– Спр. 463.
231. Ф.П.3. – Оп. 6.– Спр. 508.
232. Ф.П.3. – Оп. 6.– Спр. 636.
233. Ф.П.3. – Оп. 6.– Спр. 657.
234. Ф.П.3. – Оп. 6.– Спр. 829.
235. Ф.Р.6 (Львівська міська Рада і її виконком). – Оп. 1.– Спр. 2б.
236. Ф.П. 21 (Золочівський райком Компартії України). – Оп. 5.–
Спр. 12.
237. Ф.Р.163 (Управління освіти Львівської області).– Оп.4.–
Спр.24.
238. Ф.П. 66. (Львівський обком комсомолу). – Оп. 1.– Спр. 296.
239. Ф.Р.165 (Львівське обласне управління сільського
господарства). – Оп. 2.– Спр. 51.
240. Ф.Р. 165. – Оп. 2.– Спр. 224.
241. Ф.Р. 165. – Оп. 2.– Спр. 881.
242. Ф.Р. 221 (Львівська обласна Рада і її виконком). – Оп. 1.–
Спр. 34.
243. Ф.Р. 221. – Оп. 2.– Спр. 105а.

244. Ф.Р. 221. – Оп. 2.– Спр. 220.
245. Ф.Р. 221. – Оп. 2.– Спр. 272.
246. Ф.Р.1805 (Новояричівська райрада і її виконком). – Оп. 1.– Спр. 13.
247. Ф.Р.2022 (Дрогобицька облрада і її виконком). – Оп. 2.– Спр. 91.
248. Ф.Р.2022. – Оп. 2.– Спр. 110.
249. Ф.П.5001 (Дрогобицький обком Компартії України). – Оп. 1.– Спр. 103.
250. Ф.П.5001. – Оп. 1.– Спр. 104.
251. Ф.П.5001. – Оп. 1.– Спр. 116.
252. Ф.П.5001. – Оп. 3.– Спр. 41.
253. Ф.П.5001. – Оп. 3.– Спр. 113.
254. Ф.П.5001. – Оп. 7.– Спр. 22.
255. Ф.П.5001. – Оп. 7.– Спр. 25.
256. Ф.П.5001. – Оп. 7.– Спр. 192.
257. Ф.П.5001. – Оп. 8.– Спр. 154.
258. Ф.П.5001. – Оп. 8.– Спр. 218.
259. Ф.П.5001. – Оп. 10.– Спр. 17.
260. Ф.П.5001. – Оп. 10.– Спр. 18.
261. Ф.П.5001. – Оп. 10.– Спр. 136.
262. Ф.П.5001. – Оп. 10.– Спр. 182.
263. Ф.П.5001. – Оп. 17.– Спр. 68.

Державний архів Рівненської області

264. Ф.20 (Волинське воєводське управління). – Оп. 20.– Спр. 174.
265. Ф.156 (Здолбунівське повітове правління). – Оп. 2.– Спр. 174.
266. Ф.Р.2(Управління освіти Рівненської області). – Оп.2. – Спр.35.
267. Ф.Р.189 (Рівненське обласне управління сільського господарства). – Оп. 11.– Спр. 72.

268. Ф.П.400 (Ровенський обком Компартії України). – Оп.1.– Спр. 14.
269. Ф.П.400. – Оп. 1.– Спр. 27.
270. Ф.П.400. – Оп. 1.– Спр. 37.
271. Ф.П.400. – Оп. 1.– Спр. 175.
272. Ф.П.400. – Оп. 6.– Спр. 12.
273. Ф.П.400. – Оп. 25.– Спр. 1.
274. Ф.П.400. – Оп. 25.– Спр. 22.
275. Ф.П.2329 (Політвідділ Ковельської МТС). – Оп. 1.– Спр. 20.

Державний архів Тернопільської області

276. Ф.2 (Кремінецьке повітове староство). – Оп. 1.– Спр. 214.
277. Ф.221 (Кремінецький повітовий відділ самоуправління). – Оп. 1.– Спр. 2310.
278. Ф.П.1 (Тернопільський обком Компартії України). – Оп. 1.– Спр. 9.
279. Ф.П.1 . – Оп. 1.– Спр. 302.
280. Ф.П.1 . – Оп. 1.– Спр. 620.
281. Ф.П.1 . – Оп. 1.– Спр. 1024.
282. Ф.П.1 . – Оп. 1.– Спр. 1133.
283. Ф.П.1 . – Оп. 1.– Спр. 1302.
284. Ф.П.1 . – Оп. 13.– Спр. 195.
285. Ф.Р.2 (Тернопільське обласне управління сільського господарства). – Оп. 6.– Спр. 83.
286. Ф.Р.18 (Управління освіти Тернопільської області). – Оп.1.– Спр.79.

Державний архів Чернівецької області

287. Ф.П.1 (Чернівецький обком Компартії України). – Оп. 1.– Спр. 24.
288. Ф.П.1 . – Оп. 2.– Спр. 72.
289. Ф.П.1 . – Оп. 2.– Спр. 720.

290. Ф.П.1 . – Оп. 2.– Спр. 1213.
291. Ф.П.1 . – Оп. 4.– Спр. 231.
292. Ф.П.1 . – Оп. 9.– Спр. 9.
293. Ф.Р.4 (Чернівецьке обласне управління сільського господарства). – Оп. 9.– Спр. 507.
294. Ф.Р.773 (Управління освіти Чернівецької області). – Оп.4. – Спр.35.
295. Ф.Р.1068 (Відділ культосвітніх установ Чернівецької області). – Оп. 1.– Спр. 532...
296. Ф.П.1503 (Політсектор Чернівецького обласного управління сільського господарства). – Оп. 1.– Спр. 14.

Періодичні видання

297. Бюллетень опозиции (большевиків-ленінців). – М., 1929. – № 3-4. – С. 10-17.....
298. Бюллетень опозиции (большевиків-ленінців). – М., 1930. – № 17 – 18. – С. 11-19.....
299. Вільна Україна. – Львів, 1949.
300. Вільна Україна. – Львів, 1950...
301. Вільне життя. – Тернопіль, 1944.
302. Вільне життя. – Тернопіль, 1950.
303. Голос України. – К., 1992.
304. Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1922. – №1.
305. Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1926. – №4.
306. Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1930. – №10.
307. Жовтень. – Львів, 1954. – № 8.
308. За вільну Україну. – Львів, 1997.
309. Закарпатская Украина. – Ужгород, 1948.
310. Кооперативна республіка. – Львів, 1938. – № 10.
311. Кооперативна республіка. – Львів, 1939. – № 4.
312. Кооперативна республіка. – Львів, 1939. – № 6.

313. Львовская правда. – Львов, 1947.
314. Львовская правда. – Львов, 1962.
315. Наука и жизнь. – М., 1988. – № 2.
316. Наше слово. – Варшава, 1990.
317. Нове село. – Львів, 1930. – № 43.
318. Партийне життя. – К., 1949. – № 1.
319. Партийне життя. – К., 1949. – № 5.
320. Правда України. - К., 1946.
321. Правда України. - К., 1947.
322. Прикарпатська правда. – Станіслав, 1944.
323. Радянська Волинь. – Луцьк, 1940.
324. Радянська Волинь.– Луцьк, 1944.
325. Радянська Волинь. – Луцьк, 1946.
326. Радянська Україна. – К., 1945.
327. Радянська Україна. – К., 1947.
328. Радянський селянин. – К., 1946.
329. Радянський селянин. – К., 1947.
330. Советское Закарпатье. – 1948.
331. Червоний прапор. – Ровно, 1952.
332. Шлях перемоги. – К., 1994.

Опубліковані документи і матеріали

333. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953.
Кн. 2. Документи і матеріали. – К.: Либідь, 1994. – 688 с.
334. Военнопленные в СССР. 1939-1956: Документы и метериалы /
Под. ред. М. М. Загорулько. – М.: Знание, 2000. – 620 с.
335. Возз'єднання українського народу в єдиній Українській
Радянській державі (1939-1989 рр.). Збірник документів і
матеріалів. – К.: Наукова думка, 1989. – 211 с.
336. Голод в Україні 1946-1947 років: Документи і матеріали. – К.:
Наукова думка, 1996. – 420 с.

337. Голод 1932-1933 на Україні: очима істориків, мовою документів. – К.: Політвидав України, 1990. – 607 с.
338. Депортации народов СССР (1930-е-1950-е годы). Ч. 1. Документальные источники ЦГАОР СССР. – М.: Знание, 1992. – 520 с.
339. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади 1939-1945 рр. Т.1. – Львів: Інститут українознавства ім.І.Крип'якевича НАНУ, 1996. – 540 с.
340. Депортації. Західні землі України кінця 30-х - початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади 1946-1947 рр. Т.2. – Львів: Інститут українознавства ім.І.Крип'якевича НАНУ, 1998. – 750 с.
341. Депортовані чи репресовані? Документи, статті, спогади. – Івано-Франківськ: Плай, 1994. – 119 с.
342. Докладная записка о фактах грубого нарушения советской законности в деятельности т. н. спецгрупп МГБ // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1993. – №3-4. – С. 55-56.
343. Документи КДБ. Вовкулаки // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1993. – №3-4. – С. 54-55.
344. Документи та матеріали. ОУН і УПА у Другій світовій війні // Український історичний журнал. – К., 1995. – №2. – С. 101-122.
345. Документи та матеріали. ОУН і УПА у Другій світовій війні // Український історичний журнал. – К., 1995. – №3. – С. 93-123.
346. За що бореться Українська Повстанська Армія (УПА)? // Мірчук П. Українська повстанська армія. 1942-1952 рр. Документи і матеріали. – Львів: Просвіта, 1991. – С.269-272.
347. З історії колективізації сільського господарства західних областей Української РСР. Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1976. – 510 с.
348. Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – 1947. – № 12. – №17.

349. Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1993. – 376 с.
350. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т.1. – К.: Політвидав України, 1976. – 1007 с.
351. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т.2.– К.: Політвидав України, 1977. – 1083 с.
352. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Видання сьоме. Ч.ІІІ. – К.: Держполітвидав, 1954. – 465 с.
353. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Видання восьме. Т. 6. – К.: Політвидав України, 1980. – 523 с.
354. Культурне життя в Україні. Західні землі. 1939-1953 рр. Документи і матеріали. Т.1. – К.: Наукова думка, 1995. – 750 с.
355. Літопис Української Повстанської Армії. Т.9. – Торонто, Львів: Літопис УПА, 1982. – 635 с.
356. Літопис Української Повстанської Армії. Т.10. – Торонто, Львів: Літопис УПА, 1984. – 435 с.
357. Літопис Української Повстанської Армії. Т.12. – Торонто-Львів: Літопис УПА, 1985. – 635 с.
358. Літопис Української Повстанської Армії. Т.16. – Торонто-Львів: Літопис УПА, 1987. – 608 с.
359. Літопис Української Повстанської Армії. Т.19. – Торонто-Львів: Літопис УПА, 1992. – 359 с.
360. Літопис Української Повстанської Армії. Т.28. – Торонто-Львів: Літопис УПА, 1995. – 598 с.
361. Літопис УПА. Нова серія. Т.3.– Київ, Торонто: Літопис УПА, 2001.– 648 с.

362. Лаврентий Берия. 1953: Стенограмма июльского пленума ЦК КПСС и другие документы. – М.: Знание, 1999. – 370 с.
363. Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. Кн. 1 /Відп. ред. Я. Лялька. – Львів: Просвіта, 1993. – 800 с.
364. Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. Кн. 2 /Відп. ред. Я. Лялька. – Львів: Просвіта, 1997. – 664 с.
365. Львівщина соціалістична. Збірник документів і статистичних матеріалів. – Львів: Каменяр, 1975. – 420 с.
366. Мірчук П. Українська повстанська армія. 1942-1952 рр. Документи і матеріали. – Львів: Просвіта, 1991. – 320 с.
367. Национальный вопрос в СССР: Сборник документов. – М.: Политиздат, 1975. – 750 с.
368. Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів / За ред. І. Кураса. – К.: Україна, 1994. – 559 с.
369. Основні документи Української Головної Визвольної Ради // Мірчук П. Українська повстанська армія. 1942-1952. Документи і матеріали. – Львів: Просвіта, 1991. – С.317-327.
370. Під прапором Жовтня. Документи і матеріали 1929-1939 рр. Кн.3. – Львів: Каменяр, 1966. – 492 с.
371. Радянська Буковина. 1946-1970 рр. Документи і матеріали. – Ужгород: Карпати, 1980. – 272 с.
372. Радянська Ровенщина. 1939-1959 рр. Документи і матеріали. – Львів: Каменяр, 1962. – 431 с.
373. Радянська Тернопільщина. 1939-1959 рр. Документи і матеріали. – Львів: Каменяр, 1986. – 237 с.
374. Радянське Закарпаття. 1946-1958 рр. Документи і матеріали. – Ужгород: Карпати, 1988. – 435 с.....
375. Радянське Прикарпаття. 1939-1959 рр. Документи і матеріали. – Ужгород: Карпати, 1964. – 535 с.

376. Реабилитация: как это было: Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы. Март 1953-февраль 1956. – М.: Знание, 2000. – 750 с.
377. Сборник решений по сельскому хозяйству. – М.: Урожай, 1969. – 630 с.
378. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі в 1944-1953 роках. Нові документи і матеріали. – К.: Дніпро, 1998. – 742 с.
379. Система исправительно-трудовых лагерей в СССР. 1923-1960. Справочник. – М.: Знание, 1998. – 520 с.
380. Слово українських повстанців. Збірник документів / За ред. М. Кралюка. – Луцьк: Терен, 1996. – 420 с.
381. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР. 1939-1979 рр. Збірник документів. – К.: Політвидав України, 1980. – 546 с.
382. Суспільно-політичний розвиток західних областей УРСР. 1939-1989. Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1989. – 453 с.
383. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали. Т3. – К.: Політвидав України, 1983. – 520 с.
384. Устав краєвого товариства господарського «Сільський господар» у Львові. – Львів: Б.В., 1928. – 32 с.
385. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. Т. 3. – К.: Держполітвидав, 1963. – 420 с.
386. Широке море України: Документи самвидаву з України. – Париж, Балтимор: Б.В., 1972. – 540 с.
387. Шляхом Жовтня. Збірник документів. Т. 4. – Ужгород: Карпати, 1965. – 527 с.

388. XVI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 22-28 січня 1949 р. Матеріали з'їзду. – К.: Держполітвидав, 1949. – 358 с.
389. XVII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. Матеріали з'їзду. – К.: Держполітвидав, 1953. – 331 с.
390. Misiło E. Akcja “Wisła”. Dokumenty. – Warszawa, 1993. – 520.

Статистичні матеріали

391. Валові збори і урожайність сільськогосподарських культур по Українській РСР. Статистичний збірник. – К.: Держстатвидав, 1959. – 339 с.
392. Волинська область за роки Радянської влади. 1940-1966. Статистичний збірник. – Львів: Каменяр, 1969. – 112 с.
393. Західноукраїнська кооперація в 1926 році. – Львів: Коопосвіта, 1928. – 98 с.
394. Західноукраїнська кооперація в році 1927. – Львів: Коопосвіта, 1928. – 193 с.
395. Звідомлення з діяльності Краєвого союзу ревізійного у Львові за 1922 рік. – Б.м.в. і р. – 4 с.
396. Звідомлення з діяльності ревізійного союзу українських кооператив за час від 1 липня 1928 р. до 30 червня 1929 р. – Львів: РСУК, 1929. – 20 с.
397. Звідомлення з діяльності ревізійного союзу українських кооператив за час від 1 липня 1933 р. до 31 грудня 1935 р. – Львів: РСУК, 1936. – 37 с.
398. Звідомлення з діяльності ревізійного союзу українських кооператив за час від 1 січня до 31 грудня 1936 р. – Львів: РСУК, 1937. – 40 с.
399. Звідомлення з праці краєвого господарського товариства «Сільський господар» за 1937 рік. – Львів: РСУК, 1938. – 71 с.

400. Звідомлення з праці краєвого господарського товариства «Сільський господар» за 1938 рік. Львів: РСУК, 1939. – 79 с.
401. Звідомлення із діяльності краєвого товариства господарського «Сільський господар» у Львові за час від 24 листопада 1924 р. – до 30 листопада 1927 р. – Львів: РСУК, 1927. – 86 с.
402. Звідомлення із діяльності краєвого товариства господарського «Сільський господар» у Львові за рік 1928. – Львів: РСУК, 1929. – 40 с.
403. Народне господарство Радянського Закарпаття. Статистичний збірник. – Ужгород: Облвидав, 1955. – 170 с.
404. Народне господарство Радянського Закарпаття. Статистичний збірник. – Ужгород: Облвидав, 1957. – 168 с.
405. Народне господарство Радянського Закарпаття. Статистичний збірник. – Ужгород: Облвидав, 1959. – 192 с.
406. Народне господарство Української РСР (в 1957р.). Статистичний збірник. – К.: Держстатвидав, 1957. – 535 с.
407. Народне господарство Української УРСР в 1960 році. Статистичний збірник. – К: Держстатвидав, 1961. – 550 с.
408. Народне господарство Української УРСР в 1971 році. Статистичний ювілейний збірник. – К: Статистика, 1972. – 450 с.
409. Народне господарство Дрогобицької області. Статистичний збірник. – Дрогобич: Б.в., 1958. – 220 с.
410. Народне господарство Львівської області в 1965 році. Статистичний збірник. – Львів: Каменяр, 1966. – 282 с.
411. Народне господарство Ровенської області. Статистичний збірник. – Львів: Каменяр, 1964. – 187 с.
412. Народне господарство Тернопільської області. Статистичний збірник. – Львів: Каменяр, 1962. – 280 с.

413. Народне господарство Української РСР в 1961 році. Статистичний щорічник. – К.: Держстатвидав, 1962. – 751 с.
414. Народне господарство Української РСР в 1964 році. Статистичний щорічник. – К.: Держстатвидав, 1965. – 665 с.
415. Народное хозяйство Украинской ССР. Статистический ежегодник. – К.: Госстатиздат, 1989. – 472 с.
416. Ревізійний союз українських кооператив. Статистика Кооператив за 1925 рік. – Львів: РСУК, 1926. – 165 с.
417. Тваринництво Української РСР. Статистичний збірник. – К.: Держстатвидав, 1960. – 251с.
418. Український статистичний річник. 1936-1937. – Варшава – Львів, 1938. – 305 с.

Спогади

419. Андрушко Марія Григорівна // Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. Кн.1. – Львів: Просвіта, 1993. – С.424-425.
420. В рядах УПА. Збірка споминів бувших вояків Української Повстанської Армії. – Нью-Йорк: Б.в., 1957. – 326 с.
421. Вівчар Б. Як нас виселяли // Галичина. – Івано-Франківськ, 1990. – 16 груд.
422. Вільний М. Перші місяці під советським пустяком // Літопис Волині. У 3-х Ч. Ч.3. – Вінніпег: Б.в., 1956. – 210 с.
423. Гасин Орися Дмитрівна // Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. Кн.1. – Львів: Просвіта, 1993. – С.448-455.
424. Грендиш Ярослава Дмитрівна // Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. Кн.1. – Львів: Просвіта, 1993. – С.463- 466.
425. Гринько О. Як нас возз'єднували // За вільну Україну. – Львів, 1994. – 11 вер.

426. Грушак А. Волоща – отча земля. – Дрогобич: Відродження, 2001. – 340 с.
427. Каганович Л. М. Памятные записки рабочего, коммуниста-большевика, профсоюзного, партийного и советско-государственного работника. – М.: Знание, 1997. – 420 с.
428. Кедрин-Рудницький І. Життя – події – люди: спомини і коментарі. – Нью-Йорк: Б.в., 1976. – 722 с.
429. Керепченко М. Як я воював з бандерівцями // Шлях перемоги. – К., 1996. – 28 лис.
430. Котлярчук Е. З переселенцями поводитись брутально // Депортовані чи репресовані? Документи, статті, спогади. – Івано-Франківськ: Плай, 1994. – С. 109-114.
431. Крайківський О. “Визволителі”. – Дрогобич: Відродження, 1998. – 816 с.
432. Кривуцький І. “Де срібнолентний Сян пливе”. – Львів: Логос, 2000. – 376 с.
433. Куняк Д. Спогади нерозстріляного. – Львів: Каменяр, 1993. – 431 с.
434. Левчак Р. Дорога, довжиною три місяці // Депортовані чи репресовані? Документи, статті, спогади. – Івано-Франківськ: Плай, 1994. – С. 102-104.
435. Лига Володимир Іванович // Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. Кн.2. – Львів: Просвіта, 1997. – С.501-508.
436. Макар В. Бойові друзі. Спомини. Т.1. – Торонто: Б.в., 1980. – 320 с.
437. Огороднич Пелагія Юхимівна // Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. Кн.1. – Львів: Просвіта, 1993. – С. 588-590.

438. Савчак Надія Теодорівна // Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. Кн.2. – Львів: Просвіта, 1997. – С. 544-551.
439. Самчук І. На білому коні. Спомин і враження. – Вінніпег: Б.в., 1972. – 180 с.
440. Хрущев Н. С. Воспоминания. Избранные фрагменты. – М.: Наука, 1997. – 320 с.
441. Шимоня Микола Іванович // Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. Кн.2. – Львів: Просвіта, 1997. – С. 556-557.
442. Як ми “захищали” населення від бандерівців // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1993. – №5-6. – С.59-60.
443. Яхненко Н. Від бюро до Бригідок. Трохи спогадів з 1939-1941 рр. – Мюнхен: Б.в., 1986. – 260 с.

Монографії, брошури, статті, автореферати, дисертації

444. Абрамович Р. Отступление или выправление // Социалистический вестник.– М., 1921. – № 11-12. – С. 68-80.
445. Авторханов А. Происхождение партократи. Т. 1-2. – Франфурт-на-Майне, 1983. – 420 с.
446. Аліман М. Андрій Мудрик // Українські кооператори. Т.1. – Львів: Коопосвіта, 1999. – С. 379-392.
447. Андреєва В. Червона чума // Молода Галичина. – Львів, 1991. – 6 лип.
448. Абрамович Р. Отступление или выправление // Социалистический вестник.– М., 1921. – № 11-12. – С. 68-80.
449. Андрусяк М. Брати грому. – Коломия: Вік, 2001. – 598 с.
450. Андрусяк М. Драма переселення і її висліди // Ярославщина і Засяння. 1031-1947. Історично популярний збірник. – Нью-Йорк-Торонто: Б.в., 1986. – С. 658-664.

451. Андрухів І. Більшовицькі репресії на теренах Західної України 1939-1941 рр. // Розбудова держави. – К.: Фенікс, 1995.– № 12.– С. 47-50.
452. Білецький О. Тіні минулого в світлі подій // Час. – Чернівці, 1992. – 20 бер.
453. Бабенко С., Гончарук Я., Гелей С. Подвижники кооперативної ідеї // Українські кооператори. Т.1. – Львів: Коопосвіта, 1999. – С. 5-19.
454. Баландин Ю.С. Крестьянское хозяйство. – М.: Наука, 1992. – 320 с.
455. Баран В. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип’якевича НАНУ, 1996. – 248 с.
456. Баран В. Україна після Сталіна. Нариси історії 1953-1986 рр. – Львів: Свобода, 1992. – 124 с.
457. Баран В. Україна: новітня історія (1945-1991). – К.: Інститут українознавства ім. І.Крип’якевича НАН України, 2003. – 670 с.
458. Баран В. Теорія тоталітаризму: генеза і сутність // Сучасність. – К., 1996. – № 9. – С. 57-66.
459. Барбон М. Кривавий протест // Розбудова держави. – К.: Фенікс, 1995. – № 11. – С. 58-64.
460. Бедрій А. ОУН і УПА. – Нью-Йорк, Лондон, Мюнхен. – Торонто: Б.в., 1983. – 152 с.
461. Берхин И. Б. История СССР. Советский период. – М.: Высшая школа, 1987. – 704 с.
462. Бескид Ю. На згарищах Закерзоння. – Торонто, б.в.і р.в. – 220 с.
463. Бичик М., Лодзинська О. Більшовицький терор проти населення Західної України. За матеріалами архіву Компартії України // Час – Time. – К., 1996. – 25 жовт.
464. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. Кн. 1.– К.: Либідь, 1994.– 432 с.

465. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного правління СРСР 1917-1941 рр. – К., 1999. – 250 с.
466. Білоус Т. Філія товариства "Сільський господар" у Перемишлянах // Крайове товариство "Сільський господар" у Львові. 1899-1944. – Нью-Йорк: Б.в., 1970. – С. 419-424.
467. Богодист І. Соціалістична перебудова західноукраїнського села // Український історичний журнал. – К., 1957. – № 2. – С. 69-82.
468. Богодист І. Соціалістичне будівництво в західних областях УРСР (1945-1950 рр.). – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1961. – 176 с.
469. Бойко О. Історія України. – К.: Академія, 1999. – 568 с.
470. Бойко Ю. Шлях нації. – Париж, Київ, Львів: Б.в., 1992 . – 125 с.
471. Борисенко В. Весільні звичаї та обряди на Україні. – К.: Наукова думка, 1988. – 192 с.
472. Боровський М. Сільськогосподарське шкільництво на західноукраїнських землях // Крайове господарське товариство „Сільський господар” у Львові 1899-1944рр. – Нью-Йорк: Б.в., 1970. – С.94-108.
473. Бородаєвський С. Історія кооперації. – Прага: Б.в., 1924. – 198 с.
474. Борщевич В. Доля священників УАПЦ Волині у 1944-1950 рр. – Луцьк: Вежа, 1997. – 85 с.
475. Боффа Д. История Советского Союза. – Т. 2. – М.: Политиздат, 1990.– 632 с.
476. Брицький П. Україна у Другій світовій війні (1939-1945 рр.). – Чернівці: Рута, 1995. – 280 с.
477. Бруцкус Б. Социалистическое хозяйство // Новый мир. – М., 1990. – №8. – С. 174-215.

478. Бугай М.Ф. Депортації з України в 30-50-і роки // Український історичний журнал. – К., 1990. – №10. – С.32-38.
479. Бузинник О., Зубач Д. Ідейне виховання студентів – головне в роботі комсомольської організації вузів // Вільна Україна. – Львів, 1949. – 23 жовт.
480. Буковина: історичний нарис. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – 415 с.
481. Бунич И. Золото партии. Кейс президента. – Минск, 1994. – 320 с.
482. В'ятрович В. Рейди УПА теренами Чехословаччини. – Торонто, Львів: Літопис УПА, 2001. – 180 с.
483. Валієв В. Західні області України в новій Сталінській п'ятирічці. – К.: Держполітвидав, 1947. – 27 с.
484. Валин М. История КП(б)У в сжатом очерке. – Харьков: Политиздат, 1930. – 320 с.
485. Варецький В. Соціалістичне будівництво в західних і Закарпатській областях УРСР. – К.: Держполітвидав, 1946. – 15 с.
486. Варецький В. Соціалістичні перетворення у західних областях УРСР. – К.: Держполітвидав, 1960. – 298 с.
487. Васюта І. Західноукраїнська кооперація: досвід господарської діяльності (1883-1939 рр.) // Економіка України. – К., 1994. – № 3. – С. 76-83.
488. Васюта І. Соціально-економічні відносини на селі Західної України. 1918-1939 рр. – Львів: Вища школа, 1978. – 191с.
489. Вдовичин І. Андрей Шептицький // Українські кооператори. Т.1. – Львів: Коопосвіта, 1999. – С. 191-200.
490. Вдовичин І. Карло Коберський // Українські кооператори. Т.1. – Львів: Коопосвіта, 1999. – С. 350-555.

491. Вегеш М. Сторінки історії ОУН-УПА в Закарпатті (1939- 1950-ті роки) // Сучасність. – 2001. – №3.
492. Вербова О. Західноукраїнське приватне підприємництво: Автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 1998. – 17 с.
493. Вербова О. Національно господарський рух на західноукраїнських землях у період між Першою та Другою світовими війнами світоглядні засади // Українська кооперація. Історичні та соціально-економічні аспекти. Т. 2. – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. – С. 54-58.
494. Вернигора М. Про рейди УПА // Визвольний шлях. – Лондон. 1972. – №11. – С. 1002-1015.
495. Визволена Львівщина. – Львів: Кн.-журн. вид-во, 1945. – 112 с.
496. Винниченко І. Україна 1920-1980-х: Депортація. Заслання. Вислання. – К., 1994. – 326 с.
497. Винниченко І. Примусове переселення та депортація населення України в 1920-1950-х роках // Зона. – К., 1994. – №7. – С. 36-42.
498. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк: Т-во українських кооператорів, 1964. – 621 с.
499. Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною / Ю. Ю. Сливка, В. І. Масловський, М. М. Швагуляк та ін. – К.: Наукова думка, 1989. – 482 с.
500. Волинь в Другій світовій війні та перші повоєнні роки. Матеріали наукової історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк: Вежа, 1995. – 264 с.
501. Волинь: господарсько-економічний та історичний нарис. – Торонто: Б.в., 1959. – 487 с.

502. Волков И.М. Трудовой подвиг советского крестьянства в послевоенные годы. Колхозы СССР в 1946-1950 гг. – М.: Наука, 1976. – 283 с.
503. Воронін О. Історичний шлях УАПЦ. – Кесінгтон: Б.в., 1992. – 161 с.
504. Воронов І., Пилявець Ю. Голод 1946-1947 рр. – К.: Знання, 1991. – 112 с.
505. Восленский М. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. – М.: Наука, 1991. – 220 с.
506. Гаврилко А. В сільських споживчих кооперативах. – Львів: РСУК, 1932. – 20 с.
507. Гаврилко А. З чим бореться у нас кооперація. – Львів: РСУК, 1924. – 23 с.
508. Гаврилко А. Підстави кооперації. – Львів: РСУК, 1926. – 26 с.
509. Гаврилко А. Приватники чи кооперація. – Львів: РСУК, 1936. – 15 с.
510. Гаврилко А. Як кооперація стремить до мети. – Львів: РСУК, 1931. – 43 с.
511. Гаврилюк О.Н. Радянська економічна і духовна життя західноукраїнського села у другій пол. 40-х – поч. 50-х років (на матеріалах Волинської, Рівненської та Львівської областей): Автореф. дис. канд. іст. наук. – Чернівці: Вид-во Чернівецького ун-ту, 1996. – 16 с.
512. Галамай С. Борьба за визволення України. 1929-1989. – Львів: Каменяр, 1994. – 250 с.
513. Галаса В. Національно-визвольна боротьба українців на Закерзонні (1944-1947 рр.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск. – Дрогобич: НВЦ Карпати, 2002. – С. 572-586.

514. Галичина у Другій світовій війні (1939-1945 рр.). – Івано-Франківськ: Плай, 2001. – 116 с.
515. Ганжа О.І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1996. – 280 с.
516. Гапій Д. Соціалістичні перетворення на Буковині // Більшовик України. – К., 1949. – №9. – С. 24-37.
517. Гарагашбян А.А., Паращак П.В. Розквіт охорони здоров'я на Радянському Прикарпатті. – К.: Наукова думка, 1972. – 132 с.
518. Гарань О. В. Проблема формування кадрів у західних областях УРСР у другій половині 40-50-х роках // Український історичний журнал. – К., 1989. – № 10. – С. 55-65.
519. Гелей С. Діяльність Крайового кредитного союзу в 1-ій половині ХХ ст. // Українська кооперація. Історичні та соціально-економічні аспекти. Т. 2. – Львів: Коопосвіта, 2001. – С. 96-102.
520. Гелей С. Кость Левицький // Українські кооператори. Т.1. – Львів: Коопосвіта, 1999. – С. 137-144.
521. Гелей С., Вдовичин І. Андрій Качор // Українські кооператори. Т.1. – Львів: Коопосвіта, 1999. – С. 434-440.
522. Гелей С., Гелей Т. Розвиток кооперативного законодавства в Україні в період між Першою та Другою світовими війнами // Українська кооперація. Історичні та соціально-економічні аспекти. Т. 2. – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. – С. 16-33.
523. Гелей С., Шабала Я. Кооперативний рух на Волині у 1921-1939 рр. // Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти. Т.1. – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 1998. – С. 48-54.
524. Гелей Т., Занік Я. Євген Олесницький // Українські кооператори. Т.1. – Львів: Коопосвіта, 1999. – С. 156-163.

525. Герасименко М., Дудикевич Б. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною. – К.: Держполітвидав, 1955. – 186 с.
526. Гідне наслідування // Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1928. – № 40. – С. 12-18.
527. Гой В. Партизанський рух у Східній Підгаєччині // Українські щоденні вісті. – Львів, 1941. – 23 лип.
528. Голуб А. Українські соціал-демократи і Соціалістичний інтернаціонал проти більшовицького тоталітаризму // Тоталітаризм и антитоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20-80-е годы XX века): Материалы международной научной конференции. Т. I. Харьков, 1994. – С. 155-162.
529. Голуб М. З історії кооперативного руху на західноукраїнських землях у 20-30-і роки XIX ст. (на прикладі молочарства) // Історія народного господарства та економічної думки України. Вип. 26-27. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 87-94.
530. Гомонай В.В. Народна освіта Закарпаття. – Київ, Ужгород: Радянська школа, 1988. – 168 с.
531. Гонтар Т. Опір українців переселенню з Польщі до УРСР у 1944-1946 рр. // Наукові записки Тернопільського педагогічного університету. Серія: Історія. Вип.8. – Тернопіль: Вид-во Тернопільського педуніверситету, 1999. – С.148-152.
532. Гонтар Т. Політичні передумови депортації польського та українського населення у 1944-1946 рр. // Наукові записки Тернопільського педагогічного університету. Серія: Історія. Вип.9.– Тернопіль: Вид-во Тернопільського педуніверситету, 1999. – С.149-152.
533. Гонтар Т. Українська церква у пересельницьких процесах 1944-1946 рр. // Наукові записки Тернопільського педагогічного

- університету. Серія: Історія. Вип.10. – Тернопіль: Вид-во Тернопільського педуніверситету, 2000. – С.139-142.
534. Горбачов М. С. Про аграрну політику КПРС у сучасних умовах. Доповідь на пленумі ЦК КПРС 15 березня 1989 року. – К.: Політвидав України, 1989. – 72 с.
535. Гордієнко В. Сталінізм і українська греко-католицька церква // Українське відродження і національна церква. Пам'ятки України. Кн.2. – Львів-Київ, 1990. – С. 79-85.
536. Горний О. Наше ставлення до російського народу // Літопис УПА. – Торонто: Б.в., 1982. – С. 79-92.
537. Гошко Ю. Населення Українських Карпат XV-XVIIIст.: Заселення. Міграція. Побут. – К.: Наукова думка, 1976. – 307 с.
538. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX століття. – К.: Генеза, 1996. – 380 с.
539. Грушецький І. Соціалістичне перетворення Львівщини // Більшовик України. – К., 1948. – №.8. – С. 32-40.
540. Гулай В. Проблема охорони здоров'я населення західних областей України (друга пол. 40-х–50-і роки ХХ ст.) // Проблеми гуманітарних наук. Наукові записки ДДПУ. Вип. 8. – Дрогобич: Вимір, 2001. – С.176-185.
541. Гулай В. Соціально-економічні аспекти "радянзації" західних областей України (друга половина 40-х-50-ті роки) // Наукові зошити історичного факультету. Вип. 3. – Львів: ВЦ Львівського ун-ту, 2000. – С.175-189.
542. Гунчак Т. Україна. Перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
543. Дан Ф. Кризис большевизма // Социалистический вестник. – М., 1921. – № 6. – С. 42-64.
544. Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-і роки. – К.: Либідь, 1991. – 380 с.

545. Данилов В. Октябрь и аграрная политика партии // Коммунист. – М., 1987. – №16. – С.28-38.
546. Дашкевич Я. Дискусійні питання довколо акції “Вісла” // Депортації українців та поляків: кінець 1939-початок 50-х років. – Львів, 1998. – С. 27-34.
547. Дем’ян Г. Гуцульщина у визвольній боротьбі ОУН-УПА // Визвольний шлях. – Лондон, 2000. – № 8. – С. 72-80.
548. Дем’ян Г. Сколівщина у повстанському русі ОУН і УПА 1940-1960 років // Воля і Батьківщина. – Львів, 1996. – Ч. 2. – С. 56-64.
549. Джилас М. Лицо тоталитаризма.– М.: Знание, 1992. – 320 с.
550. Дмитренко В. Про перевірку господарського гуртка // Стрийщина. Т. 2. – Нью-Йорк, Торонто, Париж, Сідней: Вид-во кооператорів Стрийщини, 1990. – С. 321-332.
551. Дмитренко В. Філія товариства "Сільський господар" у Коломиї // Крайове господарське товариство "Сільський господар" у Львові. 1899-1944. – Нью-Йорк: Б.в., 1970. – С. 366-388.
552. Дмитрієнко М., Ясь О. Тоталітаризм і Україна // Розбудова держави. – К., 1995. – № 3. – С. 62-65.
553. До відома кооператорів // Сільський господар. – Львів, 1929. – № 9. – С.1-9.
554. Довганич О. Любов до землі чи масове заворушення ? Що відбулося у селі Угля у жовтні 1948 року // Новини Закарпаття. – Ужгород, 1995. – 28 лист.
555. Домбровський А. Промовила братня кров // Українські щоденні вісті. – Львів, 1941. – 21 серп.
556. Дорошенко С., Крачковський Б. Менталітет українського селянства і ставлення до праці: історія та сучасність // Вісник Львівського університету. Серія історична. Питання загальної історії. Вип.31. – Львів: ВЦ Львівського ун-ту, 1996. – С.72-83.

557. Драгоманов М. Пропаший час // Вибране. – К.: Либідь, 1991. – С.559-575.
558. Дрогобиччина – земля Івана Франка. Т. 1. – Дрогобич: Відродження, 1993. – 856 с.
559. Дрогомирецька Л.Р. Греко–католицьке духовенство Галичини в українському кооперативному русі (1920-1939рр.) // Вісник Прикарпатського університету. Історія. Вип.7. – Івано-Франківськ: Плай, 2003. – С. 77-89.
560. Дрозд Р. Акція “Вісла” – метод вирішення української проблеми у Польщі // Депортації українців та поляків: кінець 1939-початок 50-х років. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип’якевича НАНУ, 1998. – С. 18-26.
561. Дубан Ю. Методологічні та методичні питання концепції розвитку сільського господарства // Економіка України. – К., 1994. – № 1. – С. 27-35.
562. Дубрівний П. Філія товариства "Сільський господар" у Калуші // Крайове господарське товариство "Сільський господар" у Львові. 1899-1944. – Нью-Йорк: Б.в., 1970. – С. 340-352.
563. Дуда А., Старик В. Буковинський рух в боях за українську державність. – Чернівці: Рута, 1995. – 180 с.
564. Дякіна В. Розвиток сільськогосподарської кооперації в Галичині у 1900-1930-х рр. // Українська кооперація. Історичні та соціально-економічні аспекти. Т. 2. – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. – С. 180-186.
565. Етнографія України / За ред. д-ра іст. наук, проф. С.А.Макарчука. – Львів: Світ, 1994. – 519 с.
566. Жаботинський В. Українська душа здатна до найвищих злетів // Україна. – К., 1993. – № 8. – С. 9-14.
567. Жовківщина. Історичний нарис. Т.1 / Відп. ред. М. Литвин. – Жовква, Львів, Балтимор: Місіонер, 1994. – 326 с.

568. Жук А. Наші роцдельці. – Львів: РСУК, 1937. – 48 с.
569. Жук О. Фермерство в Україні: дійсність і перспектива // Економіка України. – К., 1994. – № 5. – С. 27-38.
570. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. – К.: Либідь, 1993. – 230 с.
571. Жулканич Н. М. Аграрно-виробничі та соціально-економічні відносини на Закарпатті. – Ужгород: Ужгородський національний університет, 2002. – 180 с.
572. Журавський В. Чи виживемо? // Визвольний шлях. – Лондон, 1994. – №2. – С.1617-1624.
573. За щастя оновленої землі: Нариси історії колгоспного селянства західних областей УРСР. 1939-1979 рр. / М.Івасюта, В.Масловський, А.Мартинюк, В.Нечитайло. – К.: Наукова думка, 1979. – 210 с.
574. Західня Україна під большевиками. ІХ.1939-VI.1941 / За ред. М. Рудницької. – Нью-Йорк: Америка, 1958. – 348 с.
575. Зашкільняк Л. Українська проблема в політиці польського еміграційного уряду і польського підпілля в 1939-1945рр. // Україна-Польща: важкі питання Матеріали II міжнародного семінару істориків. – Варшава, 1998. – С. 122-138.
576. Зборівщина. Над берегами Серету, Стрипи і Золотої Липи. Історико-мемуарний і літературний збірник. – Торонто, Нью-Йорк, Сідней: Вид-во комітету Зборівщини, 1985. – 1056 с.
577. Зверев С. М. Діяльність Комуністичної партії України по зміцненню і розвитку громадського господарства колгоспів (1951-1958 рр.). – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1969. – 169 с.
578. Зеленчук М. Підпільна боротьба в останній стадії 1950-1955 рр. // Державність. – Львів, 1992. – № 3. – С. 30-34.
579. Земцов Й. Частная жизнь советской элиты. – Лондон, 1986. – 280 с.

580. Зільберман М. Революційна боротьба трудящих Західної України (1924-1928). – Львів: Каменяр, 1978. – 148 с.
581. Злочини комуністичної Москви в Україні. – Дрогобич: Відродження, 1991. – 96 с.
582. Злочини панівного російського комунізму проти українського народу. – К., 1994. – 420 с.
583. Злупко С. Економічна думка України (від давнини до сучасності). – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 2000. – 491 с.
584. Злупко С. На чатах рідної землі: Євген Храпливий – учений, організатор, патріот. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1999. – 283 с.
585. Злупко С.М. Дорожів – станиця української гідності // Галицька зоря. – Дрогобич, 1998. – 4 серп.
586. Злупко С.М. Михайло Туган-Барановський: український економіст світової слави. – Львів: Каменяр, 1993. – 192 с.
587. Иного не дано. Судьбы перестройки. Вглядываясь в прошлое. Возвращение к будущему: Сборник статей. – М.: Политиздат, 1988. – 620 с.
588. Историки отвечают на вопросы: Сборник. – М.: Политиздат, 1988. – 430 с.
589. Историки спорят: Тринадцать бесед. – М.: Политиздат, 1988. – 510 с.
590. История и сталинизм. – М.: Политиздат, 1991. – 448 с.
591. Іванишин В. Нація. Державність. Націоналізм. – Дрогобич: Відродження, 1992. – 180 с.
592. Іванишин В. Українська церква і процес національного відродження. – Дрогобич: Відродження, 1990. – 96 с.
593. Іванух Р. Аграрна реформа і розвиток кооперативного руху в Україні // Розбудова держави. – К.: Фенікс 1999. – № 1-6. – С.101-110.

594. Івасюта М., Сливка Ю., Стеблій Ф. В сім'ї вольній, новій. – К.: Знання, 1978. – 128 с.
595. Івасюта М.К. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 316 с.
596. Івасюта М.К. Нариси історії колективізації на Тернопільщині. 1939-1950 рр. – К.: Держполітвидав, 1958. – 116 с.
597. Івасюта М.К. Соціалістична перебудова сільського господарства західних областей Української РСР // Український історичний журнал. – К., 1959. – № 1. – С. 3-13.
598. Ілько І.В. Колективізація на Закарпатті: погляд на проблему // Новини Закарпаття. – Ужгород, 1992. – 12 вер.
599. Ілько В.І., Ілько І.В. Колективізація сільського господарства на Закарпатті // Актуальні та малодосліджені проблеми історії України. Випуск третій. – Ужгород, 1998. – С.66-93.
600. Ілько В.І., Ілько І.В. Колективізація сільського господарства на Закарпатті // Матеріали всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії. Ч.2. – К., 1979. – С. 84-90.
601. Ільюшин І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). – К., 2000. – 180 с.
602. Ільюшин І. Польське підпілля на території Західної України в роки Другої світової війни // Україна-Польща: важкі питання. Матеріали II міжнародного семінару істориків. – Варшава, 1998. – С. 154-171.
603. Історія Волині. – Львів: Каменярь, 1988. – 240 с.
604. Історія економічної думки України. – К.: Либідь, 1993. – 204 с.
605. Історія кооперативного руху / С.Бабенко, С.Гелей, Я.Гончарук. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАНУ, 1995. – 411с.

606. Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України. – К.: Політвидав України, 1971. – 720 с.
607. Історія міст і сіл УРСР: Волинська область. – К.: Гол. Ред. УРЕ, 1970. – 746 с.
608. Історія міст і сіл УРСР: Закарпатська область. – К.: Гол. Ред. УРЕ, 1969. – 786 с.
609. Історія міст і сіл УРСР: Івано-Франківська область. – К.: Гол. Ред. УРЕ 1971. – 639 с.
610. Історія міст і сіл УРСР: Львівська область. – К.: Гол. Ред. УРЕ, 1968. – 979 с.
611. Історія міст і сіл УРСР: Ровенська область. – К.: Гол. Ред. УРЕ, 1976. – 655 с.
612. Історія міст і сіл УРСР: Тернопільська область. – К.: Гол. Ред. УРЕ, 1969. – 640 с.
613. Історія міст і сіл УРСР: Чернівецька область. – К.: Гол. Ред. УРЕ, 1969. – 704 с.
614. Історія селянства Української РСР. Т. 2. – К.: Наукова думка, 1967. – 533 с.
615. Історія споживчої кооперації / М.Аліман, С.Бабенко, С.Гелей, Я.Гончарук. – Львів: Коопосвіта, 1995. – 411с.
616. Історія України / За ред. В.Смолія. – К: Альтернатива., 1997. – 423 с.
617. Історія України / Кер. авт. кол. Ю.Зайцев. – Львів: Світ, 1996. – 488 с.
618. Історія України. Курс лекцій. Ч.2. – К.: Либідь, 1992. – 462 с.
619. Історія України. Нове бачення. Т. 2 / За ред. В.Смолія. – К.: Україна, 1996. – 494 с.
- 619а. Історія українського селянства. Нариси в 2-х т. Т 1. – К: Наукова думка, 2006. – 632 с.
620. Історія українського війська. – Вінніпег: Б.в, 1953. – 275 с.

621. Історія Української РСР. Т. 8. Кн.1. – К.: Наукова думка, 1979. – 391с.
622. Кабанов В.В. Александр Васильевич Чаянов // Вопросы истории. – М., 1998. – № 6. – С. 146-168.
623. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу. Історико-економічне дослідження. – Харків, 1997. – 240 с.
624. Каплистый М. Умови життя і праці українських хліборобів на західноукраїнських землях // Крайове товариство "Сільський господар" у Львові. 1899-1944. – Нью-Йорк: Б.в., 1970. – С. 9-13.
625. Каплистый М. Хліборобський вишкіл молоді // Крайове товариство "Сільський господар" у Львові. 1899-1944. – Нью-Йорк: Б.в., 1970. – С. 115-126.
626. Каутський К. От демократии к государственному рабству (ответ Троцкому). – Берлин, 1922. – 180 с....
627. Качор А. Видатний фахівець кооперативного молочарства // Стрийщина. Т. 2.– Нью-Йорк: Вид-во кооператорів Стрийщини, 1970 – С. 362-369.
628. Качор А. Євген Храпливий. – Вінніпег: Б.в., 1980. – 32 с.
629. Качор А. Морально-етичні основи кооперації. – Вінніпег: Б.в., 1975. – 125 с.
630. Качор А. Мужі ідеї і праці. – Вінніпег, Торонто, Клівленд: Б.в., 1974. – 344 с.
631. Качор А. Роля «Просвіти» в економічному розвитку Західної України. – Вінніпег: Б.в., 1960. – 31 с.
632. Качор А. Стрий – колыска українського кооперативного молочарства // Стрийщина. Т. 2. – Нью-Йорк: Вид-во кооператорів Стрийщини, 1970. – С. 318-323.
633. Кентій А. Нариси боротьби ОУН-УПА в 1946-1956 рр. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1999. – 110 с.

634. Кентій А. Українська повстанська армія в 1942-1943 рр. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1999. – 281 с.
635. Кентій А. Українська повстанська армія в 1944 – 1945 рр. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1999. – 220 с.
636. Киричук Ю. Вбивство Ярослава Галана: істині вбивці та політичні наслідки // Вісник національного університету “Львівська політехніка”. Держава та армія. – Львів: Вид-во нац. ун-ту Львівська Політехніка, 2001. – №431. – С. 91-95.
637. Киричук Ю. Історія УПА. – Тернопіль: Астон, 1991. – 120 с.
638. Киричук Ю. Нариси історії українського національно-визвольного руху 40-50-х років ХХ ст. – Львів: ВЦ Львівського ун-ту., 2000. – 304 с.
639. Кірсанова О.А. Розвиток суспільно-політичної активності трудящих західних областей УРСР у процесі будівництва основ соціалізму. 1944-1950. – К.: Наукова думка, 1981. – 223 с.
640. Кіцак В. Житлове влаштування переселенців з Польщі до УРСР (1944-1947рр.) // Наукові записки Тернопільського педагогічного університету. Серія: Історія. Вип.9. – Тернопіль: Вид-во Тернопільського педуніверситету, 1999. – С.152-157.
641. Кіцак В. Переселення українців Польщі до УРСР (1944-1947 рр.) // Наукові записки: Збірник наукових статей Національного університету. Т.36. Ч.3. – К., 2000. – С.153-160.
642. Кіцак В. Соціально-психологічна адаптація переселенців із Закерзоння в Західній Україні (1944-1947рр.) // Наукові записки Тернопільського педагогічного університету. Серія: Історія. Вип.8. – Тернопіль: Вид-во Тернопільського педуніверситету, 1999. – С.144-148.
643. Коберський К. Буквар кооперації. – Львів: Самоосвіта, 1939. – 158с.

644. Коберський К. Великі проблеми сучасної економічної політики. – Львів: Самоосвіта, 1934. – 28 с.
645. Коберський К. Вільне спілчанство (кооперативне) – шлях до піднесення народу. – Львів: Самоосвіта, 1934. – 40 с.
646. Коберський К. Планове господарство – велика проблема нашої доби. – Львів: Самоосвіта, 1937. – 48 с.
647. Коваль М.В. Тотальна війна на знищення // Історія України. Нове бачення. Т. 2. – К.: Україна, 1996. – С. 69-82.
648. Коваль М.В. Україна у другій світовій і Великій Вітчизняній війнах(1939-1945рр.). Спроба сучасного концептуального аналізу. – К., 1994. – 226 с.
649. Коваль М.В., Кульчицький С.В., Курносів Ю.О. Історія України. – К.: Райдуга, 1992. – 512 с.
650. Коваль С. Надійний помічник землеробства // Високий Замок. – Львів, 1995. – 23 серп.
651. Ковальов Г. Соціалістичне перетворення сільського господарства в західних областях України // Торжество ідей ленінізму. – К.: Держполітвидав, 1957. – С. 431-451.
652. Ковальський З. Польське питання у повоєнній стратегії Української Повстанської Армії // Україна. Наука і культура. – Вип.26-27. – К., 1993. – С.209-211.
653. Ковальчак Г.І. Економічний розвиток західноукраїнських земель. – К.: Наукова думка, 1988. – 251с.
654. Ковальчак Г.І., Сливка Ю.Ю., Чугайов В.П. Подія великого історичного значення. – К.: Політвидав України, 1978. – 218 с.
655. Ковалюк В.Р. Культурологічні та духовні аспекти радянзації // Український історичний журнал. – К., 1993. – №2-3. – С.3-17.
656. Ковалюк Р. Український студентський рух на західних землях ХІХ-ХХ ст. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича, 2001. – 420 с.

657. Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення в 40-80-і роки // Україна: друга половина ХХ століття. Нариси історії. – К.: Либідь, 1997. – С. 115-131.
658. Когут П. Встановлення колгоспних виробничо-господарських відносин у західноукраїнському селі (1944-1950рр.) // Українська кооперація. Історичні та соціально-економічні аспекти. Т. 2. – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. – С. 187-193.
659. Когут П. Колективізація в західноукраїнському селі. – Львів: ЛФУАДУ, 2000. – 80 с.
660. Когут П. Підготовка та проведення масової колективізації західноукраїнського села (1944-1947 рр.) // Українські варіанти. – Львів: ЛФУАДУ, 1999. – №1-2. – С.92-100.
661. Когут П. Політика визиску селянства західних областей України у перші післявоєнні роки // Українські варіанти. – Львів: ЛФУАДУ, 1998. – №3-4. – С.101-107.
662. Кожукало І.П., Шаповал Ю.И. Н.С. Хрущев на Украине // Вопросы истории КПСС. – М., 1989. – № 9. – С. 85-98.
663. Кожукало І. П. Мельников Л.Г. Нарис політичної діяльності // Український історичний журнал. – К., 1989. – № 9. – С. 95-100.
664. Колесник С. Обкрадене село. – К.: Урожай, 1988. – 220 с.
665. Коллективизация: истоки, сущность, последствия. Беседа за “круглым столом” // История СССР. – М., 1989. – №3. – С.3-62.
666. Коллективизация: как это было // Правда. – М., 1988. – 26 авг.; 16 сент.
667. Колтун Т. Умови і шляхи повернення українських оstarбайтерів на Батьківщину // Наукові зошити історичного факультету. Вип. 3. – Львів: ВЦ Львівського ун-ту, 2000. – С.295-300.

668. Комар Л. Процес 59-ти. – Нью-Йорк: Б.в., 1991. – 103 с.
669. Компанієць І. Становище і боротьба трудящих Галичини, Буковини і Закарпаття на поч. ХХ ст. – К., 1960. – 372 с.
670. Кондратьев Н. Памяти М.И.Туган-Барановского // Вестник Московского обласного союза кооперативных объединений. – М., 1913. – №2. – С. 14-23.
671. Кондратьев Н. Проблемы экономической динамики. – М.: Экономика, 1989. – 320 с.
672. Кондратюк А. С. Ідейно-політична боротьба партійних організацій в період соціалістичної перебудови західноукраїнського села (1944-1950 рр.). – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1972. – 240 с.
673. Кондратюк К. Втрати населення Західної України у 1939-1941 рр. // Україна-Польща: важкі питання. Т.5. Матеріали V міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”. – Варшава, 2001. – С.150-163.
674. Кондратюк К., Кондратюк С. Репресії органів НКВС проти населення західних областей України (1939-1941) // Наукові зошити історичного факультету. Вип. 3. – Львів: ВЦ Львівського ун-ту, 2000. – С. 146-149.
675. Коритко Р. Іван Поритко // Українські кооператори. Т.1. – Львів: Коопосвіта, 1999. – С. 410-413.
676. Коритко Р. Степан Кузик // Українські кооператори. Т.1. – Львів: Коопосвіта, 1999. – С. 336-340.
677. Корнієць Л. Соціалістичні перетворення в західних областях УРСР. – К.: Держполітвидав, 1950. – 32 с.
678. Корнійчук Л. Становище трудящого селянства західних областей України під владою панської Польщі. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 180 с.

679. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж-Нью-Йорк-Львів: Б.в., 1993. – 660 с.
680. Костик П. У боротьбі за технічне оснащення сільського господарства: Діяльність Компартії України по створенню і дальшому розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства західних областей УРСР. 1939-1978 рр. – Львів: Вища школа, 1980. – 165 с.
681. Костюк Г. Сталінізм в Україні (генеза і наслідки). – К.: Смолоскип, 1995.– 220 с.
682. Кошарний І.Я. У сузір'ї соціалістичної культури: Культурне будівництво у возз'єднаних областях УРСР (1939-1958 рр.). – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1975. – 240 с.
683. Кошарний І.Я., Підпригорщук М.В., Гапшенко І.І., Скрипник К.І. Радянська Дрогобиччина. – Дрогобич: Облполітвидав, 1957. – 220 с.
684. Кравець О. Сімейний побут і звичаї українського народу. – К.: Наукова думка, 1996. – 200 с.
685. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – К.: Основа, 1997. – 260 с.
686. Крайове господарське товариство "Сільський господар" у Львові. 1899-1944 рр. – Нью-Йорк: Б.в., 1970. – 600 с.
687. Кузняк Б. Проблемы возрождения хозяйства на земле // Экономика Украины. – К., 1993. – № 6. – С. 68-74.
688. Кульчицкий С. Некоторые проблемы истории сплошной коллективизации на Украине // История СССР. – М., 1989. – №5. – С.20-36.
689. Кульчицкий С. 1933: трагедія голоду. – К.: Україна, 1988. – 432 с.

690. Кульчицький С. Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921-1928 рр.). – К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. – 280 с.
691. Кульчицький С. Україна незалежна // Історія України. Нове бачення. Т. 2. – К.: Україна, 1996. – С. 429-466.
692. Кульчицький С. Ціна "великого перелому". – К.: Україна, 1991. – 430 с.
693. Куц М. Т. Компартія України в боротьбі за здійснення аграрної політики. – К.: Політвидав України, 1979. – 220 с.
694. Кучер В. Українці „Закерзоння”: до питання про переселення // Проблеми соборності України в ХХ столітті. – К., 1994. – С.135-140.
695. Кучерепа М. Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919-1939 рр.) // Україна-Польща: важкі питання. Матеріали II міжнародного семінару істориків. – Варшава, 1998. – С. 8-16.
696. Кушнір Б. Невторованими стежками. – Кам'янець-Подільський: Абетка Нова, 1997. – 190 с.
697. Кушнір Б. Світилось у хатині віконце. – Кам'янець-Подільський: Вид-во Кам'янець-Подільського педуніверситету, 2001. – 110 с.
698. Лавринович М.І. Соціальні проблеми розвитку колгоспного села. – К., 1975. – 150 с.
699. Лановик Б. Д., Матисякевич З. М., Матейко Р. М. Історія господарства: Україна і світ. – К.: Вища школа, 1995. – 479 с.
700. Лацис О. Проблема темпов в соціалістическом строительстве // Коммунист. – М., 1987. – №18. – С. 79-90.
701. Лебідь М. Українська Повстанська Армія. – Дрогобич: Відродження, 1993. – 208 с.

702. Левитський М. Про хліборобські спілки. – Коломия: Б.в., 1921. – 44 с.
703. Левитський М. Спілкова умова для хліборобських спілок. – Львів: Просвіта, 1901. – 12 с.
704. Левицький К. Про каси позичкові. – Львів: Просвіта, 1899. – 62 с.
705. Левицький К. Про шпіхліри і крамниці. – Львів: Просвіта, 1893. – 42 с.
706. Лемак В. Колективізація на Закарпатті, або як комуністи знищували господаря // Календар українців Угорщини на 2000 рік. – Ужгород, 2000. – С. 102-104.
707. Лемак В. Колективізація на Закарпатті: як це було // Новини Закарпаття. – Ужгород, 1993. – 6 трав.
708. Ленартович О. Селянство Західної України у національно-визвольній боротьбі. 1944-1950 рр. – Луцьк: Вид-во Волинського ун-ту, 1998. – 154 с.
709. Лендель М. А. Аграні відносини на Закарпатті: уроки минулого і сучасність, – Ужгород: Патент, 1999. – 275 с.
710. Ленін В.І. До сільської бідноти. Пояснення для селян, чого хочуть соціал-демократи // Повне збір. творів. – Т. 7. – К.: Політвидав України, 1970. – С. 125-194.
711. Ленін В.І. Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905-1907 років // Повне збір. творів. – Т. 16. – К.: Політвидав, 1971. – С. 179-386.
712. Ленін В.І. X Всеросійська конференція РКП(б) 26-28 травня 1921р. // Повне збір. творів. – Т. 43.- К.: Політвидав України, 1974. – С. 273-316.
713. Ленін В.І. Декрет про землю // Повне збір. творів. – Т.35. – К.: Політвидав України, 1973. – С. 22- 26.

714. Ленін В.І. Доповідь про чергові завдання Радянської влади // Повне збір. творів. – Т. 36. – К.: Політвидав України, 1973. – С. 227-252.
715. Ленін В.І. Завдання спілок молоді // Повне збір. творів. – Т.41. – К.: Політвидав України, 1974. – С. 284-303.
716. Ленін В.І. Засідання Петроградської Ради 12 березня 1919 р. Відповідь на записки // Повне збір. творів. – Т. 38. – К.: Політвидав України, 1973. – С. 1-20.
717. Ленін В.І. Перегляд аграрної програми робітничої партії // Повне збір. творів. – Т. 12. – К.: Політвидав України, 1970. – С. 223-251.
718. Ленін В.І. Про кооперацію // Повне збір. творів. – Т. 45. – К.: Політвидав України, 1974. – С. 351-358.
719. Ленін В.І. Про ліве хлоп'яцтво і про дрібнобуржуазність // Повне збір. творів. – Т. 36. – К.: Політвидав України, 1973. – С. 267-296.
720. Ленін В.І. Про продовольчий податок // Повне збір. творів. – Т. 43. – К.: Політвидав України, 1974 – С. 187-224.
721. Ленін В.І. Сьомий екстерний з'їзд РКП(б) 6-8 березня 1918 р. Чорновий начерк проекту програми // Повне збір. творів. – Т.36. – К.: Політвидав України, 1973. – С.1-73.
722. Ленін В.І. Шість тез про чергові завдання Радянської влади // Повне збір. творів. – Т. 36. – К.: Політвидав України, 1973 – С. 260-263.
723. Лисенко О.Е. До питання про становище церкви в Україні у період Другої світової війни // Український історичний журнал. – К., 1995. – №3. – С. 68-75.
724. Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є. 1939. Західні землі України. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАНУ, 1999. – 152 с.

725. Лукасевич М. Остап Луцький // Українські кооператори. Т.1. – Львів: Коопосвіта, 1999. – С. 315-326.
726. Луцький В. Наші машинові сіялки // Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1930. – № 46. – С. 1-12.
727. Луцький О. Кооперативні проблеми. – Львів: РСУК, 1937. – 69 с.
728. Луцький О. Сільськогосподарський кредит. – Львів: РСУК, 1939. – 45 с.
729. Луцький О., Науменко К. У роки Другої світової війни // Львів. Історичні нариси. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАНУ, 1996. – С.435-505.
730. Луцький О.І. Політична еліта Західної України в період утвердження сталінського тоталітарного режиму (1939-1941) // Національна еліта та інтелектуальний потенціал України. Тези доповідей Міжнародної наукової конференції. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАНУ, 1996. – С.21-27.
731. Лучаківська І. Українська інтелігенція західних областей УРСР в перші роки радянської влади (1939-1941). – Дрогобич: Відродження, 2001. – 168 с.
732. Макарчук С. А. Втрати населення Галичини в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип.35-36. – Львів: ВЦ Львівського ун-ту, 2000. – С. 321-343.
733. Макарчук С. А. Етносоціальне розвиток й національні відносини на западноукраїнських землях в період імперіалізму. – Львів: Изд-во Львівського ун-та, 1983. – 255 с.
734. Макарчук С. А. Нищення населення на Волині в час війни (1941-1945) // Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип.34. – Львів: ВЦ Львівського ун-ту, 2000. – С. 361-382.

735. Макарчук С. А. Радянські методи боротьби з ОУН і УПА (за матеріалами 1944-1945 рр. з Дрогобицької та Львівської областей) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск. – Дрогобич: НВЦ Карпати, 2002. – С. 65-91.
736. Макарчук С.А. Українсько-польські етнополітичні взаємини на західноукраїнських землях в першій третині ХХ століття // Зб. праць і матеріалів на пошану Л.І.Крушельницької. – Львів: Львівська наук. біб. ім. В.Стефаника, 1998. – С. 78-85.
737. Маковійчук І.М., Пилявець Ю.Г. Голод на Україні у 1946-1947 рр. // Український історичний журнал. – К., 1990. – №8. – С. 28-37.
738. Мануїльський Д. Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистської Німеччини. – К.: Держполітвидав, 1946. – 72 с.
739. Мариняк М. Що дала примусова колективізація // Галицька зоря. – Дрогобич, 1998. – 13 жовт.
740. Мартирологія Українських церков. Українська православна церква. Т.1. – Торонто, Балтімор: Б.в., 1987. – 450 с.
741. Мартос Б. Теорія кооперації. – Прага: Б.в., 1924. – 122 с.
742. Мартюк І. Центросоюз. – Нью-Йорк: Б.в., 1973. – 82 с.
743. Марущак М. Ліквідація УГКЦ – ідеологічна диверсія Москви проти визвольного руху на західноукраїнських землях // Державність. – Львів, 1992. – С. 30-36.
744. Марценюк П. Хто не йшов у колгосп, того вивозили в Сибір // Волинь. – Луцьк, 1998. – 24 лис.
745. Масловский В.И. В борьбе с врагами социализма. Очерки истории классовой борьбы на селе в период построения основ социализма в западных областях Украины. 1939-1950 рр. – Львов: Высшая школа, 1984. – 188 с.
746. Мартов Ю. На пути к ликвидации // Социалистический вестник. – М., 1921. – №18-19. – С. 24-32.

747. Матейко Р. Андрій Палій // Українські кооператори. Т.1. – Львів: Коопосвіта, 1999. – С. 393-401.
748. Матейко Р. Віхи історії українського кооперативного молочарства // Українська кооперація. Історичні та соціально-економічні аспекти. Т. 2. – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. – С. 159-163.
749. Микуланинець С.Н. Санитарно-эпидемиологическое состояние Закарпатской области до и после воссоединения с Советской Украиной // Тезисы докладов и сообщений к XIX научной конференции профессорско-преподавательского состава. – Ужгород, 1965. – 96 с.
750. Мисів Л. Діяльність ОУН-УПА на Дрогобиччині у перші повоєнні роки (1945-1946 рр.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск. – Дрогобич: НВЦ Карпати, 2002. – С.158-169.
751. Михайлов В. А. Формирование интернационального сознания: Деятельность КПСС по формированию и углублению интернационального сознания трудящихся западных областей Украины (1939-1981). – Львов: Высшая школа, 1983. – 225 с.
752. Мірчук П. Історія УПА. – Львів: Просвіта, 1991. – 196 с.
753. Міщанин В. В. Аграрна політика на Закарпатті(1944-1950 рр.). – Ужгород: Карпати, 2000. – 138 с.
754. Міщанин В. В. Специфіка економічного розвитку гірських районів Закарпаття в 1945-1950 рр. (на прикладі Волівського округу) // Регіональні студії. Науковий збірник. Вип. 1. – Ужгород: Ліра, 2001. – 117 с.
755. Міщенко С.О., Шеневідько А.К. Розвиток сільського господарства Закарпаття за роки радянської влади // Великий Жовтень і розквіт возз'єднаного Закарпаття. Матеріали наукової

- сесії, присвяченої 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. – Ужгород: Карпати, 1970. – 605 с.
756. Моргун О. Нариси історії промислової кооперації України. – Мюнхен, 1966. – 274 с.
757. Мороз В. Структура референтури пропаганди ОУН на Дрогобиччині (1944-1950-і рр.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск. Дрогобич: НВЦ Карпати, 2002. – С. 188-200.
758. Мороз О., Злупко С. Українське селянство першої половини ХХ ст. – Львів: Світ, 1997. – 240 с.
759. Морозов А. Развитие сельскохозяйственной кооперации на Украине (1921-1929 гг.): Автореф. дис. канд. ист. наук. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1984. – 19 с.
760. Морозов Л. Ф. Ленинская концепция кооперации и альтернативы развития // Вопросы истории КПСС. – М., 1988. – № 6. – С. 101-115.
761. Морочко В. Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1861-1929). – К.: Наукова думка, 1985. – 180 с.
762. Мудрик А. Кооперативний катехизм. – Львів: Просвіта, 1939. – 241с.
763. Мудрик-Мечник С. Служба безпеки революційної ОУН у боротьбі з НКВД-НКГБ-МГБ-КГБ. – Тернопіль: Астон, 1994. – 125 с.
764. Муляр В. І. Політологія. – К.: ЦНЛ, 2003. – 356 с.
765. Муссоліні Б. Доктрина фашизму. – Париж, 1938. – 250 с...Мушак В. Колективізація на Закарпатті: її особливості // Новини Закарпаття. – Ужгород, 1991. – 22 січ.
766. Нагірняк І. Люди марили хлібом // Буковинське віче. – Чернівці, 1999. – 22 січ.
767. Надбужанщина: історико-меморіальний збірник. – Нью-Йорк: Б.в., 1989. – 520 с.

768. Нариси з історії суспільних рухів та політичних партій в Україні (XIX – XX ст.). – Львів: Світ, 2001. – 294 с.
769. Нариси історії Волинської обласної партійної організації. – Львів: Каменяр, 1981. – 250 с.
770. Нариси історії Львівської обласної партійної організації. – Львів: Каменяр, 1980. – 280 с.
771. Нариси історії Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Ровенської, Тернопільської, Чернівецької обласних партійних організацій. – Львів: Каменяр; Ужгород: Карпати, 1980-1981.
772. Нариси історії Комуністичної партії України. – К.: Політвидав, 1977. – 520 с.
773. Науменко К. Є. Відновлення радянської влади // Історія України. – Львів: Світ, 1996. – С. 312-317.
774. Національно-визвольна боротьба 20-50-х років XX ст. в Україні. – Київ, Львів, 1993. – 291с.
775. Нечитайло В.В. Українське селянство: важкий шлях до волі. – Кам'янець-Подільський: Апостроф, 1995. – 192 с.
776. Німилович Д. Інші організації в Дрогобичі // Дрогобиччина – земля Івана Франка. – Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто: Б.в., 1973. – С. 543-545.
777. Новітня історія України 1900-2000 / А. Слюсаренко, В. Гусев, В. Дрожжин. – К.: Вища школа, 2000. – 664 с.
778. Олесневич Л. Кооперативні міфи і капіталістична дійсність. Західноукраїнська буржуазна кооперація (1883-1939). – К.: Наукова думка, 1974. – 168 с.
779. Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори. – К., 1994. – 420 с.
780. Основи політичної науки / За ред. Кухти Б. – Львів: Кальварія, 1997. – 336 с.

781. Основуймо машиніві відділи в кооперативах // Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1928. – №8. – С. 12-17.
782. Островский В.Б. Колхозное хозяйство: Политика партии в деревне и ее социально-экономические результаты. – Саратов: Из-во Саратовського ун-та, 1967. – 220 с.
783. Павленко І. Радянський режим проти українського національно-визвольного руху в Україні // Розбудова держави. – К.: Фенікс 1999. – № 1-6. – С. 158-166.
784. Павликовський Ю. День кооперації: його генеза, ідея і спосіб святкування. – Львів: Видавнича спілка Діло, 1938. – 25 с.
785. Павликовський Ю. Не ридайте, а добувайте. – Львів: Просвіта, 1925. – 15 с.
786. Павликовський Ю. Під прапором самодопомоги. – Львів: Видавнича спілка Діло, 1925. – 47 с.
787. Павликовський Ю. Природа, мета і світогляд українського кооперативного руху. – Львів: Видавнича спілка Діло, 1934. – 15 с.
788. Павлишенко М. Кооперація праці і модифікація приватної власності // Українська кооперація. Історичні та соціально-економічні аспекти. Т. 2. – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. – С. 34-43.
789. Палій А. Яким має бути наше молочарство? // Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1930. – Ч. 16-17.
790. Панченко П. П. Світлий час колгоспного селянства. – К.: Наукова думка, 1980. – 320 с.
791. Панченко П. Развитие сельского хозяйства Украинской ССР в 1959-1980 гг. – К.: Наукова думка, 1980. – 280 с.
792. Панченко П. Сторінки історії України ХХ століття (українське село: поступ, сподівання, тривоги). – К., 1995. – 320 с.

793. Панченко П., Тимченко С. Новітня аграрна історія України. – Запоріжжя: Поліграф, 1993. – 280 с.
794. Панченко П.П., Падалка С.С., Тимченко С.С. Деформації аграрної політики // Україна: друга половина ХХ століття. Нариси історії. – К.: Либідь, 1997. – С. 90-114.
795. Парсаданова В. С. Депортация населения из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939-1941гг. // Новая и новейшая история. – М., 1989. – № 2. – С. 26-44.
796. Пастернак Є. Нариси історії Холмщини і Підляшшя. Новітні часи. – Вінніпег, Торонто: Б.в., 1968. – 465 с.
797. Пастушенко Р. Українська кредитна кооперація в Галичині у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття // Українська кооперація. Історичні та соціально-економічні аспекти. Т. 2. – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. – С. 84-93.
798. Пастушенко Р., Мостова Н. Українська кредитна кооперація в Галичині другої половини 1930-х років // Українська кооперація. Історичні та соціально-економічні аспекти. Т. 2. – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. – С. 112-118.
799. Патер І. УРСР у перші повоєнні роки // Історія України. – Львів: Світ, 1996. – С. 326-338.
800. Патер І., Пастушенко Р. Андрій Жук // Українські кооператори. Т.1. – Львів: Коопосвіта, 1999. – С. 281-294.
801. Пахолків О. ОУН і її час // Слово. – Львів, 1990. – №18.
802. Першина Т.С. Про забезпечення кадрами народного господарства України. 1943-1945 рр. // Український історичний журнал. – К., 1995. – №3. – С. 23-35.
803. Петренко В. С. Село на шляху піднесення: Зміни в складі, умовах праці і життя колгоспного селянства Української РСР (1951-1969). – К.: Наукова думка, 1970. – 180 с.

804. Підгородецький В. Ми йшли дорогою Христа // Державність. – Львів, 1993. – № 2. – С. 38-47.
805. Пінчук І. Особливості партійної роботи в Закарпатській області // Партробітник України. – К., 1946. – №5. – С. 58-63.
806. Плисюк В. Господар на селі // Дзвін. – Львів, 2002. – № 11-12. – С. 97-99.
807. Плисюк В. Західноукраїнське молочарство у міжвоєнний період // Українська кооперація. Історичні та соціально-економічні аспекти. Т. 1. – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 1998. – С. 72-85.
808. Плисюк В. П. Борьба партийных организаций Украины за укрепление сельского хозяйства руководящими кадрами (1953-1958 гг.): Автореф. дис. канд. ист. наук. – Львов, 1963. – 38 с.
809. Плисюк В. Радянське село в умовах розвинутого соціалізму. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1980. – 154 с.
810. Політична історія України / За ред. Танцюри В.І. – К.: Академія, 2001. – 488 с.
811. По пути социального и интернационального единения: О 50-летию развития западных областей УССР в братской семье советских народов / Рук. авт. кол. проф. Е. В. Примеров. – Львов: Высшая школа, 1989. – 320 с.
812. Поліковський М. Вбивства, насильства та грабежі московських окупантів у Галичині в післявоєнні роки // Державність. – Львів, 1993. – №1. – С. 42-51.
813. Поліковський М. Окупаційний сталінський режим у Західній Україні після вигнання німецьких загарбників // Розбудова держави.– К.: Фенікс, 1995.– № 12. – С. 42-48.
814. Політологічний енциклопедичний словник. – К.: Генеза, 1999. – 398 с.

815. Полтава П. Концепція самостійної України і основні тенденції розвитку сучасного світу // Мірчук П. Українська повстанська армія. 1942-1952. Документи і матеріали. – Львів: Просвіта, 1991. – С. 372-422.
816. Полтава П. Про наш плян боротьби за визволення України в теперішній обстановці // Мірчук П. Українська повстанська армія. 1942-1952. Документи і матеріали. – Львів: Просвіта, 1991. – С. 355-364.
817. Полтава П. Хто такі бандерівці та за що вони борються // Мірчук П. Українська повстанська армія. 1942-1952. Документи і матеріали. – Львів: Просвіта, 1991. – С. 423-446.
818. Пономарьов А. Украинцы // Семейный быт народов СССР. – М.: Просвещение, 1970. – С. 67-89.
819. Попп Р. Ідеологічний тиск і репресії щодо інтелігенції Львова (1944-1953 рр.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск. – Дрогобич: НВЦ Карпати, 2002. – С. 462-473.
820. Попп Р. Репресивні акції органів НКДБ-МДБ проти львівської інтелігенції у 1944-1953 рр. // Наукові зошити історичного факультету. Вип. 3. – Львів: ВЦ Львівського ун-ту, 2000. – С. 164-168.
821. Присяжний М. Преса української еміграції в Німеччині: становлення, розвиток, тематична політика (1945-1953). – Львів: Світ, 2000. – 180 с.
822. Пришляк Я. Шляхами кооперації – до економічного відродження України. – Монреаль, Стрий: Б.в., 1994. – 85 с.
823. Про минуле – заради майбутнього. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1990. – 408 с.
824. Проблеми дослідження історії України // Збірник матеріалів першого круглого стола істориків. Праці НТШ. Т.2. – Львів: Просвіта, 1993. – 320 с.

825. Прокоп М. Україна і українська політика Москви. – Мюнхен: Сучасність, 1981. – 176 с.
826. Профатілов І. Більшовики Волині в боротьбі за колективізацію сільського господарства // Партійне життя. – К., 1949. – №1. – С. 14-19.
827. Разумов В. А. «Раскрестьянивание» – термин и содержание, временные рамки // Вопросы истории КПСС. – М., 1989. – №. 10. – С. 64-71.
828. Рибак І.В. Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20-початок 90-х рр. ХХ ст.). – К., 1997. – 220 с.
829. Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села 1921-1991 рр. – Кам'янець-Подільський: Абетка нова, 2000. – 280 с.
830. Рибалка І.К. Сталінщина й розселення України // Український історичний журнал. – К., 1989. – №10. – С.12-21.
831. Розвиток економіки західних областей УРСР 1939-1959 рр.– Львів: Кн. жур. вид-во, 1960. – 242 с.
832. Романчук В. Я за колгосп, лише не в нашому селі // Бойківська думка. – Сколе, 1997. – 18 жов.
833. Романюк П. Як господарював наш нарід в Галичині. – Львів: Просвіта, 1937. – 74 с.
834. Рубан Ю. Методологічні та методичні питання концепції розвитку сільського господарства // Економіка України. – К., 1994. – № 1. – С. 50-54.
835. Рубльов О. С., Черченко Ю.А. Згадка на сумні роковини – К.: Принт. вид. Інституту АН УРСР, 1990. – 25 с.
836. Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. – К.: Наукова думка, 1994. – 350 с.

837. Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х роках. – К.: Пульсари, 2002. – 520 с.
838. Русначенко А. Питання голодоморів в підпільній публіцистиці 1940-50-х років: підходи і оцінки // Голод 1946-1947 рр. в Україні: причини і результати. Матеріали міжнародної конференції. – К., 1997. – С. 188-192.
839. Рябов С. Г. Політична теорія держави. – К.: Танден, 1996. – 240 с.
840. Сільське господарство Дрогобиччини на колгоспному шляху. – Дрогобич: Облполітвидав, 1941. – 52 с.
841. Саврин Ю. Кооператива „Мясозбут” в Дрогобичі // Дрогобиччина – земля Івана Франка. – Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто: Б.в., 1973. – С.545-547.
842. Садовський В. Нарис економіки українських земель. – Подєбради: Б.в., 1935. – 148 с.
843. Сварник Г. Олена Степанів // Українські кооператори. Т.1. – Львів: Коопосвіта, 1999. – С. 367-378.
844. Сварок С. Молодіжний націоналістичний рух у школах та вузах західних областей України (1944-1953 рр.) // Галичина. – Івано-Франківськ, 1998. – №1. – С. 138-147.
845. Свежинский П. Аграрні відносини на Західній Україні в кінці ХІХ–на поч. ХХ ст. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1966. – 192 с.
846. Свято кооперації в Бібрці // Кооперативна республіка. – Львів, 1928. – № 2. – С. 2-8.
847. Семкович Л. Село. – Львів: Каменярь, 1999. – 183 с.
848. Сеньків М.В. Боротьба західноукраїнського селянства проти колективізації (1944-1952 рр.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск. – Дрогобич: НВЦ Карпати, 2002. – С. 448-461.

849. Сеньків М.В. Деякі проблеми колективізації західноукраїнського села. 1939-1941 рр. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 5. – Дрогобич: Коло, 2001. – С. 249-259.
850. Сеньків М. В. Західноукраїнське село: насильницька колективізація 40 – поч. 50-х рр. ХХ ст. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАНУ, 2002. – 292 с.
851. Сеньків М.В. Західноукраїнське село: насильницька колективізація 40-х років // Україна. Культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 7.– Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАНУ , 2000. – С. 488-496.
852. Сеньків М.В. З історії соборності українських земель. 1917-1945 рр. – Дрогобич: Відродження, 1999. – 163 с.
853. Сеньків М.В. Історіографія проблеми колективізації західноукраїнського села // Проблеми гуманітарних наук. Наукові записки ДДПУ. Вип.8. – Дрогобич: Вимір, 2001. – С. 186-195.
854. Сеньків М.В. Колективізація західноукраїнського села: історіографічний аспект // Наукові праці Кам'янець-Подільського педуніверситету. Історичні науки. Т.7. – Кам'янець-Подільський: Вид-во Кам'янець-Подільського педуніверситету, 2001. – С. 772 – 779.
855. Сеньків М.В Колективізація західноукраїнського села: „Кадри вирішують все” (1944-1952 рр.) // Вісник Прикарпатського університету. Історія. Вип.7. – Івано-Франківськ: Плай, 2003. – С. 44-54.
856. Сеньків М.В. Колективізація західноукраїнського села 40 – поч. 50-х рр. ХХ ст. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАНУ, 2002. – 72 с.

857. Сеньків М.В. Колективізація сільського господарства в західних областях України. 1944-1952 рр. – Дрогобич: Відродження, 1998. – 130 с.
858. Сеньків М.В. Матеріальний рівень життя західноукраїнського селянства (друга пол.40-поч. 50-х рр. ХХ ст.) // Проблеми гуманітарних наук. Наукові записки ДДПУ. Вип.10. – Дрогобич: НВЦ Карпати, 2002. – С. 144-154.
859. Сеньків М.В. Підготовка масових сільськогосподарських кадрів на Дрогобиччині. 1944-1950 рр. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 2. – Дрогобич: Б.в., 1997. – С. 58-62.
860. Сеньків М.В. Розвиток кооперації на Дрогобиччині в міжвоєнний період // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 1. – Дрогобич: Б.в., 1995. – С. 82- 85.
861. Сеньків М.В. Сільськогосподарська кооперація в західноукраїнському селі. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАНУ, 2001. – 36 с.
862. Сеньків М.В., Сибіль М.А. Персоніфікація відчуження в сфері сільськогосподарського виробництва // Персоніфікація відчуження: соціально-економічні аспекти. – Дрогобич: Б.в., 1992. – С. 26-29.
863. Сеньків М. В. Технічне оснащення та ефективність колгоспного виробництва західного регіону України // Проблеми гуманітарних наук. Наукові записки ДДПУ. Вип.12. – Дрогобич: НВЦ Карпати , 2002. – С.144-154.
864. Сергійчук В. Становище і доля українців у Генеральному губернаторстві (без Галичини) в роки німецької окупації // Україна-Польща: важкі питання. Матеріали II міжнародного семінару істориків. – Варшава, 1998. – С. 166 – 184.
865. Сергійчук В. Трагедія українців у Польщі. – Тернопіль: Астон, 1997. – 430 с.

866. Сироцинський К. Перемога колгоспного ладу в західних областях УРСР. – К.: Держполітвидав, 1953. – 96 с.
867. Ситар І. Політичні репресії серед студентів Львівського університету (1947-1950) // Наукові зошити історичного факультету. Вип. 3. – Львів: ВЦ Львівського ун-ту, 2000. – С. 169-174.
868. Скурська-Хомова М. Філіяльна секція господинь товариства "Сільський господар" у Зборові // Крайове господарське товариство "Сільський господар" у Львові. 1899-1944. – Нью-Йорк: Б.в., 1970. – С. 319-321.
869. Слав'юк Р. Розвиток кооперативних форм організації аграрного бізнесу в Україні // Розбудова держави. – К.: Фенікс, 1999. – № 1-6. – С.111-118.
870. Сливка Ю. Ю. Українсько-польське протистояння. Витоки та наслідки. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАНУ, 2003. – 52 с.
871. Сливка Ю.Ю. Витоки і наслідки національної трагедії // Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. Т. 1. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАНУ, 1996. – С. 5-25.
872. Сливка Ю.Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії. – К.: Наукова думка, 1985. – 271 с.
873. Сливка Ю. Ю. Лаврентій Берія і Україна 1953 рік. – Львів: Галицька видавнича спілка, 2005. – 60 с.
874. Сливка Ю.Ю. Першопричина та геополітичні цілі переселенських акцій // Депортації українців і поляків кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції "Вісла"). Збірник. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАНУ, 1998. – С. 5-12.

875. Сов'як П. Друкарня УПА в с. Медвежа на Дрогобиччині // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск. – Дрогобич: НВЦ Карпати, 2002. – С. 182-187.
876. Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР. В 2-х Т. – К.: Наукова думка, 1968. – 242 с.; 345 с.
877. Соціалістична перебудова сільського господарства Дрогобиччини. – Дрогобич: Облполітвидав, 1948. – 36 с.
878. Соціальні перетворення у радянському селі. – К.: Наукова думка, 1971. – 150с.
879. Смолей В. Польське цивільне і військове осадництво в Західній Україні 1919 – 1939 рр.: Автореф. дис. канд. іст. наук. – Львів: Ін-тут українознавства ім. І.Крип'якевича НАНУ, 1996. – 19 с.
880. Сталин И.В. Год великого перелома // Вопросы ленинизма. Издание одиннадцатое. – М.: Политиздат, 1947. – С. 264-274.
881. Сталин И.В. К вопросам аграрной политики в СССР. Речь на конференции аграрников-марксистов 27 декабря 1929г. // Вопросы ленинизма. Издание одиннадцатое. – М.: Политиздат, 1947. – С. 275-294.
882. Сталин И.В. О правом уклоне в ВКП(б) // Вопросы ленинизма. Издание одиннадцатое. – М.: Политиздат, 1947. – С. 214-263.
883. Сталин И.В. О работе в деревне // Вопросы ленинизма. Издание одиннадцатое. – М.: Политиздат, 1947. – С. 398-409.
884. Сталин И.В. Отчетный доклад на XVIII съезде партии о работе ЦК ВКП(б) // Вопросы ленинизма. Издание одиннадцатое. – М.: Политиздат, 1947. – С. 564-611.
885. Старосамбірські партизани // Українські щоденні вісті. – Львів, 1941. – 15 серп.

886. Столяренко В. Ленінським шляхом: Діяльність Комуністичної партії по організаційно-господарському зміцненні колгоспів західних областей УРСР. 1951-1958 рр. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1968. – 239 с.
887. Столяренко В.П. Соціалістичні перетворення сільського господарства Волині (1944-1950 рр.). – К.: Держполітвидав, 1958. – 84 с.
888. Столяренко В.П., Сас І.Х. Діяльність парторганізацій в період колективізації західноукраїнського села (1947-1950рр.) // УІЖ. – К., 1963. – №5. – С. 72-85.
889. Стрийщина. Т.1. – Нью-Йорк, Торонто, Париж, Сідней: Вид-во кооператорів Стрийщини, 1990.– 620 с.
890. Стрийщина. Т.2. – Нью-Йорк, Торонто, Париж, Сідней: Вид-во кооператорів Стрийщини, 1990. – 718 с.
891. Струк З. Євген Храпливий // Українські кооператори. Т.1. – Львів: Коопосвіта, 1999. – С. 414-420.
892. Струк З. “Сільський господар” у кооперативному русі на західноукраїнських землях // Українська кооперація. Історичні та соціально-економічні аспекти. Т. 2. – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. – С. 137-142.
893. Струк З. Діяльність українських кооперативів у Західній Україні (1921-1939 рр.). – Львів: ВЦ Львівського ун-ту, 2000. – 153 с.
894. Струк З. Організація кооперацій на західноукраїнських землях у міжвоєнний період (1921-1939 рр.). – Львів: ВЦ Львівського ун-ту, 2000. – 138 с.
895. Субтельний О. Україна. Історія. – К.: Либідь, 1991. – 420 с.
896. Сургай Г. І. Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс. – К., 1991.

897. Сушик І. Волинське село у перше повоєнне десятиріччя (1944-1953) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск. – Дрогобич: НВЦ Карпати, 2002. – С. 474-485.
898. Сушик І. Соціально-економічний розвиток волинського села 1944-1953 рр.: Автореф. дис. канд. іст. наук. – Львів, 2004. – 16 с.
899. Талан Є. Колгоспи Української РСР в період завершення будівництва соціалізму. 1951-1958рр. – К.: Наукова думка, 1966. – 160 с.
900. Танчин І. Український кооперативний рух у міжвоєнний період // Історико-культурні та краєзнавчі нариси. Львівщина. – Львів: Центр Європи, 1998. – С. 289-304.
901. Танчин І. Юліян Павликовський // Українські кооператори. Т.1. – Львів: Коопосвіта, 1999. – С. 341-349.
902. Теревовлянщина в боротьбі з більшовиками // Українські щоденні вісті. – Львів, 1941. – 20 лип.
903. Ткачук В. Соціально-політичні процеси на західноукраїнських землях у перше повоєнне десятиріччя (1944-1955): Автореф. канд. іст. наук. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1998. – 18 с.
904. Торжество історичної справедливості: Закономірності возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській державі. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1968. – 803 с.
905. Тороповський М. Ім'я злочинця – відоме. – Львів: Каменяр, 1978. – 72 с.
906. Трофимович В. Українська політична думка у Західній Україні щодо польської проблеми в роки Другої світової війни // Україна-Польща: важкі питання Матеріали IV міжнародного семінару істориків. – Варшава, 1998. – С. 237-255.
907. Туган-Барановский М. Экономическая природа кооперативов и их классификация. – М., 1914. – 84 с.

908. Туган-Барановский М. Социальные основы кооперации. – М.: Экономика, 1989. – 425 с.
909. Туган-Барановський М. Кооперація, її природа та мета. – Львів: Сільський господар, 1936. – 143 с.
910. Туган-Барановський М. Політична економія: Курс популярний. – К.: Наукова думка, 1994. – 270 с.
911. Туряниця І. Розвиток культури в Закарпатті // Більшовик України. – К., 1949. – №7. – С. 40-48.
912. Украинские Карпаты. История. – К.: Наукова думка, 1989. – 264 с.
913. Україна ХХ ст. Проблеми національного відродження. – К., 1993. – 180 с.
914. Україна: друга половина ХХ століття. Нариси історії. – К.: Либідь, 1997. – 352 с.
- 914а. Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Вип. 2. Депортації 1944- 1951 / Від. Ред. М. Литвин. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2007. – 294 с.
- 914б. Український визвольний рух. Науковий збірник. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Центр досліджень визвольного руху. Збірники 1-11. – Львів: 2003–2008. – 208 с;
915. Українські кооператори. У 2-х Т / Під ред. С.Гелея – Львів: Коопосвіта, 1999; 2001. – 454 с.; 338 с.
- 915а. Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, доховна і матеріальна культура вродовж віків. Збірник наукових праць / за заг. ред. М. Кочерепи. – Луцьк: ВАТ „Волинська обласна друкарня” – РВВ „Вежа” ВНУ ім. Л. Українки, 2008. – 568 с.
916. Ульянич В. Историография деятельности Коммунистической партии по осуществлению социалистических преобразований на

селе в западных областях Украинской ССР (1939-1950 гг.):

Автореф. дис. канд. ист. наук. – К., 1981. – 25 с.

917. Уроки дает история. – М.: Политиздат, 1989. – 414 с.
918. Фигаровская Н. К столетию со дня рождения А.В.Чаянова // Вопросы экономики. – М., 1988. – № 1. – С. 52-63.
919. Фромм Э. Бегство от свободы. – М: Наука, 1990. – 220 с.
920. Хайек Ф. Дорога к рабству // Вопросы философии. – М., 1990. – № 10. – С. 143-151.
921. Хорольський С. У боротьбі за організаційно-господарське зміцнення колгоспів // Культурно-освітня робота. – К., 1950. – № 5. – С. 12-16.
922. Хоршун Б. І. Продовольча політика в Україні 1920-1930 – х роках: Автореф. дис. д-ра істор. наук. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1999. – 34 с.
923. Храпливий Є. За наше хліборобське шкільництво. – Львів: РСУК, 1939. – 46 с.
924. Храпливий Є. За хліборобську справу. – Львів: РСУК, 1932. – 52 с.
925. Храпливий Є. Молочарське книговодство. – Львів: РСУК, 1930. – 47 с.
926. Храпливий Є. Наші молочарські кооперативи в 1925 р. – Львів: РСУК, 1927. – 14 с.
927. Храпливий Є. Основи кооперативного молочарства. – Львів: РСУК, 1927. – 85 с.
928. Храпливий Є. Потреби розбудови нашого хліборобського шкільництва. – Львів: РСУК, 1938. – 18 с.
929. Храпливий Є. Про хліборобський вишкіл сільської молоді. – Львів: РСУК, 1932. – 72 с.
930. Храпливий Є. Сорок літ праці краєвого господарського товариства «Сільський господар». – Львів: РСУК, 1939. – 40 с.

931. Храпливий Є. Так працюємо для українського села. – Львів: РСУК, 1929 – 25 с.
932. Храпливий Є. Шляхи праці нашої суспільної агрономії. – Львів: РСУК, 1931. – 35 с.
933. Хрущов М. С. О мероприятиях по выполнению постановления Пленума ЦК ВКП(б). – К.: Госполитиздат, 1947. – 72 с.
934. Ципко А. Кооперация. Размышления о причине исторической устойчивости // Знание – сила. – М., 1988. – № 4. – С. 39-46.
935. Чаповський М. Голгофа Західної України. 1920-1953. – Львів: Каменяр, 1996. – 140 с.
936. Чаянов А. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации. – М.: Наука, 1997. – 454 с.
937. Чаянов А. Краткий курс кооперации. – М.: Б.в., 1925. – 320 с.
938. Чаянов А. Крестьянское хозяйство: Избранные труды. – М.: Наука, 1989. – 496 с.
939. Чаянов А.В. Наука об организации сельского хозяйства за десять лет Советской власти // Пути сельского хозяйства. – М., 1927. – № 10. – С. 17 – 29.
940. Черниш Й. Д. Комуністична партія України – організатор соціалістичних перетворень на селі в західних областях УРСР. 1939-1958 рр. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1963. – 205 с.
941. Чернявский Ф. Ф. По пути социализма: Деятельность Коммунистической партии по укреплению руководящей роли рабочего класса при построении основ социализма в западных областях Украинской ССР (1939-1950). – Львов: Каменяр, 1978. – 258 с.
942. Чмелик Р. Мала українська селянська сім'я (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) – Львів: Інститут народознавства НАНУ, 1999. – 143 с.
943. Чорна книга України. – К.: Просвіта, 1998. – 783 с.

944. Чупринка Т. До генези Української Головної Визвольної Ради // Мірчук П. Українська повстанська армія. 1942-1952. Документи і матеріали. – Львів: Просвіта, 1991. – С.335-346.
945. Шанковський Л. Нариси історії Стрийщини // Стрийщина. Т. 1. – Нью-Йорк, Торонто, Париж, Сідней: Вид-во кооператорів Стрийщини, 1990. – С.132-157.
946. Шаповал Ю. Війна після війни // Літопис УПА. Нова серія. Т.3. – К.: Літопис УПА, 2001. – С.9-40.
947. Шаповал Ю. Політичний терор в Україні в 20 – 50-і роки ХХ ст. // День. – К., 2001. – 1 вер.
948. Шаповал Ю. Сталінський посланець на Україні: Сторінки політичної біографії Л. М. Кагановича // Під прапором ленінізму. – К., 1989. – №20. – С. 76-83.
949. Шаповал Ю.І. Людина і система (штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні.). – К.: Україна, 1994. – 280 с.
950. Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К.: Україна, 1993. – 220 с.
951. Шаповал Ю.І., Даниленко В.М. Мороз перед “відлигою” // Історія України. Нове бачення. Т.2. – К.: Україна, 1996. – С. 329-362.
952. Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні. – К.: Політвидав України, 1990. – 142 с.
953. Швагуляк М. М. Позиція та участь українців у німецько-польській війні 1939 р. // Україна-Польща: важкі питання. Матеріали II міжнародного семінару істориків. – Варшава, 1998. – С. 35-58.
954. Швагуляк М.М. Західноукраїнська суспільність напередодні та під час німецько-польської війни 1939 р. // Україна. Культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип.1. – К.: Наукова думка, 1992. – С.143-172.

955. Швагуляк М.М. Пацифікація. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАНУ, 1993. – 52 с.
956. Шевченко Л.А. Науковий і культурно-освітній процес: деформації, пошуки // Україна: друга половина ХХ століття. Нариси історії. – К.: Либідь, 1997. – С. 146-163.
957. Шеремета Г. Теоретичні та ідеологічні основи західноукраїнської сільськогосподарської кооперації у 1921-1939 рр. // Українська кооперація. Історичні та соціально-економічні аспекти. Т. 2. – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. – С. 164-172.
958. Шитюк М. Голодомори ХХ ст. – К., 1997. – 220 с.
959. Шиш А., Хвостін М. Реакційна суть українського буржуазного націоналізму і уніатства. – Станіслав: Облполітвидав, 1958. – 186 с.
960. Шляхом заможного життя. – Львів: Кн. жур. вид-во, 1941. – 220 с.
961. Шопоняк О. Український кооперативний рух на Рогатинщині в 1920- 1930-х рр. // Українська кооперація. Історичні та соціально-економічні аспекти. Т. 2. – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. – С. 173-179.
962. Шульга С. Реєміграція волинських чехів на батьківщину (1946-19477 рр.) // Проблеми гуманітарних наук. Наукові записки ДДПУ. – Дрогобич: Вимір, 2004. – С.81-91....
963. Щерба Г. Депортації населення з польсько-українського пограниччя // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С.300-304.
964. Щерба Г. До подій на Лемківщині в 40-х роках ХХ століття // Визвольний шлях. – Лондон, 1993. – №7. – С.859-867.

965. Юрій М.Т. Етногенезис та менталітет українського народу. – К: Таксон, 1997. – 237с.
966. Юровский Л. Наше хозяйственное положение и ближайшие задачи экономической политики. – М.: Труд, 1926. – 112 с.
967. Юрчук В. Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства (1945-1952 рр.). – К.: Політвидав України, 1965. – 150 с.
968. Юрчук В. Культурне життя в Україні у післявоєнні роки: світло і тіні. – К.: Наукова думка, 1995. – 280 с.
969. Юрчук В. И., Кожукало И. П. Коммунистическая партия во главе всенародной борьбе за восстановление и развитие народного хозяйства Советской Украины (1945-1950 гг.). – К.: Политиздат Украины, 1986. – 252 с.
970. Ядловський Д. Депортації українського населення Закарпаття // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С.293-296.
971. Як боролось українське селянство // Українські щоденні вісті. – Львів, 1941. – 23 серп.
972. Янів С. Нариси до української етнопсихології. – Мюнхен: Б.в., 1995. – 180 с.
973. Яремчук В.Т. Встановлення Радянської влади на Закарпатті і створення передумов для соціалістичного перетворення сільського господарства (жовтень 1944-червень 1945 рр.) // Наукові записки Ужгородського ун-ту. Т.39. – Ужгород, 1959.....
974. Ярмусь С. Духовність українського народу. – Вінніпег: Б.в., 1983. – 150 с.
975. Ярош Б.О. Насильницька колективізація волинського села у 30-50 роки (за новими архівними даними) // Науковий вісник

- ВДУ. Історія. – Луцьк: Вид-во Волинського ун-ту, 1997. – № 3. – С. 58-68.
976. Ярош Б.О. Сторінки політичної історії західноукраїнських земель 30-50 років ХХ ст. – Луцьк: Надстир'я, 1999. – 182 с.
977. Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30-50-ті роки ХХ століття (історико-політологічний аспект). – Луцьк: Вежа, 1995. – 176 с.
978. Albert A. *historiam Polski 1914 – 1993*. – Warszawa, 1995. – Т.1 – 476 s.
979. Armstrong J. *Nations before Nationalism*.– Chapel Hill, 1982.– 480 p.
980. Bilinsky Y. *The Second Soviet Republic*.– New Jersey, 1964.– 370 p.
981. Boffa G. *Storia dell'unione sovietica. Dalla Guerra patriottica al ruolo di seconda potenza mondiale Stalin e Chrusciov 1941-1964*.– Milano, 1979. – 632 p.
982. Bonusiak W. *Powstanie i dzialalnosc wladz okupacyjnych we Lwowie w okresie IX 1939 – VI 1941 // Lwow – miasto, Spoleczenstwo, Kultura*. – Т. II.– Krakow, 1998. – S. 307-318.
983. Borys J. *The Sovietization of Ukraine 1917-1923*.– Edmonton, 1980.– 225 p.
984. Bouvier C. *La collectivization de l'agriculture. URSS, Chine, Democracies populaires*. – Paris, 1958. – 255 p.
985. Bronieslawski W. *Drogi postępu chłopu polskiego*. – Warszawa, 1932. – 264 s.
986. Bujak F. *O naprawie ustroju rolnego*. – Warszawa, 1918. – 158 s.
987. Congest R. *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine*.– New York, 1986. – 232 p.
988. Cross J. *Revolution from Abroad. The Soviet Congest of Polands Western Ukraine and Western Belorussia*. – Priceton, 1988. – 150 p.

989. Deportacje i przymieszczenie ludności polskiej w dga ZSRR. 1939-1941.– Warszawa, 1988. – 249 s.
990. Dmytryshyn B. Moscow and the Ukraine 1918-1953.– New York, 1956. – 238 p.
991. Dunhem V. In Stalins Time: middle-class values in Soviet fiction. – New York, 1976. – 220 p.
992. Ebelhardt P. Przemiany narodosciowe na Ukrainie XX wieku.– Warszawa, 1994. – 390 s.
993. Holubnychy V. Collectivization // Encyclopedia of Ukraine. Vol. 1. – Toronto, Buffalo, London, 1984. – P. 538 – 540.
994. Jaworski W. Prawo Hipoteczne. – Kraków, 1926. – 324 s.
995. Kappeler A. Kleine Geschichter der Ukraine.– München, 1994.– 413 s.
996. Klapkowski T. Spółdzielni molniczy w Wojewodstwach centralnych a wshodnich. – Warszawa, 1928. – 197 s.
997. Kohn H. The idea of Nationalism. – New York, 1961.– 232 p.
998. Koko E. Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1918-1939 w historiografii wydawanej w Polsce po 1945 r. // Warszawskie seszyty ukrainosnawcze. – Warszawa, 1994. – №2. – S. 105-115.
999. Krawchenko B. Social Change and National Consciousness in Twentieth Century Ukraine. – New York, 1985. – 333 p.
1000. Lewytskyj B. Politics and Society in Soviet Ukraine 1953-1980.– Edmonton, 1984.–320 p.
1001. Lewytkyj B. Die Sowjet Ukraine, 1944-1963.– Cologne, 1964.– 218 s.
1002. Mace J. Communist and the dilemmas of national liberation: National Communism in Soviet Ukraine. 1918-1933.– Cambridge, 1987. – 233 p.

- 1003.Marples D. The Kulak in Post-War USSR: The West Ukrainian Example // *Soviet Studies*.– München, 1984.– №4.– P. 557-570.
- 1004.Marples D. Western Ukraine and Western Belorussia under Soviet okkupation: The Development of Socialist Farming. 1939-1941 // *Canadian Slavonic Papers*. Vol. XXVII.– München, 1985.– №2.– P. 127-135.
- 1005.Motyka G. Tak bylo w Bieszczadach. – Warszawa, 1999. – 320 s.
- 1006.Olszanski T. Historia Ukrainy XX w.–Warszawa, 1994.–348 s.
- 1007.Piotakiewicz T. Kwestia ukraińska w Polsce. – Warszawa, 1929. – 82 s.
- 1008.Pipes R. Russia under the Old Regime.– New York, 1974.– 427 p.
- 1009.Poland and Ukraine: Past and Present / Ed. by P. Potichnyj.– Edmonton, 1980. – 362 p.
- 1010.Political Thought of the Ukrainian Underground 1943-1951 / Ed. by P. Potichnyj and Y. Shtendera. – Edmonton, 1986.– 272 p.
- 1011.Radziejowski J. Collectivization in Ukraine in Light of Soviet Historiography // *Journal of Ukrainian Studies*. – 1980. – № 5.
- 1012.Riasanovsky N. A History of Russia. – New York, 1984.– 626 p.
- 1013.Serczyk W. Historia Ukrainy.– Warszawa, 1979.– 517 s.
- 1014.Solovij D. The Golgotha of Ukraine.– New York, 1953.– 230 p.
- 1015.Stepień S. Polacy-Ukraińcy: tradycje w wspólnej przeszłości czy scieranie się racji narodowych? // *Polska-Niemcy-Ukraina w Europie*.– Rzeszów, 1996. – S. 157-185.
- 1016.Sullivant R. Soviet Politics and the Ukraine, 1917-1957.– New York, 1962. – 385 p.
- 1017.Swietochoowski A. Historia chłopów polskich. – Poznań, 1928. – 324 s.
- 1018.Sycz M. Spółdzielczość Ukraińska w Galicji. – Warszawa, 1986. – 286 s.

1019. Topolski J. Polska XX wieku. 1914-1945. – Warszawa, 1986. – 208 s.
1020. Torzecki R. Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy (1933-1945). – Warszawa, 1972. – 380 s.
1021. Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1993. – 320 s.
1022. Ulam A. A History of Soviet Russia. – New York, 1976. – 573 p.
1023. Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu 1939-1945. – Warszawa, 1990. – 350 s.